

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Həsən Səfəri

**CƏNUBİ AZƏRBAYCAN:
1918-Cİ İL SOYQIRIMI**

BAKİ – 2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktorlar: **Səməd Bayramzadə**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Əkrəm Rəhimli (Bije)
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **Musa Qasımlı**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Vaqif Abışov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Həsən Səfəri. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı.
Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016, 204 s.

Monoqrafiyada Birinci Dünya müharibəsinin gedişində (1914-1918-ci illər) Qərb dövlətləri, eləcə də Rusiyanın köməyi sayəsində yaradılan birləşmiş erməni silahlı dəstələri tərəfindən Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində (Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf yaşayış məntəqələrində) 200 minə qədər azərbaycanlının soyqırımına məruz qalması araşdırılır. Oxuculara təqdim olunan kitabda bəzi Qərb dövlətləri və çar Rusiyası nümayəndəliklərinin, eləcə də missioner təşkilatların Azərbaycan və Türkiyə ərazisində dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə erməniləri təşkilatlandırır silahlandırılması mötəbər mənbələr əsasında araşdırılıb təhlil edilir.

Monoqrafiya tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

İSBN 978-552-995-252-8

©AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 4

I FƏSİL. I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI, SOSIAL VƏ SİYASİ ŞƏRAİT. 13

I Dünya müharibəsi illərində İran və Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi şərait 13
I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyət 25
Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması 46

II FƏSİL. 1918-Cİ İLDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SOYQIRIMIN TÖRƏDİLMƏSİNDƏ MISSIONER TƏŞKİLATLARININ ROLU 59

İran və Cənubi Azərbaycanda Qərb missioner təşkilatlarının fəaliyyətə başlaması 59
XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda xarici missioner təşkilatlarının fəaliyyətinin güclənməsi 82

III FƏSİL. AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMI VƏ NƏTİCƏLƏRİ..... 100

Cənubi Azərbaycanın Urmiya və ətraf ərazilərində soyqırım 100
Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımının birinci mərhələsi 104
Erməni-aysor silahlı dəstələrinin dini başçısı B.Marşimonun qətli 117
Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımının ikinci mərhələsi..... 120
Köhnəşəhərdə Azərbaycanlılara qarşı soyqırım 128
Salmasda erməniləşdirmə prosesi və azərbaycanlıların soyqırımı ... 131
Qarabağlar və Quşçuda azərbaycanlıların soyqırımı 139
Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə Andranikin hücumu 142
Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olması və onun nəticəsi 151

NƏTİCƏ 163

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT 170

GİRİŞ

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində (qərb bölgəsi dedikdə Urmiya, Salmas və Xoy nəzərdə tutulur - *H.S.*) azərbaycanlılara qarşı birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı ermənilərin indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində, Cənubi Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi soyqırımı planının tərkib hissəsi idi. Lakin Şərqi Anadolu və indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində baş verən soyqırımların tarixi ayrı-ayrılıqda tədqiq edilsə də, Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində azərbaycanlıların soyqırımı yetərinə araşdırılmamışdır. Halbuki, Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla regionda soyqırımın törədilməsində ermənilərin məqsədi tarixdə olmayan dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaq planının həyata keçirilməsi idi. Lakin bu ərazilər Azərbaycan və Türkiyə torpaqları olduğu üçün yerli əhali də azərbaycanlılardan və türklərdən ibarət idi. Erməni təşkilatları tarixi Azərbaycan torpaqlarında və Şərqi Anadolu ərazisində yerli əhalini etnik təmizləmə yolu ilə məhv etmək, burada azlıqda olan və dağınıq halında yaşayan ermənilərə dövlət təşkil etmək üçün real şərait yaratmaq istəmişdilər. Eyni zamanda Osmanlı dövlətinin şərqində və Azərbaycan ərazilərində xristian-erməni dövlətinin təşkili özlərinə bölgədə dayaq nöqtəsi yaratmaq məqsədilə Rusiya və bəzi Qərb ölkələri üçün də son yüzilliklərdə gündəmdə olmuşdur. Ona görə də Rusiya Birinci Dünya müharibəsi illərində yaranan fürsətdən istifadə edib, başda ermənilər olmaqla regionda dağınıq halında yaşayan xristianlara dinc türk müsəlmanlara qarşı soyqırımı törətməklə Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmalarına yardım etdi.

Qərb ölkələrinin və çar Rusiyasının hərtərəfli köməyi ilə təşkilatlanan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri təkcə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsi - Urmiya, Salmas, o cümlədən ətraf qəsəbə və kəndlər də daxil olmaqla, yəni cənubdan Sulduz və şimaldan Xoy şəhərindək olan bütün ərazilərdə 200 minə qədər azərbaycanlıyı soyqırımı məruz qoydular. Lakin qeyd etdiyimiz

kimi, ermənilərin bölgədə vahid plan çərçivəsində Cənubi Azərbaycan da azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətmələri Azərbaycan Respublikasında elmi səviyyədə lazımcına araşdırılıb tədqiq olunmamışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanında Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımın da tarixin açılmamış səhifələrindən biri olduğu qeyd edilmişdir. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni silahlı dəstələrinin aysorları da özlərinə birləşdirərək, azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb etməklə bu gün üçün elmi və siyasi cəhətdən aktual məsələlərdən biridir.

Mövzunun əhəmiyyətini artıran digər məsələlərdən biri də ermənilərin Azərbaycan ərazisində yeritdiyi işğal və soyqırımı siyasətinin 1918-ci il soyqırımı ilə məhdudlaşmayıb, günümüzə qədər davam etməsidir. Belə ki, 1918-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövlətinin təşkilindən sonra həmin dövləti digər Azərbaycan əraziləri hesabına genişləndirmə prosesi davam etmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərində Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf yeddi rayonun işğalı, eləcə də Xocalı (26 fevral 1992-ci il) soyqırımının törədilməsi bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev bununla bağlı olaraq demişdir: “Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist millətçiləri tərəfindən yüz illər boyu planlı surətdə həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik «böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq idi. Ayırı-ayrı dövrlərdə böyük dövlətlərin müəyyən dairələrinin təhriki ilə yeridilən bu siyasət hərbi, ideoloji, mədəni, saxta «elmi» vasitələrlə davam etdirilmiş, tarixi faktların və arxiv sənədlərinin saxtalaşdırılmasından, dezinformasiyadan, dünya ictimai fikrinə ünvanlanmış bədii və psixoloji təsir metodlarından istifadə edilmişdir... Biz azərbaycanlılara qarşı ermənilərin

törətđiyi təcavüz və soyqırımının dünya dövlətlərinin parlamentləri, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasına və pislənməsinə çalışmalıyıq”.

Mövzunun araşdırılmasını zəruri edən amillərdən biri də Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımın İranda elmi səviyyədə araşdırılmaması, ictimaiyyətə çatdırılmaması, problemə bu günə kimi rəsmi və siyasi qiymətin verilməməsidir. Ermənilərin qondarma “erməni soyqırımı”nı dünya səviyyəsində tanıtdırmağa çalışdığı bir vaxtda, azərbaycanlıların Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımı məruz qalmasının ört-basdır edilməsinə cəhd göstərilməsi bu mövzunun öyrənilməsinin zəruriliyini və aktuallığını artırır.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətđiyi cinayətlər və soyqırımın Azərbaycan tarixinin qanlı səhifəsi kimi öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin və xalqın tarixinin, xüsusilə öyrənilməmiş səhifələrinin ortaya çıxarılması, bugünkü və gələcək nəsillər üçün və həm də dəhşətli hadisələrin bir daha təkrarlanmasına imkan verilməməsi nöqtəyi-nəzərdən də vacibdir. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ermənilərin törətđiyi soyqırımı da daxil olmaqla, regionda azərbaycanlılara və türklərə qarşı həyata keçirilən soyqırımların dərinədən və obyektiv şəkildə araşdırılıb beynəlxalq səviyyədə ona siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə cəhd də bu gün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Yuxarıda qeyd edilən amillər Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətđiyi soyqırımı tarixinin tədqiqinin, eləcə də bu problemin Ümumazərbaycan ərazisində kompleks öyrənilməsinin zəruriliyini və aktuallığını sübut edir.

Kitabda bəhs olunan olayların xronoloji çərçivəsi 1917-1919-cu illəri əhatə edir. Xronoloji çərçivənin 1917-ci ildən başlanması Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin həmin ildə təşkilatlandırılması və silahlandırılması ilə bağlıdır. Xüsusilə, 1917-ci ildə Rusiyada baş verən oktyabr çevrilişindən sonra regionda erməni və aysorlardan

ibarət birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması məsələsi tezləşdirilmiş və 1918-ci ilin fevral ayında artıq azərbaycanlıların kütləvi soyqırımına başlanılmışdır.

Erməni və aysor silahlıları tərəfindən 1918-ci il fevral ayından başlayaraq 6 ay müddətində həyata keçirilmiş azərbaycanlıların soyqırımına Osmanlı ordu hissələrinin 1918-ci il iyul ayının sonlarında Cənubi Azərbaycana daxil olması ilə son qoyulmuşdur.

Tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsinin 1919-cu ilədək götürülməsinin səbəbi erməni və aysorların törətdiyi soyqırımı nəticəsində regionda qeyri-sabit vəziyyət, qarışıqlıq, qıtlıq və qırğınların həmin ilin sonunadək davam etməsi ilə bağlıdır.

Kitabda erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımın himayəçi rolunu oynamış Rusiya, bəzi Avropa dövlətləri və ABŞ-ın diplomatik nümayəndəlikləri və missionerlərinin fəaliyyəti də araşdırılmışdır.

Araşdırılan mövzu tədqiqat obyektini kimi indiyədək Azərbaycan Respublikasında, Türkiyədə və xarici ölkələrin tarixşünaslığında geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Soyqırımı məsələsinin gündəmdə olması, eyni zamanda bütün bölgədə baş verən soyqırımı faktının vahid plan çərçivəsində və konkret məqsəd uğrunda törədilməsinə baxmayaraq, 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımı hadisələri, demək olar ki, tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Eyni zamanda mövzu xarici ölkələrin tarixşünaslığında da tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Ümumiyyətlə, tarixi Azərbaycan ərazilərində hələ soyqırımı törədildiyi dövrdə bu dəhşətli hadisələri ilk qələmə alanlar Məmməd Səid Ordubadi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmmədzadə olmuşlar. Onların əsərlərində azərbaycanlıların soyqırımı, həmin soyqırımın Şərqi Anadolu, eləcə də tarixi Azərbaycan ərazilərində icra edilən vahid soyqırımı planının tərkib hissəsi olması öz əksini tapmışdır. H.Əlibəylinin məqalələrində çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda reallaşdırmağa çalışdığı planlar və törədilən soyqırımlar araşdırılmışdır.

Musa Qasımlının əsərlərində Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı məsələləri qısa da olsa araşdırılmışdır.

S.Onullahi “Erməni millətçiləri və İran” əsərində 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmişdir. O, əsasən S.Ə.Kəsrəvinin əsərlərinə istinad etmiş, Urmiya, Salmasdakı soyqırımı və Andranikin Xoy şəhərinə hücumu məsələsinə toxunmuşdur.

Y.Qazıyevin “Erməni məsələsi - yalanlar və gerçəklər” əsərində ermənilər haqqında gerçəkliklər və onların azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı haqqında ətraflı araşdırma aparılsa da, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımına qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Alimlərdən Ə. Rəhimli (Bije) Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı erməni və aysorların törətdiyi soyqırımı haqqında silsilə məqalələr şəklində araşdırma aparmışdır.

Şimali Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı araşdıran V.Abişov da özünün “Azərbaycanlıların soyqırımı 1917-1918-ci illər” əsərində Cənubi Azərbaycandakı soyqırımı da ötəri toxunmuşdur.

V.Arzumanlı, V.Həbibov və K.Muxtarovun birgə yazdıqları “1918-ci il qırğınları” əsərində azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmasından, ərazilərinin işğalından, soyqırımın qurbanı olmuş və öz torpaqlarından qovulmuş yüz minlərlə azərbaycanlının faciəli taleyindən bəhs edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımını araşdıran alimlərdən A.İsgəndərov, Ə.Abdullayev, N.Məhərrəmov, V.Arzumanlı, N.Mustafa, H.Məmmədova, A.Paşayev, H.Rəhimov və başqa alimlərin əsərlərində azərbaycanlıların Şimali Azərbaycan ərazilərində baş verən soyqırımları barədə ətraflı öyrənilsə də, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımı yetərincə toxunulmamışdır.

Beləliklə, məlum olur ki, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Cənubi Azərbaycanda törətdikləri soyqırımı Azərbaycan Respublikası tarixşünaslığında yetərincə öyrənilməmişdir. Bunun bir səbəbi Cənubi Azərbaycandakı əsər, sənəd və mənbələrin fars dilində olmasıdırsa, digər səbəbi Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuş şahlıq, Şimali Azərbaycanda isə kommunist rejimlərinin “xalqlar dostluğu” adı altında qanlı olayların öyrənilməsinə uzun illər mane olmasıdır. Şahlıq və kommunist rejimləri azərbaycanlıların soyqırımı mövzusunun gündəmə gəlməsinə və bu barədə həqiqətlərin yazılmasına imkan verməmişdirlər.

Türkiyədə də erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri soyqırımı həsr edilmiş əsərlərin müəllifləri olan Y.Halaçoğlu, M.G. Eroğlu, Ş.Doğan, M.Sədi Koçaş, və digərləri əsasən, Osmanlı dövləti ərazisində baş verən qətliaamları, Şərqi Anadoluda ermənilərin törətdiyi soyqırımı araşdırsalar da, Cənubi Azərbaycandakı soyqırımı kölgədə qalmışdır.

Cənubi Azərbaycanda soyqırımı baş verdiyi dövrdə, eləcə də daha sonralar bir sıra yerli tədqiqatçılar bu məsələni araşdırmış, Urmiya, Salmas, Xoy, ətraf şəhər və bölgələrin tarixi ilə əlaqədar yazdıqları əsərlərində erməni-aysor birləşmiş silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı da əks etdirmişlər. Seyid Əhməd Kəsrəvi özünün “Tarix-e hicdəh sale-ye Azərbaycan” (“Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi”) adlı əsərində həmin dövrün mənbələrindən və İranın Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarənin yazdığı gündəlik hesabatlarından istifadə etmişdir. S.Ə.Kəsrəvinin əsərində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ermənilərin törətdiyi soyqırında tələfatın sayı verilsə də, Urmiya və Salmasa axışb gələn aysorların sayında yanlışlığa yol vermişdi. Belə ki, soyqırında həlak olanların sayı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarənin başçılıq etdiyi rəsmi dövlət komissiyasının statistikasında 200 minə yaxın göstərildiyi halda, S.Ə.Kəsrəvi heç bir sübut və mənbə göstərmədən bu sayı 130 min nəfər göstərmişdir.

Mövzunu öyrənənlərdən biri də Əli Dehqandır. Urmiyada soyqırımın baş verdiyi zaman o həddi-buluğa çatmamış uşaq olsa da, öz gözləri ilə gördüyü qanlı olayları daha sonralar yazdığı “Sərzəmin-e Zərtoşt Rzaiyə” (“Rzaiyə Zərdüşt yurdu”) adlı əsərində xatirə şəklində əks etdirmişdir.

Problemə urmiyalı tarixçi Məhəmməd Təməddün “Oza-ye İran dər cəng-e cəhani-ye əvvəl ya tarix-e Rezaiyə” (“I Dünya müharibəsi dövründə İranda vəziyyət və ya Rzaiyə tarixi”) adlı əsərində toxunmuş və yalnız Urmiya, eləcə də Salmasda baş verən soyqırımı ötəri də olsa şərh etmişdir.

Mövzuya diqqət yetirən müəlliflərdən biri də Əhməd Kavianpurdur. Müəllif özünün “Tarix-e Urmiye” (“Urmiya tarixi”) və “Tarix-e ümumi-ye Azərbaycan” (“Azərbaycanın ümumi tarixi”) adlı əsərlərində Urmiya və Salmasdakı soyqırımla bağlı əldə etdiyi mənbələr və özündən öncəki müəlliflərin əsərlərindən istifadə etməklə mövzunu araşdırmışdır. Ə.Kavianpur “Urmiya tarixi” adlı əsərində Urmiya regionunun tarixini ta qədimdən XX əsrin I yarısına qədər olan dövrü araşdırmışdır. Əsərdə soyqırımı məsələsinin şərhinə çox az yer verilmişdir.

Məhəmmədəmin Riyahinin “Tarix-e Xoy-Seyr-e təhəvvolat-e ectemai və fərhəngi-ye şəhrha-ye İran teyy-e qorun” (“Xoy tarixi - əsrlər boyu İran şəhərlərinin ictimai və mədəni dəyişiklikləri”) adlı əsəri Xoy şəhərinin tarixinə həsr edilsə də, burada Andranikin Xoy şəhərinə hücumuna, Urmiya və Salmasda törədilən 1918-ci il soyqırımına toxunulmuşdur.

Regionda azərbaycanlılara qarşı baş verən soyqırımı öyrənən İrandə tədqiqatçılardan biri də Həsən Ənzəlidir. O, “Urmiye dər qozər-e zəman” (“Urmiya zamanının gedişində”) adlı əsərinin bir hissəsini 1918-ci il Urmiya və Salmasdakı soyqırımı hadisələrinə həsr etmişdir. H.Ənzəli Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinin tarixini qədim dövrdən XX əsrin sonlarına qədər araşdırmış və bölgədə azərbaycanlılara qarşı törədilən 1918-ci il soyqırımının Urmiya hissəsinə də müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirmişdir.

Qasım Əşrəfinin “Qarətgəran: vəqaye-e xunin-e Urmiye dər cəng-e cəhani-ye əvvəl” (“Talançılar: I Dünya müharibəsi illəri

rində Urmiyanın qanlı hadisələri”) adlı əsərində bütövlükdə Urmiya və Salmasdakı soyqırımı öyrənməyə çalışmışdır. Müəllif əsərində Həqqu təxəllüsü ilə həmin soyqırımı hadisəsini qeydə alan Həbibulla Mədəni və digər bir neçə yerli əhalinin Urmiyadakı soyqırımı haqqında xatirələrinə istinad edərək 1918-ci ildə Urmiyada baş vermiş qanlı hadisələr barədə oxucuları məlumatlandırmaq istəmişdir.

Cənubi Azərbaycandan olan tədqiqatçı Müctəba Azadi isə mövzunu İran mənbələri əsasında öyrənməyə cəhd göstərmişdir. O, özünün “Tarix-e qətleam-e mosəlmanan-e Azərbaycan təvəs-sot-e ciloha” (“Cilolar tərəfindən Azərbaycan müsəlmanlarının qətləmə tarixi”) adlı əsərində 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı araşdırıb təhlil etmişdir. Müəllif özündən öncə mövzunu öyrənən tədqiqatçıların əsərlərindən istifadə etsə də, xarici və daxili arxiv materiallarından kifayət qədər istifadə etməmişdir. M.Azadi əsərinin son hissəsində Məxfi Əfşar adlı urmiyalı əczaçı həkimin 1918-ci illərdə gündəlik qeydlərini təqdim etmişdir.

Mövzunu son illərdə digər Cənubi Azərbaycan və İran tədqiqatçılarından bir az fərqli öyrənən tədqiqatçı isə Tohid Məlikzadə Dilməqanıdır. O “Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım” adlı əsərində özündən əvvəlki Cənubi Azərbaycan və İran tədqiqatçılarından əlavə müəyyən dərəcədə Osmanlı arxivlərindən də istifadə etmişdir. Müəllif Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1914-1918-ci illərin hadisələrini araşdırmış, 1918-ci ildə baş verən soyqırımı xüsusi yer vermişdir. O, həmin əsərində özündən öncəki yuxarıda qeyd edilən tədqiqatçılara nisbətən mövzuya daha əhatəli yanaşsa da, bəzi hadisələrin tarixini səhv vermişdir. T.M.Dilməqanı həmin əsərdən başqa, Salmasın tarixi ilə bağlı “Tarix-e dəh hezar sale-ye Salmas” (“Salmasın on min illik tarixi”) və “Səlməs dəh seyr-e tarix və fərhəng-e Azərbaycan” (“Salmas Azərbaycanın tarix və mədəniyyəti gedişatında”) adlı əsərlərində də Urmiya və Salmasdakı soyqırımı məsələsini müxtəlif şəkildə işıqlandırmışdır. T.M.Dilməqanı, həmçinin özünün “Tarixçe-ye daronnışat-e Ur-

miyə” (“Urmiya şadlıq məkanı tarixçəsi”) adlı əsərində də müxtəsər şəkildə Urmiyada azərbaycanlıların erməni-aysor silahlı birləşmələri tərəfindən qətləndirilməsinə toxunmuşdur.

Ermənilərin 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanla birlikdə müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətməsini öyrənən müəllif isə Səməd Sərdariniyadır. Onun “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı” adlı əsərində xülasə şəkildə əslində bütöv Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı məsələlərinə toxunulmuşdur. Müəllif Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində həmin dövrdə baş verən soyqırımı cüzi yer ayırmışdır.

Cənubi Azərbaycanda Urmiya, Salmas və Xoy şəhərlərinin tarixi ilə bağlı yazılan əsərlərlə yanaşı, Sulduz, Şəbistər, Təsuc və ətraf şəhərlərin tarixinə aid əsərlərdə də 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımı məsələsi qısa şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdən biri Abbas Nəbiyyinin yazdığı “Təsuc dər qozər-e zəman” (“Təsuc zaman gedişində”) adlı əsəridir. Müəllif Təsuc bölgəsinin tarixini qədim dövrdən araşdırarkən müxtəsər şəkildə erməni silahlı dəstələrinin Urmiya, Salmas və Xoyda törətdiyi soyqırımı da işıqlandırmışdır. Əsərdə xüsusilə Andranikin Xoy şəhərinə hücumu və onun Şəbüstər, Təsuc, Mərənd, hətta Təbrizi də işğal etmə, soyqırımı törətmə niyyəti və planları təhlil edilmişdir.

Cənubi Azərbaycan müəlliflərindən Cəmal Ayrımlı, Əhməd Səlimifərd, İsa Yeganə, Forud Xosrəvi Çiyanə, İbrahim Purhüseyn Xuniq, Hacı İsmayıl Nəbiyar, Zöhrə Vəfai və digərləri də öz əsərlərində öləri şəkildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı haqqında məlumat vermişlər.

Tədqiq olunan mövzuya aid yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsər və yazılarından yetərincə istifadə etmiş, yeri gəldikcə yanlış fikir və mülahizələrə öz münasibətimizi bildirmişik. Mövzuda elmi ümumiləşdirmələr aparmaqla yanaşı, 1918-ci ildə törədilmiş soyqırımın yaranmasını, mahiyyətini, bu qanlı hadisəni törədənlərin arxasında duran və ona istiqamət verən qüvvələri faktlar və sənədlər əsasında tədqiqatda göstərməyə çalışmışıq.

I FƏSİL. I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SOSIAL, SİYASİ VƏ İQTİSADI ŞƏRAİT

I Dünya müharibəsi illərində İran və Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi şərait

Cənubi Azərbaycan ərazisi deyəndə tarixi Azərbaycan ərazilərinin Araz çayından cənubunda yerləşən hissəsi nəzərdə tutulur. Tarixi mənbələrdə əks etdirilən məlumatlara əsasən, Azərbaycan ərazisi isə şimalda Dərbənddən, cənubda Həmədan (11, s. 124) və bəzi mənbələrə əsasən, Əraka qədər uzanır. Hətta orta əsr mənbələrinin əksərində bu əraziyə indi kürdlər yaşayan və türk mənşəli toponimlərlə zəngin olan İran və İraq Kürdüstanın bir hissəsi də daxildir.

Rusiya-İran müharibələri nəticəsində 12 oktyabr 1813-cü il tarixdə Gülistan və 10 fevral 1828-ci il tarixdə Türkmənçay müqavilələri ilə iki hissəyə parçalanan Azərbaycanın şimalı Rusiya tərəfindən işğal olunmuş, cənubu isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qalmışdı. Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla İran I Dünya müharibəsindən əvvəl və müharibə illərində əsasən, feodal istehsal münasibətlərinin hökm sürdüyü ölkə olaraq qalırdı. “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İran geridə qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. Əhalinin təxminən $\frac{3}{4}$ hissəsini kəndlilər təşkil etdiyi halda (əhalinin $\frac{2}{4}$ hissəsi oturaq, $\frac{1}{4}$ hissəsi köçəri həyat sürürdü) şəhərdə $\frac{1}{4}$ hissə yaşayırdı”. (62, s. 19)

Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla İran əhalisinin ümumi sinfi tərkibi haqqında, demək olar ki, ölkədə iki sinif, yəni aristokrat (xan və ərbab) və kəndli (rəiyyə) sinifləri mövcud idi. (105, s. 96) Rəiyyətlərin əksərinin torpaq sahəsi var idi, kənd ərbab (mülkədar) və ya xana məxsus idi. Əhali kənd təsərrüfatında daha çox əkinçilik, ipəkçilik, pambıqçılıq, balıqçılıq və s. ilə məşğul olurdular.

“Ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin torpağı yox dərəcəsində idi. Ölkənin əkinə yararlı olan bütün torpaqlarının 66%-i iri mülkədarlara, 14%-i elat və əşayir (yarım köçəri tayfalar - H.S.) başçılarına, 10%-i dini müəssisələrə (vəqfə), 4%-i dövlətə (xalisəyə), 6%-i kəndlilərə və xırda mülkədarlara məxsus idi”. (24, s. 15)

Ölkədə hakim olan sistemin quruluşu ilə bağlı cəmiyyətin, əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndli və əkinçilərin çoxunun isə dolanışıqı acınacaqlı idi. Torpaq və əkinçiliklə bağlı istehsal vasitələri olmayan, varlı mülkədarların və feodalların torpağını əkən kəndlilər zəhmətinin bəhrəsinin çox hissəsini torpaq sahibinə verməli olurdular. “Vergi kimi nəzərdə tutulan həmin pəy məlum miqdarda olurdu. Burada əsas meyar kimi su, qoşqu heyvanı, xış və toxum götürülürdü. Ərbab rəiyyətin ixtiyarına verdiyi torpaq üçün həmin beş əkin vasitəsi nisbətində kənd təsərrüfatı məhsullarına şərik olurdu... Əlavə olaraq, ərbab kəndlilinin toyuq, yumurta, yağ, pendir və digər ağartı məhsullarına pul ödəmədən orta q olurdu”. (105, s. 96) Kəndlilər hasilat üçün hökumətə də ağır vergi ödəyirdilər. Başqa sözlə, bəhs olunan dövrdə İran və Azərbaycan kəndlilərində ərbab-kəndli münasibətlərində orta əsr qanunları hakim idi. “Bu sistemdə maliyyə və əkin vasitələri olmayan kəndlərə ərbablar investisiya imkanları yaratmaq ilə, dəllallar isə bank funksiyasını həyata keçirməklə kəndli əməyinin nəticəsini mənimsəyirdilər”. (105, s. 97)

İranda Məşrutə inqilabından (1905 - 1911) sonra Cənubi Azərbaycanda bir tərəfdən mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun zəifləməsi, digər tərəfdən çar Rusiyasının həmin bölgəni nüfuz dairəsinə çevirməsi ölkə iqtisadiyyatını ağır vəziyyətə salmışdı. “Cənubi Azərbaycanı özünün əsas nüfuz dairəsi hesab edən çar Rusiyası da XX əsrin əvvəllərində orada bir sıra sənaye müəssisəsi tikmişdi. (Təbrizdə kiçik elektrik stansiyası, tütün fabriki, telefon stansiyası, 150 fəhləsi olan üç gön zavodu, Urmiyada taxta-doğrayan zavod, spirt zavodu və s.) Əyalətdə bir sıra rus ticarət şirkətləri fəaliyyət göstərirdi”. (59, s. 189)

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması və ölkənin xarici qüvvələr tərəfindən işğal kənddəki iqtisadi durumu daha da ağır vəziyyətə salmışdır. Belə ki, “I Dünya müharibəsində İran ərazisi iki blok (“Antanta” və “Üçlər İttifaqı”- *H.S.*) arasında müharibə meydanı olmuşdur və bu müharibə İran iqtisadiyyatına dəhşətli zərbə vurmuşdur. İranın bir çox bölgələri xarici qoşunların tapdığı altında səhralığa çevrilmiş, onlarla şəhər dağıdılmış, yüzlərlə kənd məhv edilmişdir. Bütün müharibə ərzində ərazidə olan xarici qoşunlar İranın daxili resurslarının və ərzaq ehtiyatının hesabına təmin olunurdular. Mənbələrdən məlum olur ki, İngiltərə həmin dövrdə İranda öz qoşunu üçün ehtiyat ərzaq anbarları yaratmışdır. Baş vermiş quraqlıq isə 1917-ci ildə ölkədə dəhşətli aclıq və epidemiya ilə nəticələnmiş, aclıq və xəstəliklərdən yüzlərlə insan həlak olmuşdur”. (95, s. 82)

Hakim dairələr aclığın qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmürdülər. Çörəyin qiyməti 12-15 dəfə qalxmışdı. İnsanlar möhtəkirlərin taxılın qiymətini artırmaq əməllərindən əziyyət çəkirdi. Daxili ticarət zəifləmiş, əhalidəki alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş, işsizlik baş alıb gedirdi”. (95, s. 82) Vəziyyətin ağırlığını ingilislər özləri belə etiraf edirdilər. İrandakı ingilis qoşunlarının komandanı general Denstervil xatirələrində yazırdı: “Aclığın səbəbləri az deyildi. Birincisi, müharibə və pis iqlim şəraiti 1917-ci ildə məhsuldarlığı aşağı salmışdı. İkincisi, xarici qüvvələrin orduları ticarət həyatını məhv eləmişdi. Üçüncüsü, qiymətlərin bahalaşması ilə bağlı taxıl möhtəkirləri öz aralarında razılığa gələrək, qiymətləri ən yüksək həddə saxlayırdılar”. (80, s. 46)

Bir tərəfdən xarici qoşunların ölkəni işğal etməsi, digər tərəfdən Məşrutə inqilabından sonra ölkədə mövcud olan özbaşınalıq, üstəlik xarici qoşunların yaratdığı bir çox çətinliklər ölkənin istehsal, ixracat və idxalatına da mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, İrandan kənd təsərrüfatı mallarının ixracı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. 1913-1914-cü illərlə müqayisədə 1917-1918-ci illərdə quru meyvənin ixracı 70 milyon qrandan 48 milyona düşmüşdü. Pambıq ixracı 83 milyon tondan 24 milyona, düyü 41 milyondan 20 milyona qədər azalmışdı. 1917-ci ildə İranda aclıq

və yatalaq epidemiyası başlamışdı. (82, s. 262) Döyüşlərin getdiyi bölgələrdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində vəziyyət daha da ağırlaşdı. “Xüsusilə də, döyüş əməliyyatlarının getdiyi bölgələrdə əkinçilik və irriqasiya sistemləri məhv olmuşdu. Kənd təsərrüfatı o qədər zəifləmişdi ki, əhali kütləvi şəkildə kəndləri tərk edir və şəhərlərə axırdı”. (95, s. 295) Yaranan ağır vəziyyət nəticəsində kəndləri və bölgələri əhalinin tərk etməsi kütləvi şəkil almışdı. Əhali bölgəni kütləvi tərk etdiyindən, elə yerlər var idi ki, orada insan yaşamırdı.

İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yox idi ki, orada ciddi tənəzzül olmasın. Dövlət nəzarətinin zəifləməsi və qanunların işləməməsi ölkədə ciddi hərc-mərcliyə gətirib çıxarmışdı. Bunun nəticəsində “maliyyə iflasla üzləşmiş, gömrükdən rüsum və vergi toplanılması bərbad vəziyyətə düşmüşdü. Bir çox yerlərdə, daha çox da ucqarlarda yolkəsən, adam soyan quldur dəstələri əhalini narahat edirdi. Onlar çox vaxt yolları bağlayır və ticarət karvanlarını soymaqdan belə çəkinmirdilər. Bəzi bölgələrin valiləri çox vaxt, hətta şah hökumətinin göstəriş və əmrlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırırdılar”. (82, s. 262)

Yaranan hərc-mərclik, böhran və ölkənin işğalı İranın iqtisadiyyatını iflic hala salmışdı. Bütün bunlar təbii olaraq dövlət büdcəsinə də mənfi təsir göstərirdi. “Hökumət büdcəni nizamlamağa cəhd etsə də, heç bir nəticə əldə olunmurdu. İqtisadi durumu ağırlaşdıran bir səbəb də xarici borcların həddindən artıq olması idi. İngiltərə mövcud durumdan istifadə edərək, şahənşah bankı vasitəsilə İranın bütün maliyyəsini öz əlinə keçirməyə müvəffəq olmuşdu. İranın qızıl, gümüş və neft sənayesi ingilis müstəmləkəçilərinin əsas maliyyə mənbələrindən birinə çevrilmişdi”. (95, s. 295)

I Dünya müharibəsinin son illərində İran və o cümlədən, Cənubi Azərbaycan böyük iqtisadi sarsıntılarla üzləşmək məcburiyyətində qalmışdı. Bütün sahələrdə tənəzzül özünü göstərirdi. Ticarət əlaqələri belə dayanmış və bu sahədə acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Belə ki, “bir tərəfdən ərəzində müstəmləkəçi müharibənin gətməsi, digər tərəfdən Rusiya ilə ənənəvi

xarici ticarətin dayandırılması İrani iqtisadi blokadaya salmışdı. İranın ticarət həyatı İngiltərənin inhisarı altına keçmişdi”. (95, s. 295-300)

Müharibədən və torpaqların işğalından irəli gələn böhran ölkənin onsuz da zəif inkişaf etmiş sənaye sahələrinə də öz təsirini göstərirdi. Kustar sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələr ağır iqtisadi şərait içərisində yaşayırdılar. (21, s. 18) Bir sözlə, tədricən formalaşmaqda olan iqtisadi sistem müharibə və özbaşınalıq nəticəsində zəifləməkdə idi. Bu da hər sahəyə öz təsirini göstərmişdi. Daxili ticarət zəifləmiş, əkinçilik, sənətkarlıq, kiçik və orta burjuaziya tam iflasa uğramışdı.

İranda İngiltərə, çar Rusiyası və Osmanlı qoşunlarının apardığı əməliyyatlar da iqtisadi tənəzzülə səbəb olan amillərdən biri idi. “İran müharibədə özünü bitərəf elan etsə də, onun ərazisi müharibə aparan ölkələrin işğalı altına düşdü və bu, ölkənin onsuz da geri qalmış iqtisadiyyatına, maliyyə vəziyyətinə daha ağır təsir göstərdi. Ölkədə ərzaq qıtlığı və bahalıq imkansız ailələri taqətdən salır, işsizlik, yoxsulluq gündən-günə artırdı”. (63, s. 179) Yaranan qıtlıq nəticəsində təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İranda hər gün onlarla insan acıdan ölürdü. Bunun əsas səbəbi isə İngiltərənin əhalidən bütün taxıl növlərini almaları və bazar da ciddi qıtlığa şərait yaratmaları idi. Belə ki, İngiltərə tərəfindən taxılın kütləvi şəkildə alınması taxıl və çörəyin qiymətini qaldırırdı. Nəticədə İranda əhalinin böyük hissəsi aclıqdan məhv olurdu”. (168, s. 22) Azərbaycandan isə ingilislərlə yanaşı çar Rusiyası qoşunu taxılı əhalidən zorla alırdılar. Bu da sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşmasına gətirib çıxartmışdır. Ümumiyyətlə, “müharibə və onun doğurduğu iqtisadi çətinliklər nəticəsində əyalətin (Cənubi Azərbaycanın - *H.S.*) əhalisinin təxminən 15 faizi həlak oldu”. (59, s. 195)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanı işğal etməsi bu regionun iqtisadi münasibətlərinə də öz təsirini göstərmişdi. “Cənubi Azərbaycanın əksər ticarət mübadiləsi çar Rusiyası ilə həyata keçirilirdi. Ruslar Cənubi Azərbaycanda istehsal olunan xammalın və quru meyvələrin ən

yaxşı müştəri hesab edilir və bu mallar Culfa yolu ilə Rusiyaya ixrac edilirdi. Lakin I Dünya müharibəsinin başlaması xarici əmtəələrin bahalaşmasına və qıtlığına səbəb olmuşdu. Həmçinin yollarda təhlükənin artması üzündən ixracat azalmışdı. Digər tərəfdən isə Şərəfxana-Culfa arasındakı nəqliyyat vasitələri rus əsgərləri və hərbi təchizatın daşınması məqsədilə istifadə edilməyə başlamışdır. Tacirlər isə vəziyyətin sabit olmamasına görə ixracat mallarını almaqdan qorxurdular. Nəticədə alver və mal mübadiləsi olduqca aşağı düşmüşdür. (63, s. 133) Təbii ki, bunlar müharibə illərində Cənubi Azərbaycanda vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış, üstəlik rusların talançılıq siyasəti əhalini ağır vəziyyətə salmışdı. “Hələ müharibə ərəfəsində Cənubi Azərbaycana soxulmuş rus qoşunları buradakı ərzağı və müharibə üçün lazım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardığından Azərbaycan iqtisadiyyatı yoxsul vəziyyətə düşmüş, əhali qıtlıq və bahalıqla üzləşməli olmuşdu. İranın bitərəflik mövqeyinə əsaslanan azərbaycanlılar rus qoşunlarının ölkədən çıxıb getməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatının talan olunması əleyhinə dəfələrlə mübarizəyə qalxmağına baxmayaraq, şahlıq səltənətindən himayə görən ruslar bu yerlərdə öz mövqelərini və hökmranlıqlarını möhkəmlətməyə çalışırdılar. Təbii olaraq bu vəziyyət müharibədə “Antanta” blokuna qarşı vuruşan “Dördlər İttifaqı”nı və onun üzvlərindən biri olan Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi”. (63, s. 179-180)

Cənubi Azərbaycanda I Dünya müharibəsi illərində sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə təsir göstərən amillərdən biri də, çoxsaylı aysor, erməni və kürdlərin Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsi - Urmiya, Salmas və s. bölgələrə sığınması idi. ABŞ-ın həmin illərdə Təbrizdəki konsulu Qordon Padok (Gordon Paddock) Urmiyada 40 min qaçqının ciddi maddi yardıma ehtiyacı olduğunu yazırdı. (168, s. 57)

Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə 1917-ci ildə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olan amillərdən biri Rusiya manatının məzənnədən düşməsi idi. Belə ki, rus manatının qiyməti müharibə illərində sabit qalmışdı. Əhalinin əksəri nəğd pulu rus manatına çevirmişdilər. Urmiya bazarında əhali “mal mübadiləsi” yeri-

nə manat alveri ilə məşğul olurdu. Kiçik dəllallar isə manatı toplayıb böyük valyuta alverçilərinə satırdılar. Bazarın rastalarından biri (Şücaəddövlə sarayı) manat alveri üçün ayrılmışdı. Rus manatı burada hərrac yolu ilə alınıb-satılırdı”. (167, s. 133) Lakin Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra rus manatının da gün-gündən dəyərdən düşməsi əhalinin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olurdu. Rus manatı hər gün öz dəyərini itirirdi və qiyməti 2 riala endi.

Beləliklə, “pul qazanmaq məqsədilə sandıq-sandıq rus manatı toplayan tacirlər iflasa uğramışdı”. (165, s. 462) Bu da Cənubi Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxartmışdı.

Rus manatının dəyərdən düşməsinin digər fəsadlarından biri də rus zabitlərinin Cənubi Azərbaycan şəhərlərində əhali ilə alver etməsində özünü göstərirdi. Belə ki, rus əsgərləri əhalini qorxutmaq və hədələməklə qiymətdən düşmüş rus manatını əhaliyə əvvəlki qiyməti ilə, yəni 5-6 manata verib mal alır, pulun qalığını isə İran pulu ilə alırdılar. Bu isə azərbaycanlılar üçün bir neçə qat zərər hesab edilirdi. Belə ki, tacir və satıcılar hətta razı idilər ki, əsgərlərə istədiklərini pulsuz versinlər. Çünki verdikləri manatın qalığını da qat-qat bahasına alırdılar. Beləliklə, satıcı və tacirlər onlara mal satarkən pulun qalığını da öz ciblərindən ödəməli olurdular. (128, s. 339)

Yəminəddövlə və Etimadəddövlənin vali olduğu dövrdə bazar adamları və tacirlər müəyyən miqdarda vəsait toplayıb dövlət və konsulluq vasitəsilə əsgərlərə vermək istəmişdirlər ki, həmin pul vəsaiti manatın qiymətdən düşməsi üçün kompensasiya hesab edilsin və bazarda, dükanda əsnafla qalmaqal yaratmasınlar. Lakin hakimiyyətdə olan Müəzzəddövlə bu işə razılıq verməmişdi. Soldatlar da bu işdən məyus olub düşmənçilik üçün bəhanə axtarırdılar. (128, s. 339) Yaranan hərc-mərclikdən istifadə edən rus qoşunu Cənubi Azərbaycanın əksər şəhərlərinin bazarlarını talamağa başlamışdılar. Geri qayıdan silahlı rus əsgərləri aclıq və səfalət içində olduğu üçün keçdiyi yol boyunca talançılıqla məşğul olurdular. (22, s. 38)

Özlərinin ölkədən getməli olduğunu bildikləri üçün əhaliyə qarşı hər növ zülmədən çəkinmirdilər. Onlar əvvəlcə Urmiya bazarını yandırmış, sonra isə dükənləri qarət etmişdilər”. (120, s. 585) Belə ki, cümə günü 6 iyul 1917-ci il günorta çağı bir qrup silahlı kazak və soldat bazara axışib atəş açmağa başlamışdır. Möhsün xan adlı şəxs kazak ruslar tərəfindən açılan atəş nəticəsində qətlə yetirilmiş, Məşədi Əli adlı şəxs isə yaralanmışdı. Əhali qorxudan bazardan və küçələrdən qaçıb evlərinə sığınmışdılar. Küçə və bazarda heç kimsə qalmamış və heç kim evdən çıxmağa cürət etmirdi.

Əhalinin bazarı tərk etdiyini görənlər və kazaklar tacirlərin, sərtafların, zərgərlərin və parça dükənlərinin, antik mallar satılan mağazaların qapısını sındıraraq, əllərinə keçən qızıl, pul və qiymətli əşyaları qarət etmişdilər. Hətta ağır əşya və malları rus maşınları və arabaları ilə aparmışdılar. Sonda isə bazara neft və benzin töküüb yandırmışdılar. Bazar və onun bütün qolları o qədər əzəmət və sərvətlə bir yerdə bir saat ərzində yanıb külə dönmüşdü. Bu məsələ ilə bağlı rus konsulu öz əsərində yazırdı: “Urmiyada təxminən səksən min rus soldatı yerləşmişdi. Onlar yaxşı yeyib, istirahət edirdilər. Onların əsas işi bu şəhərin kasıb bazarını gündə üç dəfə qarət etmək idi. Qarət edilən malları, hətta özlərinin hərbi geyimini, çəkmələrini, müharibə üçün ehtiyatı və nəhayət tüfəng və patronlarını da satırdılar”. (128, s. 339)

Rus qoşunları Urmiya bazarından sonra Cənubi Azərbaycan qərb hissəsinin digər bazarları, o cümlədən Xoy şəhərinin bazarı və Salmasın dükən və mağazalarını yandıraraq, gözəl binaları yerlə-yeksan etdilər. Salmasda böyük xəsarətə məruz qalan çarəsiz əhali qorxudan bir müddət evlərində gizlənməli olmuşdular. Rusların məqsədi Salmasda əhalinin evlərini də yağmalamaq idi. Ona görə də, bir ay müddətinə əhali hər gecə səhərə kimi oyaq qalıb, evlərini qoruyurdular... Lakin sonralar rusların əslində yerlərdəki nümayəndələri qismində çıxış edən ermənilər və cilolar (aysorlar - *H.S.*) həmin evləri yerli-dibli dağıtmışdılar. (120, s. 585)

Çar Rusiyası qoşununun 1917-ci ildə oktyabr çevrilişindən sonra Urmiyada hərəc-mərclik və qarət törətmələri

Urmiya və Salmasdan sonra ruslar Xoy şəhərinin də bazarını talayıb yandırmışdılar. Bu məqsədlə onlar 1917-ci il dekabr ayının 6-da ilk öncə Xoy bazarında atışma yaratdılar, bir neçə istiqamətə güllə atmağa başladılar. Daha sonra həmin atışmanı bəhanə edib, bütün Çarsu və bazara qarovul qoydular. Onlar dükan sahiblərini bazardan çıxardılar. Əhali isə qarovulları görüb elə bildilər ki, həqiqətən də onlar bazarı mühafizə etmək istəyirlər və dükanlarını bağlayıb öz evlərinə getdilər. Gecə düşən kimi soldatlar dükanların qapısını bir-bir sındırıb nağd pul və müxtəlif əmtəə, bahalı mallar, parça və məhsulları talayıb apardılar. Onlara lazım olmayan məhsulları isə dağıdıb yerə tökdülər. Ruslar bununla da kifayətlənməyib bazarın müxtəlif yerlərinə nasosla benzin töküüb və güllə ataraq bütün bazarı yandırmışdılar. (165, s. 459) Bazarla yanaşı onlar əhalinin evlərinə də daxil olub, var dövlətini talayırdılar. (168, s. 102)

Çar Rusiyası qoşununun 1917-ci ildə oktyabr çevrilişindən sonra
Urmiyada hərç-mərclik və qarət törətmələri

Ümumiyyətlə, 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinin bazarları ilə yanaşı “rus qoşunlarının Təbriz, Qəzvin, Zəncan, Həmədan və digər Azərbaycan şəhərlərində də bazarları və əhalini qarət etdiyinə dair məktub çar Rusiyası səfirliyinə daxil olmuşdur”. (168, s. 103)

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində böyük şəhərlərin bazarlarının yandırılması bölgənin iqtisadi vəziyyətini bir az da pisləşdirdi. Bu bölgədə “yaranmış qeyri-sabit vəziyyət, rusların, onların əlaltısına çevrilən erməni və aysorların talanları və törətdiyi qətləmə nəticəsində əhali buğda və digər məhsullarını əkə bilməmişdilər. Əkdikləri məhsullar da 1918-ci ildə baş verən qətləmə və qarətlər nəticəsində məhv olmuş, əkinçilər məhsul götürə bilməmişdilər. Eyni zamanda həmin il quraqlıq keçmişdi. Məldarların və kənd əhalisinin mal-heyvanları isə əvvəl ruslar, daha sonra isə erməni və aysor silahlı dəstələri tərəfindən talanmışdı. Qaçaq ermənilər kəndlərə hücum edib, qətl törətməklə yanaşı kəndlilərin mal-qarasını və ərzaq ehtiyatını da

talayırdılar. Nəticədə bölgədə qıtlıq və bahalıq yaranmışdı”. (167, s. 117)

Urmiyada qətlıamdan sonra ərzaqlar daha da bahalaşmışdı. “Kəndlər boşalmış, kəndlilər Urmiya şəhərinə qaçmağa və küçələrdə gecələməyə başlamışdılar. Qış fəslində kəndlilərin çoxu məscid və küçələrdə aclıq və soyuqdan ölürdülər. Qiyməti 3 tümənə olan bir qəfizə (Urmiyada 16 kq bir puda, on puda bir qəfiz və ya cəval deyirdilər) buğdanın qiyməti 80-100 tümənə qalxmışdı. Heç bu qiymətə də buğda tapılmırdı. Buğda və unun qiymətinin qalxması ilə paxlalı bitkilərin, kişmişin və s. qiyməti kəskin şəkildə artmışdı. Xristianlar aclıqdan ölən əhaliyə də rəhm etməirdilər. Urmiya əhalisi gecələri xristianların qorxusundan yata bilmirdi. Qış fəslı və şaxta əhalinin çölə gedib otlarla qidalanmasına da mane olurdu”. (151, s. 507) Bu zaman şəhərin küçə və bazarlarında bir qrup ac-yalavac insan peyda olmuşdur. Bu insanlar kiminsə əlində çörək və ya başqa hər hansı bir ərzaq gördükdə, xüsusən də bu şəxs qadın, qoca və ya uşaq olduqda zorla əlindən alırdılar. Hər çörəkçi dükənının qarşısında bir neçə nəfər keşik çəkirdi ki, dükanı ac-yalavacların hücumundan qorusun. (38, s. 125) Kəndlər tamamilə qarət olunmuşdu. Cilolar (aysorlar - *H.S.*) silah-sursat axtarmaq bəhanəsi ilə müsəlmanların evinə hücum edib nə istəyirdilərsə edirdilər. (38, s. 125)

Erməni və aysorların törətdiyi qətl-qarət nəticəsində 1918-ci ildə köçkünlər kütləsi yaranmışdı. Urmiya, Salmas, Xoy və digər şəhərlərdən yüzlərlə insan ağır şəraitdə qaçqın vəziyyətinə düşərək Tehran və s. şəhərlərdən öz şəhərlərinə dönə bilmək üçün gərginlik və soyqırımın sona çatmasını gözləyirdilər. Onların İran dövləti və müxtəlif orqanlara çoxsaylı müraciətləri 3-5-ci İran Milli Şura Məclisinin sənədləri içərisində İran məclisinin kitabxanasında sənəd № 1/1-dən sənəd № 166/1-dək saxlanılır və toplu şəkildə çap edilib. (120, s. 89-555) Bu qaçqınlardan başqa minlərlə qaçqın isə soyqırımın törədildiyi məntəqədə bir şəhərdən digər şəhərə qaçmağa məcbur olmuşdur. Bunlar arasında qaçqınlıq nəticəsində yaranan antisaniitariya şəraitində yoluxucu xəstəliklər geniş şəkildə yayılıb, əhalinin kütləvi qırğını-

na səbəb olmuşdur. Belə ki, Salmasdan Xoya erməni-aysor hücumu nəticəsində didərgin düşən əhalinin gəlməsi ilə Xoy şəhərində yatalaq xəstəliyi yayılmışdı. Havanın istiləşməsi ilə bu vəziyyət daha da kəskinləşdi və 1918-ci ilin yay ayına qədər xəstəlik ciddi tələfata səbəb oldu. Demək olar ki, xəstəsi olmayan ev qalmamışdı. Hər gün azı 200 nəfər şəhərdə xəstəlikdən tələf olurdu. (144, s. 739) Xoy şəhərini “dörd hissəyə bölüb, dörd həkimin hər biri şəhərin bir hissəsinin xəstələrinə nəzarət edirdi. Həkimlərin göstərişi ilə hamamlar bağlanmış və meyvə yemək qadağan edilmişdi. Bir gün də şəhərin pişnamazlarından 2 nəfər hacı Mir Məhəmməd Hüseyin Kuhkəməri və Ağşeyx Əli-əkber, əhalinin bir hissəsini Çurs darvazasından xaric Məsəllaya (namaz qılınan yer - *H.S.*) aparmış və onlara xütbə oxumuşdular. Əhali ağlayıb tövbə etmiş və yoxsullara kömək üçün pul toplamağa başlanmışdır. Lakin xəstəlik can almaqda davam edirdi”. (165, s. 474)

Molla Cəfər Xoyi yazırdı: “Xoy əhalisinin üçdə ikisi öldü. Salmasdan gələn 40 min nəfər didərgindən 10 min nəfəri belə diri qalmadı. Cənazələri yollar, küçələr və məscidlərdən arabalarla çəkib aparırdılar. Cənazələrin çoxluğundan qüsl və kəfən etmədən onları çuxur yerlərdə basdırırdılar. Şəhərin tanınmış əhalisindən ölənlərdirsə, dörd hambal cənazəni qəbiristanlığa aparırdı. Qonşunun qonşudan xəbəri olmurdu. Ölülərə hörmət də yox idi. Cənazələr küçələrdə, evlərin qapıları bağlı qalmışdı”. (165, s. 479)

Beləliklə, I Dünya müharibəsi illərində çar Rusiyasının və Osmanlı qoşununun Cənubi Azərbaycanı müharibə meydanına çevirməsi bölgənin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Ciddi iqtisadi tənəzzül yaşandı. Rus manatının I Dünya müharibəsinin son illərində dəyərdən düşməsi Cənubi Azərbaycanda pullarını manatla saxlayan tacirləri iflasa uğratdı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra çar Rusiyası qoşunlarında çəşqinlik yarandı və onlar ermənilərlə birlikdə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinin şəhərlərini taladılar. Urmiya, Salmas və Xoy şəhərlərinin bazarları talanaraq yandırıldı. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin

törətđiyi talan və soyqırımı nəticəsində ciddi qıtlıq və aclıq hökm sürdü. Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımdan əlavə on minlərlə insan aclıq və yoluxucu xəstəliklərin qurbanı oldu. Bütün bunların səbəbkarı isə ermənilər, eləcə də onlara Azərbaycan ərazisində dövlət qurmağı planlaşdıran Rusiya və Qərb dövlətləri idi.

I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyət

XIX əsrdə “Məmalek-e-Məhruse-ye-Qacar”ın və ya daha doğrusu, Qacarlar dövlətinin tərkibində olan Azərbaycan, Rusiya-İran müharibələri ilə - 1813-cü il 12 oktyabrda Gülistan və 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqavilələri ilə iki hissəyə parçalanmışdır. Azərbaycanın şimalı Rusiya tərəfindən işğal olunmuş, cənubu isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qalmışdı. 1828-ci ildən sonra ölkədə 4 əyalətdən birini təşkil edən Azərbaycan əyaləti böyük bir ərazini əhatə edirdi. Fətəli şahdan başlayaraq, Qacar şahlarının siyasətində Cənubi Azərbaycan xüsusi yer tutmuşdur. Fətəli şah zamanında Güney Azərbaycan “Vəliəhdin oturduğu yer” (Vəliəhdneşin), Təbriz isə “Səltənət evi” (Darüssəltənə) adlanırdı. Çünki, Qacarların rəsmi vəliəhdi Təbrizdə oturardı. (9, s. 859)

Rusiyanın regiona ayaq açması ilə Azərbaycanda fəallıq artıdı. Bu da regionda, xüsusilə də Azərbaycanda bir çox dəhşətli hadisələrin baş verməsinə öz təsirini göstərdi. Bundan sonra erməni, aysor və kürd azlığının da yaşadığı Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində rusların təsiri və müdaxiləsi artmağa başlamışdır. Baxmayaraq ki, bu xalqlar Azərbaycanda hər zaman dinc və rahat şəkildə yaşamışdılar. Xüsusilə, Azərbaycanda azsaylı halda yaşayan “erməniləri burda heç kim incitmirdi, onlar burda yaşayır, inkişaf edir, doğub-törəyib, uşaqlarını tərbiyə edib, məktəblər, kilsələr tikib, qəzetlər, kitablar nəşr ediblər”. (96, s. 30)

Lakin Azərbaycan və Türkiyə arasında bufer zona yaratmaq Rusiyanın xarici siyasətinin əsas ana xətlərindən olduğuna görə müəyyən vaxtlarda Rusiyaya yaxın xalqları - erməni və yezidi kürdlərini bölgəyə köçürmüşdülər. (70, s. 65-66) Bunun nəticəsi olaraq qeyd olunan ərazidə ermənilərin sayı süni şəkildə artmışdır. Həmçinin, Qərb ölkələri və Rusiya, Osmanlı və İranda türk hakimiyyətlərini devirmək məqsədilə həmişə ermənilərdən və digər etniklərdən istifadə etmişdilər. “Rusiya imperiyası “erməni məsələsini” özünün xarici siyasətində əsas məsələ olan “Şərqi məsələsi”nin həlli üçün vasitə hesab edirdi”. (78, s. 36) Bölgədə ermənilərin terror fəaliyyətlərinin başlanması da birbaşa çar Rusiyasının adı ilə bağlıdır. Bu məsələni ermənilərin özləri də etiraf etmişdilər. 1918-ci ildə Qafqazda qurulan Ermənistan (Ararat) Respublikasının rəsmilərindən olan Xatısoy, vaxtilə Zaqafqaziya komitəsinin iclasındakı çıxışında bildirmişdi: “Dövlət rəsmilərinin üzünə açıqca deyirəm ki, qanunların pozulmasına onlar icazə verib. Dövlət, baş verən cinayətlərin, etnik toqquşmaların qarşısında qəsdən hərəkətsizlik göstərib”. (79, s. 6)

Qafqazda olduğu kimi, İranda da Rusiya öz fəaliyyətini erməniləri himayə etmək istiqamətində qurmuşdur. Xüsusilə, Məşrutə inqilabından sonra İranda Məhəmmədəli şahın hakimiyyətdən salınması və 10 yaşlı Əhmədin hakimiyyətə gəlməsi Qacar dövlətinin daha da zəifləməsinə, xarici dövlətlərin bu ərazidə nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəblərə görə, mərkəzi hakimiyyət əyalətlərə nəzarət iqtidarını itirmişdi. Şimal əyalətlər, xüsusilə Azərbaycan rusların, Cənub isə ingilislərin nüfuzu altında idi. İranda Məşrutə inqilabı məğlub edildikdən sonra, 1912-ci ilin əvvəllərində imperialistlər 1907-ci il ingilis-rus sazişinin İran hökuməti tərəfindən rəsmən qəbul edilməsinə nail olurlar. Saziş əsasən İranın Qəsri-Şirin-İsfahan-Yəzd-Zülfüqar xəttindən şimaldakı 790 min kv.km sahəsi Rusiyanın, İranın Bəndər Abbas-Kirman-Bircənd-Qazik xəttindən cənub-şərqdəki 355 min kv.km hissəsi İngiltərənin nüfuz dairəsi, İranın bu xətlər arasındakı ərazisi isə “bitərəf” zona elan edilmişdi. (8, s. 634-635) Tarixi sənədlərdən məlumdur ki, I Dünya müharibəsi illə-

rində cəbhə xətlərindən biri də Qafqazdan Urmiyayaqədək uzanırdı. Əslində Rusiya-Osmanlı cəbhəsi 720 km olmaqla Qara dənizdən Urmiyayaqədək uzanırdı. (160, s. 402)

Müharibədən öncə isə ermənilərin ərazidə olmasından istifadə edən Rusiya, Qərb dövlətləri və ABŞ bu regionda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi və əsasən də Urmiyada müxtəlif adlar altında fəaliyyətə başlamışdılar. Rus məmurları özləri etiraf edirdilər ki, onların Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyətini ermənilər asanlaşdırmışdı. Əslində bu proses hələ XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələri zamanından başlamışdır. “İran həm rus silahının gücü ilə, həm də ermənilərin Rusiyaya gizli məhəbbətinin köməyi ilə işğal olunmuşdu”. (33, s. 5)

Ermənilər Türkiyənin parçalanması və Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinin işğalı üçün də yenə Rusiyaya yardımçı olacaqlarını bildirdilər. Belə ki, I Dünya müharibəsinin başlamasından dərhal sonra ermənilərin katolikosu V.Kevork Vorontsov-Daşkova göndərmiş olduğu məktubda dünyadakı bütün ermənilərin türklərə qarşı vuruşmağa hazır olduqlarını dilə gətirərək, bu arzularının dəstəklənməsini istəmişdir. (20, s. 40)

Bütün bunlarla yanaşı baş verən hadisələrin səbəblərini Rusiya və Qərb ölkələrinin nümayəndəliklərinin və hələ on illər öncədən burada fəaliyyətini davam etdirən missioner təşkilatlarını işlərində də axtarmaq olar. I Dünya müharibəsi ərəfəsində istənilən qüvvələr əraziyə müdaxilə edə bilir, qarışıqlıq yaradırdılar. Hələ “1913-cü ilin oktyabr ayında osmanlılar müharibəyə daxil olmadan öncə kürdlər artıq regionda təhlükəli vəziyyət yaratmışdılar. Oktyabrın 30-da kürdlərdən ibarət böyük qrup qəflədən dağları aşıb, sərhədi keçərək, İran tərəfin kəndlərinə soxuldular. Müsəlman və qeyri-müsəlmana fərq qoymadan kəndləri taladılar, əhalini öldürməkdən də çəkinmədilər. Zərərçəkənlər canlarını götürüb, Urmiya şəhərinə qaçdılar. Kürdlər Urmiya ətrafında uzun müddət qətl-qarətlə məşğul oldular. Nəhayət ruslar qoşun göndərüb, onları bu ərazidən vurub çıxardılar.” (111, s. 274)

Bu hadisələrdən sonra ruslar Çernozubovun başçılığı ilə “Azərbaycan qoşunu” adı altında Azərbaycandakı qüvvələrini gücləndirdilər. Xüsusilə I Dünya müharibəsinin başlanması xarici qüvvələrin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində fəaliyyəti üçün daha artıq bəhanə yaratmışdı. Əslində Qacar dövləti bitərəfliyini elan etsə də, ermənilərin çar Rusiyasının və Qərb dövlətlərinin əlində Osmanlıya qarşı alətə çevrilməsi, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda mövcudluğu Cənubi Azərbaycanın müharibə meydanına çevrilməsini qaçılmaz edirdi. (119, s. 8) Eyni zamanda müharibə ilə əlaqədar Cənubi Azərbaycan həm Antanta, həm də Üçlər İttifaqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. (115, s. 72) Bundan əlavə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi, müharibə iştirakçısı olan ölkələrin müharibə meydanına yaxın olduğundan bu bölgənin xüsusilə ruslarla türklərin müharibə məntəqəsinə çevrilməsi labüd idi. “Osmanlı dövləti çar Rusiyasının 10 min qoşununun İranda mövcud olmasına etiraz edərək İranın bitərəflik elan etməsini qəbul etmədi. Lakin ruslar və ingilislər çar Rusiyası qüvvələrinin Cənubi Azərbaycan çıxarılması ilə razılaşmadılar”. (107, s. 12-13) Ona görə də Osmanlı dövləti zor tətbiqi ilə rusları Cənubi Azərbaycandan çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

1914-cü ilin yayında I Dünya müharibəsi başlayanda Azərbaycan həmin dövrdə Rusiya meyilli Səmədxan Şücaəddövlə tərəfindən idarə olunurdu. Çar Rusiyasının razılığı ilə Müstəfiəlməməlik, Səmədxan Şücaəddövləni Azərbaycanda vəzifəsindən çıxarıb, Tağıxan Rəşidəlmülkünü Azərbaycana başçı təyin etmişdir. Urmiya həmin dövrdəki rus təmayüllü Səmədxan Şücaəddövlənin əlaltısı olan Etimadəddövlənin əlində idi. (122, s. 82)

Hacı Səmədxan Şücaəddövlə “şəhərin (Təbriz - *H.S.*) yaxınlığında yerləşən Nemətabadda özünə tikdirdiyi sarayda yaşayırdı. Lakin o burada qalmağa çox davam gətirməyib, rus konsulu və digərlərinin müşayiəti ilə Acı çaymadək yola salınıb, buradan isə süvari rus zabitlərinin mühafizəsi altında Tiflisə yola düşdü”. (144, s. 593)

Səmədxan Şücaəddövlə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılsa da, təxminən bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi çar Rusiyasının işğalı altında idi. “Azərbaycan vilayətlərinə təyin edilən vali və hakimlər Təbrizdəki rus konsulunun məsləhəti nəzərə alınmaqla formal olaraq yeni təyin edilmiş Rəşidəlmülk tərəfindən seçilib göndərilirdi. Buna görə də kiçik hakimlərin əlində heç bir güc yox idi və bütün işlər çar Rusiyasının konsulluğunda işğalçı qoşunun komandanlarının məsləhəti əsasında həll edilirdi”. (151, s. 460)

I Dünya müharibəsi başlayanda Cənubi Azərbaycan faktiki olaraq çar Rusiyasının işğalında idi. Eyni zamanda həmin bölgə Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd olduğu üçün osmanlılar rusları öz sərhəd ərazilərindən, xüsusilə Cənubi Azərbaycandan çıxarmağı düşünürdülər. Lakin çar Rusiyası öz qoşunlarını, bitərəfliyini elan edən ölkənin ərazisindən çıxarmaq əvəzinə hələ 1915-ci ildə İrani parçalamaqla əlaqədar Rusiya və İngiltərə arasında yeni müqavilə bağladı. Lakin Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişinin baş verməsi buna imkan vermədi. (159, s. 25)

Osmanlıları Cənubi Azərbaycana daxil olmağa sövq edən digər səbəb isə Osmanlı dövlətinə sığınan azərbaycanlı fədailərin istəyi idi. Belə ki, çar Rusiyası qoşunun Məşrutə İnkilabında Cənubi Azərbaycana 1911-ci ildə daxil olarkən Cənubi Azərbaycanı tərک edib Osmanlıya sığınan çox sayda fədai və məşrutəçi ruslarla döyüşüb öz vətənlərinə qayıtmaq fikrində idilər. Lakin İran Mərkəzi hakimiyyəti çalışırdı ki, çar Rusiyası ilə osmanlılar İran ərazisi və Cənubi Azərbaycanda toqquşmasınlar. Osmanlılar çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycandan geri çəkilmələri şərti ilə hücum etməməyə razılaşdılar. Lakin çar Rusiyası bildirdi ki, öz qoşununu İrandan çıxarmışdır və yalnız az bir hissə Rusiya vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qalmaqdadır. Beləliklə, İranın bu istiqamətdə bütün səyləri nəticəsiz qalmışdı. (151, s. 463)

I Dünya müharibəsinin əvvəllərində osmanlılara sığınan Azərbaycan mücahidlərindən Əmir Həşmət Nisari və Osmanlı dövlətinin ərazisində yaşayan Azərbaycan məşrutəçilərinin

böyük bir qrupu Urmiyanın 2 fərsəxliyində (hər fərsəx 6240 mdir - *H.S.*) yerləşən Məvanədəki rus mövqələrinə hücum etdilər və onları məğlubiyyətə uğrattılar. (38, s. 16) Çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycandakı qoşun hissələri Urmiya yaxınlığındakı Ənhər kəndindən Urmiyaya geri çəkilib, burada mövqələrini möhkəmləndirməyə başladılar. (151, s. 463)

Cənubi Azərbaycan mücahidlərindən Əmir Həşmət Nisari çar Rusiyasına qarşı döyüşü özü belə şərh etmişdir: “Mən təxminən 200 nəfər olan öz məsləkdaşlarım Hacı Mirzə Aqabüluri, Mirzə Nurullah xan Yekani, Haşım xan, Nüsrətullah xan, Farsəlməmalik və başqaları birlikdə Rəvanduza çatdıq. Ruslara gecə ilə hücumu keçməyi qərar aldığımız. Bazərqan sərhədindən daxil olub, rus qoşununa hücumu keçdik. Baş verən döyüşdə ruslar məğlub olub geri çəkildilər. Burada çox saylı kürd dəstələr bizə qoşuldular və sayımız artdı. Rus qoşununun izinə düşdük. Məvanədə yenə döyüş baş verdi. Ruslar 2 sutka ərzində müqavimət göstərdilər. Hər iki tərəfdən çoxlu ölənlər oldu. Biz qalib gəldik. Məvanədə (Urmiya yaxınlığında ərazi - *H.S.*) aysor və ermənilər müsəlmanları (azərbaycanlıları - *H.S.*) qətlə etdilər. Onlar hətta uşaqlara və qadınlara da rəhm etmədilər və çox acınacaqlı vəziyyət yaratdılar...”. (144, s. 601)

Mücahidlər tərəfindən rus qoşun hissələrinin Urmiyaya sıxışdırılması və şəhərin mühasirəyə alınması zamanı Van valisi Cövdət bəyin komandanlığı ilə Osmanlı qoşunu Urmiyaya yaxınlaşmış, 29 dekabr 1914-cü ildə Urmiyanı mühasirəyə aldı. Lakin osmanlılar ruslara məğlub olub, geri çəkililər. Osmanlılar Urmiya yolu ilə Ənhər kəndinə və yəhudilərin qəbiristanlığı yerləşən məşhur Cuhudlar dağınadək çəkildilər. Ruslar isə şəhərin bürcündən Cuhudlar dağıni top atəşinə tutdular. Təxminən bir ay ərzində vəziyyət bu şəkildə davam etdi. (121, s. 289)

Çar Rusiyası qoşunu azərbaycanlı mücahidlərin və osmanlıların hücumu qarşısında yerli əhali ilə rəqabətdə olan aysor və erməniləri silahlandırdılar. Çar Rusiyası həmçinin Şücaəddövləni yenidən Cənubi Azərbaycana qaytararaq türklərə qarşı döyüşmək üçün qoşun toplanmasına göstəriş vermişdi. Belə ki, “1914-

cü ilin payızında Tiflisdə yaşayan Azərbaycanın keçmiş başçısı süvari ordunun komandanı Səməd xan Şücaəddövlə İran hökumətinin icazəsi olmadan Marağaya qayıtdı. Gələn kimi də müqəddəm tayfasına başçılıq etməyə başladı. O, rus ordusu ilə birgə Azərbaycanın cənub-qərbində olan Osmanlı ordusuna qarşı döyüşlərdə iştirak etmək niyyətində idi. İran hökuməti Rusiyaya müraciət edəndə, onlar cavab verdilər ki, İrana gəlmək Şücaəddövlənin şəxsi təşəbbüsüdür”. (75, s. 66-67) Lakin çar Rusiyası Şücaəddövlə vasitəsilə Cənubi Azərbaycan əhalisindən Osmanlıya qarşı istifadə etmək niyyətində idi. Belə ki, Güney Azərbaycana qayıdan Şücaəddövlə osmanlılarla döyüşmək üçün İzaqi, Sili, Əmiriyyə və başqa alaylar təşkil etmişdi. (21, s. 46) O hətta dövlət əmlakını da bu istiqamətdə mənimsəməkdən çəkinmirdi. S.Şocaəddövlə topladığı alayları təchiz etmək istiqamətində Binab və Marağa bölgəsində dövlətin ehtiyat at ilxılarına nəzarət edən Hacı Tağı adlı şəxsdən 60 baş atı zorla öz ordusuna almışdır. (129, s. 257)

Cənubi Azərbaycana daxil olan Osmanlı qoşun hissələrindən bir qrupu Banə və Savucbulaq istiqamətindən, eləcə də Bazərqan və Urmiya istiqamətindən mühacirlər, mücahidlər və kürdlərlə birlikdə irəlilədilər. Osmanlı qoşunu Savucbulaq və Miyandabda Səməd xan Şücaəddövlə və çar Rusiyasının qoşunu ilə döyüşdü. Lakin osmanlılar Cənubi Azərbaycana daxil olduqdan sonra “əksəri azərbaycanlılardan ibarət olan bu alay (Səməd xan Şücaəddövlənin təşkil etdiyi alay - H.S.) türklərə qarşı vuruşmaqdan imtina etdiyindən ruslar Türkiyə ordusu ilə vuruşmada məğlub oldular”. (63, s. 180)

Tezliklə osmanlıların güclü qoşun birləşməsi Sarıqamışda ruslarla toqquşdular. Güclü döyüşlə rusları məğlub edib, irəlilədilər. Beləliklə, Şücaəddövlənin də qoşunu osmanlıların qarşısında dayana bilməyib məğlub oldu. (144, s. 603) Onun özü isə əsir düşməkdən güclə xilas ola bildi. Həmin məğlubiyətdən ruslar qorxuya düşüb, qoşun və ya rus vətəndaşlarının osmanlıların mühasirəsinə düşməməsi üçün Təbriz və Urmiyanı boşaltmaq qərarına gəldilər. İlk olaraq “1915-ci il yanvar ayının 1-də

çar Rusiyası hərbi qüvvələri Urmiya və Salması boşaldaraq Qarşa tərəf geri çəkildilər. Ruslarla birgə azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik edən ermənilər və aysorlar da rusların gözlənilmədən geri çəkilmələrindən təşvişə düşüb tələsik hərəkət etdilər. Onların bir çoxu qışın soyuğunda, heç bir hazırlıq görmədən və həyat üçün zəruri olan hər hansı bir vasitəsiz yola çıxdılar. Urmiya hakimi Etimadəddövlə kimi rusların tərəfdarı olan dövlət məmurları da Urmiyadan çıxıb Dilmana tərəf hərəkət etdilər. (121, s. 289)

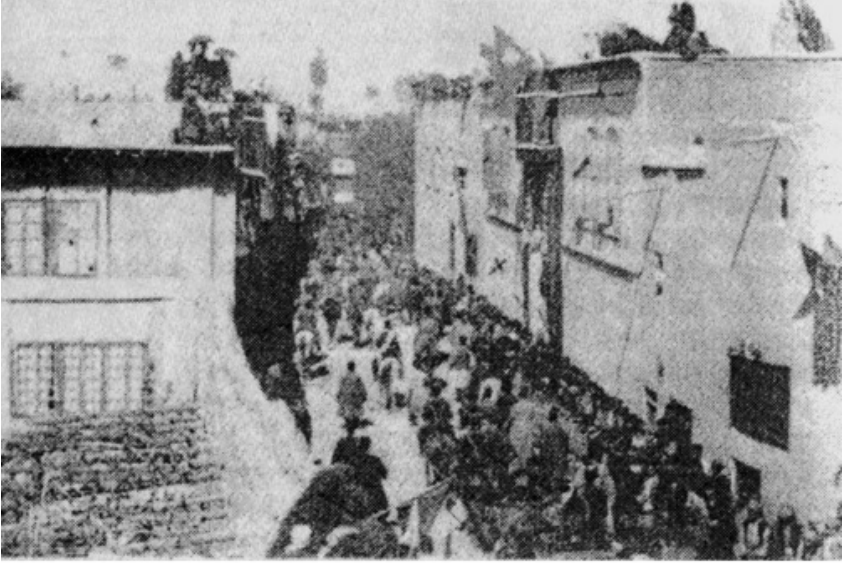
Urmiya şəhərinin özündən və ətraf kəndlərindən qadın, kişi və uşaqlardan ibarət 10 minə qədər aysor və erməni hərəkətə başlamışdır. Onların çoxunun minik heyvanları və arabaları olmadığı üçün qarlı və palçıqlı yollarla piyada getməli oldular. Qalan erməni və aysorlar isə İngiltərə, Amerika kimi yabançı dövlətlərin konsulluqlarına və xarici missioner təşkilatlara üz tutaraq onların binalarına mümkün qədər çox sayda yaşayış üçün önəmli olan vasitələr topladılar. (38, s. 16-17) Əslində ermənilər və aysorlar heç bir təhlükə olmadığı halda, sadəcə Osmanlı və Azərbaycan türklərinə xəyanət etdikləri üçün da qorxuya düşüb qaçır dılar. İran Xarici İşlər Nazirliyinin arxiv sənədlərində olan İran mərkəzi hakimiyyətinin Urmiyaya təyin etdiyi kargüzərinin 710 nömrəli 26 sentyabr 2014 tarixli hesabatından da görünür ki, əslində osmanlıların Urmiyaya gəldiyi günlərdə tam sakitlik olub və ermənilərin qorxuya düşüb qaçmasına heç bir səbəb. olmayıb (114, s. 218)

Eyni zamanda ermənilərin və aysorların işğalçı rus qoşununun tərəfinə keçib yerli əhaliyə divan tutmasına, qətl-qarət törətmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılar hər zaman yarana biləcək və hər növ ehtimal edilən təhlükə qarşısında belə onları qorumuşdur. Belə ki, hadisələrin gərginləşdiyi vaxtlarda burada yaşayan xristianlarının çoxu müsəlman azərbaycanlıların evlərində qalırdı. Məsələn, Urmiyanın Tulatəpə kəndində 500 nəfər aysor Sədrəlfüzəlanın evində məskunlaşmışdır. Urmiyanın Nazlıçay bölgəsində Heydərlı kəndində 250 nəfər aysor Sarım Nezamin evində tam asudəlik şəraitində yaşayırdılar. Salmasda da həm

kəndlərdə, həm Dilman şəhərində və Köhnəşəhərdə bu cür hallar xarakterik idi. Urmiya, Salmas, Maku, Xoy şəhərlərinin hakimləri öz ərazilərində əmin-amanlığa təminatı öz üzərinə götürərək şəhər əhalisinin rifahı üçün çalışırdılar. (38, s. 18)

Həmçinin “belə vəziyyətdə Əziməssəltənə Urmiyada hökmranlığı öz əlinə alıb, bu bölgənin təhlükəsizliyini öz üzərinə götürdü. Gecə-gündüz şəhəri tərk etmədən, Urmiyada qalan müsəlmanların, aysorların və digər təriqətlərin (erməni və s.) təhlükəsizliyi üçün çalışdı”. (167, s. 125) Lakin bütün bunlara baxmayaraq xristian dövlətlərində yaşayan aysor və erməni nümayəndələri, həmin dövlətlərin aidiyyəti orqanları ilə birlikdə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı, çar Rusiyası ilə birləşən aysor və ermənilərin himayəsinə qalxdılar. Uydurma məlumatlar yaymaqla guya Osmanlı dövləti və azərbaycanlıların onları qırıb talmaması haqqında məlumat yayırdılar. Digər tərəfdən isə osmanlıların qısa bir müddətə geri çəkilməsindən sonra, çar Rusiyasının qoşunu Urmiya şəhərinə qayıdarkən “qaçan erməni - aysorlar Urmiyaya qayıtdılar. Vəziyyət yenidən gərginləşdi, Urmiya əhalisi yenidən qətl-qarət və anarxiya ilə qarşılaşdı. Ermənilər və aysorlar mühacirət etdikləri dövrdə guya onlara dəymiş xəsarətin kompensasiyasını tələb edirlər. Çar Rusiyasının himayəsi altında şəhərdə və bütün kəndlərdə əllərindən gələn cinayəti törətməkdən çəkinmədilər”. (167, s. 125-126)

Çar Rusiyasının qoşunu Cənubi Azərbaycanın əksər hissələrindən geri çəkildikdən sonra “1915-ci il yanvar ayının 14-də Osmanlı qoşunu, demək olar ki, heç bir müqavimət görmədən Təbrizə daxil olmuşdur”. (95, s. 209) Bu dövrdə Urmiyanın valisi olan Sərdar Rəşid Cənubi Azərbaycana daxil olan osmanlıları tənənəli surətdə qarşılamışdı. Hətta “Təbrizin müctəhidləri ilə birlikdə şəhərdən xeyli kənara çıxaraq türkləri duz-çörəklə qarşılamış, sonra isə onların rəislərinin şərəfinə böyük bir ziyafət vermişdi”. (21, s. 47)

1915-ci ilin əvvəllərində Osmanlı qoşununun Urmiyaya girişi

Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycanı daxil olduqdan sonra yerli əhali ilə ortaq etnik və dini amildən istifadə edib rusları Cənubi Azərbaycandan çıxarmağa cəhd göstərmişdi. Belə ki, könüllülər dəstəsinin başçısı Əhməd Muxtar bəy yerli əhaliyə müraciət edib, son Qacar şahı Əhməd şah ilə Sultan Mehmet Rəşad arasında dostluq qurulduğu və rusları İran və Güney Azərbaycandan çıxarmaq üçün ittifaq bağlandığını iddia etmişdilər. Hətta küçələrə elanlar yapışdırıb, Güney Azərbaycana gəlmələrinin səbəbinin Rusiyaya hücum üçün yol açmaq olduğu yazılmışdır. Daha sonra isə Təbrizin Gəcil qəbiristanlığında türk ordusunun nümayəndələri ilə əhalinin görüşü keçirildi. Bu yığıncaqda ordunun başçılarından İbrahim Fövzi paşa, Əhməd Muxtar bəy və Təbrizdə türklərin tərəfdarlarından olan Hacı Mirzə Ağa Billuri, Hüseyn Ağa Fişəngçi çıxış edərək əhalini “müqəddəs” müharibə aparmağa çağırdılar. (21, s. 47) Yerli əhalinin də türklərin Cənubi Azərbaycana daxil olmasına münasibəti pis deyildi. Ruspərəst bəzi qüvvələri, eləcə də etnik ermə-

ni-aysorları çıxmaq şərti ilə əhali ilə osmanlılar arasında bir növ qarşılıqlı rəğbət hissi mövcud idi. Lakin bu o demək deyildi ki, osmanlılar hamı ilə yaxşı davranırdılar. Onlar xainləri, ruspərəst qüvvələri cəzalandırdılar. Belə ki, “Antanta dövlətlərinə, ilk növbədə Rusiya və İngiltərəyə satılmış kürd tayfalarının bəzi başçıları, eləcə də azərbaycanlılardan bir çoxu satqınlıq və xəyanət etdiklərinə görə türk komandanlığı tərəfindən ciddi cəzalandırılmış, əyalətdə möhkəm nizam-intizam yaranmasına cəhd edilmişdir. Yerli əhaliyə böyük inamı olan türklər hətta həssas vəzifələrin icrasını yerli azərbaycanlılara tapşırılmışlar. Məsələn, bütün Güney Azərbaycan əyalətində mətbuat, poçt, teleqraf kimi hərbi strateji əhəmiyyəti olan sahəni Sərtibzadəyə tapşırmışdılar”. (63, s. 180)

Həmçinin bir sıra şəhər və vilayətlərin, xüsusilə əksər əhali si kürdlərdən ibarət olan vilayətlərin hakimləri osmanlıların əmrini yerinə yetirmədiklərinə görə edam edildilər. O cümlədən Soyuqbulaq vilayətinin hakimi Sərdar Mükri Hüseyn xan, Saqqız vilayətinin hakimi Seyfəddin xanı, İran maliyyə idarəsinin məmuru Müzəffərüssəltənə və digər vəzifəli şəxslər osmanlılar tərəfindən asılmışdılar. (21, s. 46)

“Ruslardan fərqli olaraq türklərə qarşı yerli əhalinin hüsn-rəğbəti və bir çoxlarının onlara yardım etməyə hazır olmaq meylli Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı şah rejimini də ciddi narahat edirdi. Buna görə də onlar bütün vasitələrdən istifadə edərək əhalini türk ordusuna qarşı pozğunçuluğa və təxribata cəlb etmək üçün bütün qüvvələrini işə salırdı. Hətta Təbrizdə türklərə qarşı silahlı qəsdə əl atdılar, lakin bu qəsd kütlə tərəfindən müdafiə olunmadı”. (63, s. 180-181)

Artıq Cənubi Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi osmanlıların əlində, digər hissəsi isə çar Rusiyasının işğalında idi. Bu zaman Cənubi Azərbaycanın şimal hissələrinin Salmas və Təbrizə qədər hissəsi rusların, Urmiya və Azərbaycanın cənub hissələri isə osmanlıların əlində idi. Lakin aparılan hərbi əməliyyatların bir çoxu Osmanlıların məğlubiyyəti ilə bitirdi. Belə bir vaxtda “Xəlil bəy mükəmməl ordu ilə Azərbaycana daxil oldu və Salmasda

ruslarla döyüşə başladı. Lakin o ruslara məğlub olub, geri çəkildi. Beləliklə, bütün Azərbaycan yenidən çar Rusiyasının nüfuzu altına düşdü”. (122, s. 83)

1915-ci ilin yanvar ayının 15-də Ənvər paşanın komandanlığı altında 100 min nəfərlik Osmanlı ordusu Sarıqamışda, Ərzurumda və Qarsda ağır hava şəraiti üzündən ruslara məğlub oldu. Osmanlı ordusu tədricən Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadoludan sıxışdırıldı və “yanvarın 17-də Təbriz şəhəri yenidən çar qoşunları tərəfindən işğal edildi”. (21, s. 51)

“1915-ci il yazın əvvəllərindən etibarən osmanlılar bütün qüvvələrini Xoy şəhərini tutmaq və rusları Azərbaycandan geri oturtmağa yönəldilər. Bu məqsədlə 1915-ci il 9 və 15 yanvarında Osmanlı qüvvələri Xoyda rus mövqelərinə hücum etdilər. Yanvarın 12-də isə Təbriz ətrafından Mərəndə hücum edərək, Xoyu təzyiq altında saxladılar. Lakin Mərənd döyüşündə osmanlılar məğlubiyyətə uğradılar” (38, s. 19). Bu məğlubiyyətdən sonra çar Rusiyasının ordu birləşmələri daha da irəlilədi. Belə ki, Sarıqamış əməliyyatında qalib gələn rus ordusu Qafqaz cəbhəsində Osmanlı qoşununun müqavimətini qıraraq, 1915-ci ilin yanvarından etibarən osmanlıları buradan sıxışdırmağa başladı. (95, s. 291)

1915-ci ilin fevral ayında isə Səməd xan Şücaəddövlə ilə birlikdə rusların xeyrinə osmanlılara qarşı vuruşan şəkkak kürd tayfasının lideri İsmayılğa Simitqo osmanlıların tərəfinə keçib, bir növ onların elan etdiyi cihada qoşulmuşdur. Bununla da Cənubi Azərbaycanda çar Rusiyasının mühüm dayaqlarından biri əllərindən çıxmış oldu. Buna baxmayaraq, çar Rusiyasının qoşunu irəliləməyə davam edirdi. Fevral ayının 17-də Təbriz-Salması istiqamətində irəliləyən rus qüvvələri Təsuc məntəqəsini işğal etdi. Daha sonra fevral ayının 20-də Qotur bölgəsi ruslar tərəfindən işğal olundu. Osmanlılar fevral ayının 25-də Salması Qızılçay bölgəsindən geri çəkilib, Salması məntəqəsinin mərkəzi olan Dilmanın şimalındakı Bərkişlu dağlarına cəmləşdilər. (38, s. 21) Çar Rusiyasının qüvvələri irəliləyərək, 1915-ci il mart ayının əvvəllərində Dilman və Köhnəşəhəri işğal etdilər. Doğu Bəyazid tə-

rəfdən Xoy və Salmasa ardıcıl olaraq ruslara kömək üçün yeni qüvvələr gəlirdi. Osmanlılar isə Van valisinin komandanlığı altında Köhnəşəhər-Deyr-Başqala istiqamətində mövqe tutub, rusların Vana hücumlarının qarşısını almağa çalışdılar. Lakin Van və Şərqi Anadolu bölgəsində osmanlılara qarşı rus ordusunda döyüşən ermənilər həmin bölgədə vəziyyəti ağırlaşdırdı. Onların xəyanəti və ruslara köməyi nəticəsində osmanlılar ardıcıl olaraq öz mövqelərini əldən verirdilər. (38, s. 21) Həmin dövrdə “Rusiya ordusunda Türkiyə əleyhinə döyüşən təkcə erməni könüllülərinin sayı təxminən 10000 nəfər idi”. (162, s. 320) Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı. (49, s. 33)

I Dünya müharibəsi başlayan kimi “Rusiyaya məxsus Qafqaz ordusu Van istiqamətində hücumu başlayanda, amerikalı tarixçi Stenford Şou yazırdı ki, bu ordunun əsas hissəsini könüllü ermənilər təşkil edir”. (81, s. 12) Ermənilər yalnız Rusiya ordusunun tərkibində vuruşurdular. Osmanlıya qarşı vuruşan bütün ordulara könüllü erməni dəstələri qoşulurdu. Bu ordulara “dünyanın müxtəlif bölgələrindən, Buxaradan tutmuş Amerikaya qədər, ermənilərin ayağının dəydiyi hər yerdən könüllülər qatılırdı”. (92, s. 67)

Hadisələrin davamında “1915-ci il 17 mart ayında Xəlil Paşanın rəhbərliyi ilə böyük bir Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycana çatdı və bir neçə gün ərzində Urmiyaya daxil oldular. Xəlil bəyin ordusu Urmiyaya daxil olduqdan sonra bu şəhərdə əminamanlıq yenidən hakim oldu. Xəlil bəy kürdlərin və digər soyğunçuların qətl-qarətinin qarşısını aldı. Əhali müvəqqəti də olsa rahat nəfəs ala bildi. (158, s. 47) Rusların, erməni və aysorların zülmündən bezmiş yerli əhali onları sevinclə qarşılayırdılar. Xəlil Paşanın əsgərləri nizam-intizamlı, təhsilli və mədəni idilər. Halbuki, rus məmurları əhalidən pul yığır, hər bə-zorba gəlir və camaatı incidirdilər. “Camaat ruslar və onlarla əlbir olan ermənilərin əlindən nə qədər cana doymuşdularsa, bir o qədər də Osmanlı ordusunun gəlməsinə sevinirdilər”. (38, s. 24) Bu dövrdə Salmas şəhəri çar Rusiyası qüvvələrinin əlinə keçmişdi və general Nazarbekov Sal-

mas və Xoyu işğal edib rus qoşununu orada yerləşdirmişdir. (158, s. 47) Nazarbekovun komandanlığı altında olan qoşunda, başında Andranikin dayandığı 1-ci drujina da var idi. Sonra bu drujinanı Cənubi Azərbaycanda yerləşən rus qüvvələrinin gücləndirilməsi üçün Təbriz və Sofyan ətrafına göndərdilər. Martin 2-də drujina Xoy şəhərinə çağırıldı və yenidən Nazarbekovun komandanlığına verildi. (32, s. 77)

Urmiya 1915-ci il 17 mart ayında Osmanlı qüvvələri tərəfindən tutulandan az müddət sonra Osmanlı qüvvələri rusların toplaşdıqları yerlər haqda məlumat toplayıb, Salmas tərəfə hərəkət etmək üçün hazır vəziyyətə gəldilər. “Yola çıxan qüvvələr 11 apreldə bol təchizatla Urmiyadan hərəkətə başladılar və 12 aprel axşam vaxtı, Urmiya və Salmas arasında yerləşən Kəhriz kəndinə çatdılar. Burada 19-cu sərhəd batalyonu İstisu kəndinə tərəf, Rəvənduz batalyonu isə Quşçu kəndinə tərəf yola düşdü. 13 apreldə axşam vaxtı bu qüvvələr Quşçu aşırımının cənubuna və 14 apreldə isə Urmiya-Salmas yolunda Dəlikan kəndinin yaxınlığında (Quşçu aşırımına) çatdılar”. (38, s. 29) Salmasın rus işğalından qurtarılması üçün həyata keçirilən “həmin hərbi səfərdə Azərbaycanın sərdarı Məcdüssəltənə və mücahidlərin də bir qrupu iştirak edirdi”. (158, s. 47)

1915-ci il aprel ayının 16-da Osmanlı hərbi qüvvələri səhər saat 6-da öncədən qəbul olunmuş plana əsasən irəliləməyə başladı. İrəliləyən Osmanlı ordusu Şorgöldə yerləşən rus hərbi qüvvələri ilə qarşılaşdı. Osmanlı hərbi qüvvələri rusları zəiflətmək üçün bölgəyə ilk öncə tayfa qüvvələrini göndərdi. Lakin Salmasın Diriş kəndində yerləşən və uzaq məsafəni vura bilən rusların topxanası Şorgölə toplaşan Osmanlı qoşununu atəşə tutdular. Bunun qarşısında isə Osmanlı toplarının uzağı vurma səviyyəsi aşağı idi. Rus atlı dəstələri isə Şorgöldə mövqə tutan piyadaların arxasında Xantaxtı bölgəsində toplaşmışdılar. Osmanlılar rus atlı dəstələrinə qarşı vuruşmaq üçün 300-dən çox Osmanlı atlısını Xantaxtıya göndərdi. Xantaxtıda iki ölkənin atlı qüvvələri arasında baş verən döyüşdə ruslar osmanlıların hücumu qarşısında dayana bildilər. (121, s. 296) Əvvəl osmanlıların 19-cu sərhəd

batalyonu bu qüvvələrə köməyə göndərildi. Bunun ardınca ruslar da bu bölgəyə əlavə köməkçi qüvvələr gətirdilər. Xantaxtıda osmanlılar rusları çəşdırmaq üçün Diriş tərəsini tutub, çar Rusiyasının ordusunun həmin kənddə yerləşən mövqelərinə yaxınlaşdılar. Lakin rus piyada və atlı dəstələri bu bölgəyə göndərildi. Osmanlı qüvvələri isə əlavə güclü nizami orduya malik olmadıqlarına görə tərəyə yeni qüvvələr göndərə bilmədilər. Sonda Osmanlı atlı dəstələri Diriş tərəsindəki mövqelərindən geriləməyə məcbur oldu və bu tərə rus qüvvələrinin əlinə keçdi. Bu toqquşmada ruslar osmanlıların 19-cu sərhəd batalyonuna ciddi zərbələr vurdular. (38, s. 31) Lakin toqquşmadan sonra çar Rusiyası qüvvələri həm Xantaxtıdan, həm də Diriş tərəsindən geri çəkildilər.

Beləliklə, 15 aprel 1915-ci ildə Salmas döyüşü başa çatdı və səhra qüvvələri Şərgölün ətrafında dayandılar. (38, s. 31) Lakin birinci döyüşün ardınca Dilman bölgəsində çar Rusiyası qoşun dəstələri ilə Osmanlı qoşun dəstələri arasında ikinci bir döyüş də baş verdi. Bölgədə olan osmanlıların 9-cu batalyonu Şərgöl bölgəsindən hərəkətə başladıqdan sonra Diriş kəndinin cənubunda mövqə tutan ruslar Osmanlı qoşun hissələrini atəşə tutdular. Osmanlılar da cavab atəşi ilə Diriş tərəsində mövqə tutan rus qüvvələrini atəşə tutdular. Öncə Osmanlı piyada qüvvələri, daha sonra isə topçu qüvvələri sürətli hücumla keçdilər. Rus hərbi dəstələri Diriş tərəsində yerləşdirdikləri topları da götürüb Dilmana çəkildilər. (121, s. 297) 1915-ci il aprel ayının 16-da da Cənubi Azərbaycanın Salmas bölgəsində iki ölkənin qoşun hissələri arasında döyüş kəskin şəkildə davam etdi. Rusların Salması tutduqdan sonra Tehrana göndərdiyi teleqramda Osmanlıların tələfatının sayı 9500 nəfər qeyd edilir. (123, s. 169) Həmin gün gecə vaxtı isə rus topçuları arabir Osmanlı mövqelərini top atəşinə tutdular. Osmanlı qüvvələrinin sayı az olduğu üçün çar Rusiyası qoşun hissələrinin mövqelərində kəşfiyyat işləri də apara bilmirdilər. (121, s. 297)

Cənubi Azərbaycanın daha sonra soyqırımını baş verən qərb hissəsində çar Rusiyası və Osmanlı qoşun hissələrinin döyüşü bu

şəkildə davam edirdi. Lakin əslində 1915-ci il yanvar ayının II yarısında Sarıqamışda Osmanlı ordu birləşmələrinin ağır məğlubiyyətə məruz qalması bu cəbhədə osmanlıların zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Çar Rusiyası qoşunlarının irəliləməsi ilə Osmanlı ordu birləşmələri Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyi qərara aldı. Belə ki, “yürüşdə olan qüvvələr 29 və 30 aprelə Salmas düzənliyini tərk etdilər. Beləliklə, bütün qüvvələrini ön döyüş cəbhəsinə səfərbər edən Türkiyənin Cənubi Azərbaycandakı hərbi gücünün zəifləməsindən istifadə edən Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxuldu. Təbriz şəhəri yenidən Rusiyanın əlinə keçdi və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlində burda qaldı. Bütün müharibə dövrü ərzində Güney Azərbaycan rus qoşununun başlıca ərzaq təchizatı mərkəzlərindən biri olmuşdu”. (63, s. 181)

Azərbaycanda gərgin hadisələr baş verdiyi bir dövrdə “1915-ci il aprel ayında vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzəcan Azərbaycan əhalisinin dəvəti ilə Təbrizə gəldi. Azərbaycan əhalisi onu misli görünməmiş şəkildə qarşıladılar. Hamı ümid edirdi ki, vəliəhdin Təbrizə gəlməsi ilə Azərbaycanda dövlət hakimiyyəti yenidən bərpa olunar. Onun ilkin qərarlarından biri ruslar tərəfindən qoyulmuş qanunları dəyişmək oldu. Urmiya şəhərinə isə şahzadə İmamqulu Mirzənin göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin onun təyinatına Urmiyadakı rus konsulu etiraz etdi. Bunu nəzərə alaraq onu Marağa şəhərinə təyin etdilər”. (38, s. 50) Bundan bir müddət sonra “Məhəmməd Həsən gənc şahzadənin əmisi Məhəmməd Hüseyin Mirzə Yəminəddövlə Urmiyaya hakim təyin olundu. Bu seçim uğursuz idi və onun hakimiyyəti bir aydan çox çəkməmişdi. Bu müddət ərzində rus konsulunun köməyi ilə erməni və aysorlar əla bildikləri hər şeyi azərbaycanlılardan almışdılar. Daha sonra həmin vəzifəyə Müəzziddövlə təyin edilmişdi. O, hakimiyyətdə qalmaq üçün rusların himayəsinə keçdi. (121, s. 306) Lakin rusların himayəsi qərarı Azərbaycanın kargüzarı Şərifəddövlə rus konsulluğunun məsul işçisi ilə görüşəndən sonra pozuldu. Sonda Azərbaycanda vəliəhdin saray təşkilatının başçısı, daxili işlər müdiri və nazir kimi şahzadə

Müəzziddövlə 1915-ci il iyulun ortalarında Urmiyaya yola düşdü. Müəzziddövlə eyni zamanda Təbrizin bələdiyyə başçısı idi. (38, s. 50)

Cənubi Azərbaycanda əvvəllər müsəlman azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və onların ərazisi hesabına xristian - erməni dövlətinin qurulması planına gizli hazırlıq gəldisə, Osmanlı qoşununun Cənubi Azərbaycandan çıxarılmasından sonra həmin planın gerçəkləşməsi və nəticədə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımın reallaşmasında açıqdan-açığa hazırlıq görülməyə başlanılmışdır. Bu məsələdə çar Rusiyası, xüsusilə Urmiyadakı çar Rusiyasının konsulu B.Nikitin, İngiltərə, ABŞ və Fransa böyük rol oynamışlar. Lakin Cənubi Azərbaycan faktiki olaraq çar Rusiyasının işğalında olduğu üçün Azərbaycanın qərb bölgəsində yəni Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə soyqırımın törədilməsinə çar Rusiyası birbaşa şərait yaradırdı. Demək olar ki, 9 il müddətində 1917-ci ildə Rusiyada inqilabın baş verməsi və çar Rusiyasının süqutunadək Urmiya və ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələr çar Rusiyasının nəzarəti altında idi. (123, s. 183) İran Mərkəzi hakimiyyəti Urmiyada nizam-intizamı təmin etmək məqsədilə Yəminəddövləni, Məhəmmədsadiq Mirzə Müəzziddövlə və Etiməddövləni Urmiyaya hakim təyin edir. Lakin ruslar istər hərbi komandanlığı, istərsə də Bazel Nikitinin başçılığı ilə osmanlıların geri oturması ilə yenidən açılan Rusiya konsulluğu vasitəsilə Urmiyada vəziyyəti idarə edirdilər. (172, s. 17)

Osmanlı qoşun birləşməsinin Salmas bölgəsindəki döyüşlərdə məğlubiyyətə uğradılmasından və osmanlıların geri çəkilməsindən sonra çar Rusiyası qoşun hissələri Cənubi Azərbaycanı tam nəzarətə almaq üçün bir sıra əməliyyatlar həyata keçirdilər. Onlar Urmiya gölünün cənub hissəsindən şimala və Urmiya şəhərinə doğru irəliləməyə başladılar. Çar Rusiyasının qüvvələri 1915-ci il may ayının 12 və 13-də Cığatı çayını keçib Miyandabın yaxınlığında dayandılar. Sayınqala və Mahabad istiqamətinə kəşfiyyatçı qüvvələr göndərdilər. 1915-ci il may ayının 15-də isə atlı dəstələri ilə Mahabada doğru irəlilədilər və Əmirabad yaxın-

lığında kürd dəstələrlə toqquşdular. Onları geri oturdaraq, həmin gün Mahabadı tutdular. Savucbulaq və ya Mahabad şəhərində təxminən, demək olar ki, heç kim qalmamışdı. Rus konsulluğunun od vurulmuş binası hələ də yanırdı. Savucbulaq işğal olandan bir neçə gün öncə burada qalan rus konsulu polkovnik Yas kürdlər tərəfindən qətlə yetirilib, başı isə nizələrə taxılaraq kənd və qəsəbələrdə nümayiş etdirilmişdir. (144, s. 616) Onlar şəhərə daxil olduqdan sonra qalan əhalini qırmağa başladılar. 16 mayda rus atlı dəstələri Savucbulaq nahiyəsində dayandılar. Sərdəşt və Üşnəviyyə istiqamətində kəşfiyyat işləri aparmağa başladılar. (144, s. 616) Daha sonra “18 mayda atlı dəstələri Üşnəviyyəyə yaxınlaşdılar. Oranı döyüşərək tutdular”. (38, s. 43) Üşnəviyyəni tutan çar Rusiyası ordusu “1915-ci il may ayının 19-da burada dayanıb, qərb və Cənub istiqamətində kəşfiyyat işləri apardılar”. (168, s. 49)

Üşnəviyyədən sonra çar Rusiyasının hərbi hissələri çətin keçilən dağ yolları ilə şimala doğru hərəkət etdilər və 1915-ci il may ayının 24-də Urmiyanı işğal etdilər. Bu şəhərdə bir həftəyə yaxın qaldılar. “Daha sonra əsgərlər, kazaklar və ermənilərdən təşkil olunmuş Şerbantiyenin başçılıq etdiyi böyük bir korpus Azərbaycan ərazisinə girdi. Onlar çoxu nizəçi olan Draqun adlanan kazaklarla Sofiyandan başlayaraq Təbrizə qədər Miyandab və Savucbulağı işğal etdilər”. (168, s. 43)

Beləliklə, “çar Rusiyası qoşununun atlı dəstələri Urmiya gölü ətrafını dolanmaq əmirini yerinə yetirdilər”. (144, s. 617) Ruslar elə həmin gün bir qrup ruhani və taciri rus hərbi qərargahına (kazarma) çağıraraq tutdular. Əhaliyə isə xəbərdarlıq edərək bildirdilər ki, heç kəs evdən çıxmasın. Evdə qalıb malik olduqları bütün silahları hazırlasınlar və məmurlar silah axtarıqda gecikdirmədən öz silahlarını onlara təhvil versinlər. Bu əmr dan yeri ağararkən səhər tezdən hər bir məhəllə, küçə və şəhərlərdə müəyyən bir saatda yerinə yetirilməyə başlandı və günortadan sonra saat birdə sona çatdı. Bundan iki gün qabaq isə Rusiya təbəəsi olan müsəlmanlara bəyan edildi ki, rus bayrağını evlərin üstündən assınlar. Adamların çoxu inanırdı ki, günortadan sonra

saat birdə Savucbulaqda olduğu kimi Urmiyada da qırğın başlayacaq. Əhali qorxu içində idi. Yağış və dolu yağdığı üçün camaatdan silahların yığılması dayandırıldı. Bu vaxt rusların qayıtması üzündən şəhərin adlı-sanlı şəxslərindən, ruhani və tacirlərdən ibarət bir qrup insan rusların və ermənilərin qırğın törədəcəklərindən qorxaraq Sayinqala yolu ilə Tehrana gədirdilər. (38, s. 46)

Rusların, onların ardınca aysorların və ermənilərin Urmiyaya girməsi vəziyyəti yenidən ağırlaşdırdı. Urmiya camaatı qırğın, soyğun, qarışıqlıq və təhlükə ilə üzləşdi. Aysorlar və ermənilər qaçan zaman Azərbaycan və Osmanlı türkləri tərəfindən onlara vurulan zərərin əvəzini tələb etdilər. (38, s. 47) Bu da onsuz da dözülməz vəziyyətdə yaşayan yerli əhəlinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. Onlar əhaliyə qarşı yalan iddialar irəli sürür, onların əmlakını mənimsəyirdilər.

1915-ci ilin yazından Osmanlı qoşunu ilə çar Rusiyası qoşunu arasında döyüşlər artıq Osmanlı ərazisində davam edir. “1916-cı ilin başlaması ilə çar Rusiyası qoşunu Ərzrumda Osmanlı qoşununun ağır məğlubiyyətə uğradır”. (160, s. 171) Bundan sonra Osmanlı qoşununun Cənubi Azərbaycandan uzaq düşməsi Rusiya və Qərb dövlətlərinə həmin bölgədə Erməni dövləti yaratma planlarını həyata keçirməyə imkan verir.

Qərb dövlətləri və Rusiya ermənilərlə yanaşı aysorları da Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşməyə təhrik edirdilər. Baş verən döyüşdə isə onlar məğlub olub və kütləvi şəkildə Cənubi Azərbaycanın qərbinə köçdülər. 1915-ci ilin sentyabr ayında 25 min nəfərdən ibarət olan aysorların ilk dəstəsi Salmas və ətrafına sığınıb məskunlaşdırıldı. (123, s. 171) S.Ə.Kəsrəvi ciloların 12 min ailədən (163, s. 46) ibarət olduğunu yazmışdır. Lakin Osmanlı ərazisindən Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinə gələn aysorların ümumi sayı 40 min nəfər qeyd edilib.

Aysorların Cənubi Azərbaycanın qərbinə sığınması, onlarla yanaşı qaçaq ermənilər adlanan ermənilərin də bölgəyə gəlməsi, eləcə də yerli erməni və aysorların da onlara qoşulması birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması üçün şərait yaratmışdır.

Osmanlı ərazisindən Salmasa gələn aysorların yerli azərbaycanlıların evlərində sığınacaq tapmaları

Ümumiyyətlə, çar Rusiyası qoşunlarının Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni və aysorların döyüşə hazırlanmasında böyük rolu var idi. Onlar buna qarşı çıxan azərbaycanlıları və ümumiyyətlə, “şübhələndikləri hər kəsi yaxalayıb İrəvan və Tiflis zindanlarına göndərirdilər. Hətta özlərinin bəzi tərəfdarlarını, o cümlədən hacı Həsən Tacirbaşı və Qulaməlixan Ağasını da tutub həbs etdilər. Ruslar kürd Simitqonu da yaxalayıb Tiflisə aparmışdılar. Lakin çar Rusiyasının gələcək planları üçün faydalı olduğunu bilib onu sərbəst buraxdılar, hətta aylıq məvacib də müəyyənləşirdilər”. (165, s. 454) Ruslar həmçinin “Rus və erməni cinayətlərinə qarşı çıxan 6 nəfər kürəsünlü azərbaycanlıni da yaxalayıb Urmiyanın Əsgərhan darvazasında dara çəkildilər”. (146, s. 44)

Rusiyanın Birinci Dünya müharibəsi illərində Urmiyadakı konsulu B.Nikitin özünün “Mənim tanıdığım İran” adlı əsərində

kürd başçılarını verdiyi söz və içdiyi anda vəfalı qalmayan əxlaqsız şəxslər kimi xarakterizə edir. Lakin buna baxmayaraq rusların türklərə qarşı planlarında kürd başçılarına, o cümlədən Bitlisin şahməniş tayfasının başçısına çoxlu pulun verildiyini, lakin heç bir nəticə alınmadığını qeyd edir. O həmçinin çar Rusiyasının Xoy şəhərindəki konsulunun təqdimatı ilə İ.Simitqoya çoxlu hədiyyə və nişanların verildiyini bildirir. (132, s. 229-230)

İ.Simitqo bütün mənfi rolları ilə yanaşı erməni və aysorları müdafiə edən rusların əlində alətə çevrilib və rus işğalına qarşı mübarizə aparan azərbaycanlıların tutulub dara çəkilməsində yaxından rol oynayıb. Belə ki, Osmanlı qoşunu tərəfinə keçib, çar Rusiyasına qarşı döyüşən və döyüşdüklərinə görə ruslar tərəfindən dara çəkilən Qoçəli və Şirəlixanın qardaşı Bəxşəlixan Yekani də İ.Simitqonun vasitəsilə tutularaq ruslara satılır. Hadisə belə baş verir ki, Bəxşəlixan Yekani osmanlılar geri çəkiləndən sonra Cənubi Azərbaycanda qalır və bir gün İ.Simitqonun evinə qonaq gedir. İ.Simitqo onu yaxşı qarşılayır, lakin ruslara xoş gəlmək məqsədilə gecə yatarkən onu yaxalayaraq Xoya aparıb çar Rusiyasının qoşununa təhvil verir. Ruslar isə onu Xoy şəhərinin meydanında dara çəkirlər. (165, s. 455)

Ümumiyyətlə, Antanta dövlətləri ermənilərdən istifadə etməyi planlaşdırırdılar. Onlar ermənilərə vəd etdilər ki, ermənilər Türkiyə dövlətlərinə qarşı vuruşsalar onlara muxtariyyət veriləcəkdir. (40, s. 18) Urmiyada olan Rusiya və Qərb ölkələrinin missioner təşkilatları və xarici diplomatik nümayəndələri də bu istiqamətdə xristianları qızıqdırır, onların azərbaycanlıların ərazisində dövlət qurmağa kömək edəcəklərinə vəd verirdilər. Digər tərəfdən isə onları yerli əhaliyə qarşı qaldırıb və birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini yaratmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Bu sahədə onların gördüyü işlər özləri tərəfindən də etiraf edilib. (174, s. 218) Çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin Urmiyada təşkil olunacaq xristian dəstələrinin fəaliyyəti ilə bağlı yazırdı ki, “bu yeni qurum xristianları təmin etməli, bundan başqa həm də türk cəbhəsi əməliyyatlarında iştirak etməlidir”. (38, s. 95)

Beləliklə, Birinci dünya müharibəsindən öncə çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanı işğal etməsi burada acınacaqlı hadisələrin başlanğıcı oldu. Çar Rusiyası qüvvələrinin Cənubi Azərbaycanda olması Osmanlı dövlətinin etirazına səbəb oldu. I Dünya müharibəsinin başlanması ilə Cənubi Azərbaycan Antanta və Üçlər İttifaqının döyüş meydanına çevrildi. Bir sözlə İrənin bitərəflik elan etməsinə baxmayaraq ruslar və ingilislər bir tərəfdən, türklər və almanlar isə digər tərəfdən öz mənafeləri üçün İrə ərazisinə və Cənubi Azərbaycana daxil olaraq döyüşdülər. Onların burada apardığı müharibə nəticəsində on minlərlə insan həlak oldu. (152, s. 201) Dağıdıcı döyüslərdən sonra Osmanlı ordusunun Sarıqamışda məğlub olması çar Rusiyası və xarici missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində fəallaşmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində erməni və aysorlar himayə edilərək gələcəkdə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılmasına zəmin yarandı.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması

Çar Rusiyasında 1917-ci il oktyabr çevrilişi baş verdikdən sonra Cənubi Azərbaycanda yerləşən Rusiya ordusunun hissələrində çəşqınlıq yarandı. Hətta Qafqazdakı rus əsgərləri də qaçmağa, cəbhəni özbaşına tərk etməyə başlamışdılar. 1917-ci il noyabrın axırında isə rus ordusunun dağılması və rus əsgərlərinin Qafqaz cəbhəsindən qaçması sürətləndi. Cəbhə çox sürətlə dağılırdı. (37, s. 36) Sahibsiz qalan orduda qarışıqlıq baş verirdi və “1918-ci il mart ayının 3-də sovet dövlətinin xarici məsələlərinə başçılıq edən Lev Davidoviç Trotski V.İ.Lenin tərəfindən Almaniya ilə sülh müqaviləsini imzaladı. Həmin müqavilədə Almaniya dövləti və Berlində yerləşən Seyid Həsən Təqizadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən İrə Komitəsinin təhriki ilə rusların və türklərin İrəni tərk etməsinə dair maddə yerləşdirilmişdi”.

(165, s. 456) Eləcə də, “həmin müqavilə imzalandıqdan sonra V.İ.Lenin 1918-ci il yanvarın 24-də 1915-ci il müqaviləsini (İrənin Rusiya və İngiltərə tərəfindən şimal-cənub hissələrə bölünməsi) ləğv etdi. Rus qoşunlarının Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan - H.S.) boşaltması sürətləndi. (165, s. 456)

Beləliklə, Rusiya ordusunun əksər hissəsi Urmiya və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərindən çıxmağa məcbur oldu. Ümumiyyətlə, çar Rusiyası dövründə onların xeyir-duası və əməli qayğısı ilə Birinci Dünya müharibəsi illərində erməni millətçilərinin fəallaşması və hərbiiləşməsi çox geniş xarakter almışdı. (61, s. 11) “Rusiyada qarışıqlıq yarandıqdan və rus ordusu Azərbaycandan çıxdıqdan sonra müttəfiq dövlətlər belə qərara gəldilər ki, osmanlılara qarşı xristian ordusu təşkil etsinlər”. (38, s. 94) Əslində hələ illər öncədən erməni və aysorlardan ibarət xristian dəstəsinin yaradılması planlaşdırılırdı. “2 yanvar 1916-cı ildə B.Marşimon 1915-ci ilin yayından idarəsinə çevirdiyi Salmasdakı iqamətgahında Tiflisdə rus komandanı olan Nikolay Qrandovdan Rusiya nümayəndələri ilə görüşmək üçün dəvət aldı. B.Marşimon bu təklifi qəbul edərək bir dəstə yoldaşı və tərcüməçi ilə birgə Culfa yolu ilə Tiflisə getdi. Bu səfər zamanı ruslar aysorlardan ibarət bir briqada yaratmağı təklif etdilər. Ruslar iki il qabaq kürdlərə də eyni təklifi etmişdilər. Onlar Xoy və Salmasda qoşunlarını möhkəmlətmək istəyirdilər. Bunu özlərinin yaratdıqları “erməni və aysor” birliyinin köməyi ilə yerinə yetirmək istəyirdilər. Marşimon bu təklifi qəbul etdi. Qərara alındı ki, lazım olan silah-sursat Qafqaz dəmir yolu vasitəsilə Tiflisdən Təbrizə və Vana göndərilsin. Bu xəbər 4 fevral 1916-cı ildə alman qəzeti “Frankurter zeitunq”da yayımlandı”. (38, s. 84)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin yaradılması üçün osmanlılarla olan müharibədən əvvəl pul da yığılmışdı. 1916-1918-ci illərdə osmanlılara qarşı 14 mindən çox ordu qüvvəsi toplandı. Bu qüvvələr daha sonra nizami orduya çevrildilər. 1917-ci il yayda rusların Şəmdinli ətrafında onlara verdikləri təlimdən sonra son dərəcə gücləndilər. (163, s. 34)

Digər tərəfdən isə İngiltərə və Fransa Çar Rusiyasında qeyri-sabitliyi hiss edib, qərara gəlmişdilər ki, İran və Qafqaz ermənilərindən, eləcə də aysorlardan ibarət silahlı dəstə yaradıb, İngiltərə və Fransanın əlaltıları vasitəsilə idarə etsinlər. (57, s. 21) Buna görə də aysorların dini başçısı B.Marşimon və ermənilərin başçıları danışığa başladılar. Bununla bağlı ingilis və fransız sərkərdələri Culfa yolundan daxil olub Urmiyaya getdilər. ABŞ da həmin dövrdə onlarla əlbir hərəkət edirdi. Urmiyada məktəb, xəstəxana və s. mərkəzlər açan ABŞ missionerləri illər öncədən bölgə ilə tanış idilər, həmçinin İngiltərə və Fransa ilə əlbir idilər. (163, s. 34-35)

Rusiyanın Urmiyada həmin dövrdəki konsulu B.Nikitin xatirələrində yazırdı: “Rus qoşununda olan nizamsızlıq və anarxiya xristian cəbhəsini təhlükəli vəziyyətə saldı. Çarəsizlikdən 1917-ci il oktyabr ayında bu heyət Tiflisə getdi və dövlət nümayəndələrindən yardım istədi. Bu heyət gəldikdən sonra Qafqaz qoşununun komandanı general Lebedinski dərhal mənə xəbər verdi ki, Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkil edilməsi qərara gəlinib. Əlbəttə ki, müttəfiqlərin hərbi attaşeləri Klonel (polkovnik) Şardini (Chardiny), kapitan Març (Marche), mayor Steks və Klonel Payek (Piyk) də bu qərarla razılaşdılar. (38, s. 94-95)

Lakin Qərb dövlətlərinin mərkəzi Urmiya olmaqla Azərbaycanın qərbində müstəqil aysor (erməni-aysor - *H.S.*) dövlətini qurma planının üstü açıldı və xəbər Təbrizdə rəsmilərin də qucağına çatdı. Demokrat Əyalət Komitəsi teleqrafla Tehrana məlumat göndərdi və bu məsələnin qarşısının alınmasını tələb etdi. Tehrandə müvəqqəti hakimiyyət ABŞ və İngiltərə ilə müzakirələrə başladı. Bunun nəticəsi isə yalnız ondan ibarət oldu ki, ABŞ səfirliyi qəzetlərə “ABŞ dövləti xristianların qoşun yaratması üçün pul göndərmədiyini” və bunun yalan olduğunu bildirdi. Əslində məsələ ondan ibarət idi ki, pul ABŞ-dan dövlət tərəfindən yox, bir dini missiya tərəfindən göndərilmişdi. Missiya yoxsullara bağışlanılmaq adı ilə müəyyən miqdarda pul göndərmişdi, missionerlər də onu birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini

təşkil etmək üçün xərcləmişdilər. (163, s. 35) Eyni zamanda çar Rusiyası tərəfindən erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması üçün “25 min tüfəng və 12 min ədəd patron ayrılması nəzərdə tutulmuşdu”. (18, s. 54)

Urmiya şəhərinin hakimi Əclaləlmülk müxtəlif xarici konsul-luqlara məktub yazıb, xristianların silahlı qrup yaratmasından na-rahət olduğunu bildirdi. Lakin bunun heç bir nəticəsi olmadı. (151, s. 448)

Digər tərəfdən, Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən rus qoşun-larının əksər hissəsi Rusiyaya qayıdarkən silahlarını erməni və aysorlara ucuz qiymətinə satırdılar. Çevrilişdən sonra “Cənubi Azərbaycanın adı gedən bölgəsində azərbaycanlıların heç bir müharibə niyyəti olmadığı üçün silah almaq fikrində deyildilər. Silah almaq istəyənlə də, guya Urmiyada şəhərin hakimi Əcla-ləlmülk icazə verməmişdir. Nəticədə rusların silah və sursatı bir yerdə erməni və ciloların əlinə keçmişdir. (163, s. 36) Lakin İngilislər, ruslar və başqa xarici ölkələr bölgəyə gətirilən və təş-kiilatlandırılan erməni və aysorlardan ibarət 90 min nəfərlik bir-ləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkilini planlaşdırmışdı-lar. (50, s. 315) Planlı şəkildə xarici dövlətlərin köməyi ilə Cə-nubi Azərbaycanın qərbində xristian-erməni dövləti qurmağa hə-vəsləndirilən “erməni və aysorların başçıları isə bölgəyə gələrək və ya burada yaşayan bütün xristianları rahatlıqla qısa müddətdə silahlandıra bildilər. (163, s. 36)

Bütün dinlər qətləmədən çəkinməyi tövsiyə etməsinə bax-mayaraq, “aysorların dini lideri B.Marşimon bir din xadimi kimi qətləmə razılıq verməməli olduğu halda, xristianları (erməni - H.S.) və aysorları müharibəyə hazır olmaq və silahlanmaq üçün silah almağa təşviq edirdi. (163, s. 37) Bütün bunların qarşılığın-da “Dünyadakı qarışıq vəziyyətdən istifadə edərək İran (Cənubi Azərbaycan - H.S.) və Osmanlı torpağının bir hissəsində hökm-ranlıq etmək fikrində olduğu müstəqil aysor dövlətinin yaradıl-masını nəzərdən keçirirdi”. (151, s. 489)

Ümumiyyətlə, Urmiyada xristian ordusunun təşkili üçün iştirak edən qüvvələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: təxminən qırx min cilo (aysor) Osmanlı ərazisindən, qaçaq kimi tanınan ermənilər isə Qafqazdan Qərbi Azərbaycana (Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinə - H.S.), xüsusilə Urmiyaya gəlmişdilər. Bunlar həm də şəhərdə yaşayan xristianları müsəlman (Azərbaycan türkləri - H.S.) əhali ilə ixtilafa və qarşıdurmaya sövq edir, müharibə və faciəyə səbəb olurdular. Bu qrupu ABŞ, Fransa missionerləri və ingilis-rus zabitləri müharibəyə hazırlayıb, ruslardan alınan silahı onların arasında paylamışdılar. Deməli, xristianlar həm silahlanmışdılar, həm də müsəlmanlara nisbətən daha hazır vəziyyətdə idilər. Xarici zabitlər də onları qoruyub, xristianlara öz dövlətlərinin himayəsini elan edirdilər. (151, s. 495)

Azərbaycanlıların 1918-ci ildə Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə soyqırırma məruz qoyan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin aşağıdakılardan ibarət təşkil olunduğu qeyd edilib: “1. Türkiyədən gələn 12 min nəfərə yaxın cilo (aysor) ailəsi; 2. Urmiya və ətraf ərazilərin 20 minə yaxın erməni və aysor ailələri; 3. İrəvan və Rusiyadan köməyə gələn 5-6 minə yaxın erməni; 4. Rusiyaya getməyən və burada qalan 800 nəfər rus əsgəri; 5. Yaradılan xristianlara yardım edən 75 fransız əsgəri; 6. Qətliamda siyasi və hərbi cəhətdən aparıcı rola malik olan amerikalı doktor A.Şed və fransızların bölgədə xəstəxanasının rəisi Qujel. Döyüş rəhbərlik edənlər isə Bünyəmin Marşimon, Ağa Petros və Məlik Xuşabe idi”. (163, s. 48-49) Digər mənbəyə görə, İrəvan və Naxçıvan tərəfdən Urmiya və Salmasa gələrək birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə qoşulan erməni silahlılarının sayı isə 6 min qeyd olunmuşdur. Onların başçılarının adları Artuş, Hartun, Yəqurt, Hambarsun, Petros, Diçaq, Sumbat və başqaları qeyd edilmişdir. (38, s. 98) Ümumiyyətlə, çar Rusiyasının tərkibində döyüşən ermənilər oktyabr çevrilişindən sonra fərarilik edərək cəbhələrdən öz kəndlərinə qayıtmış və özləri ilə çoxlu tüfəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar da gətirmişdilər. (47, s. 270) Bunların əksəri yaradılan yeni silahlı dəstədə iştirak etdi.

İran tarixçisi S.Ə.Kəsəvi isə erməni və aysorlardan ibarət olan silahlı dəstə haqqında yazırdı: “Osmanlı ərazisindən B.Marşimonla 12 min cilo ailəsi gəlmişdir. Urmiya, Salmas, Sulduz və ətraf ərazilərdə olan 20 min erməni və aysor ailəsi, İrəvan, Van və Naxçıvan tərəflərdən də 5 - 6 min erməni qaçıb onlarla qüvvələrini birləşdirmiş, vahid məqsəd üçün döyüşməyi qərara almışdılar. Bunlardan 20 min nəfəri döyüşkən qoşunun tərkibində idi. 800 rus əsgəri isə Rusiyaya qayıtmayaraq onlarla qalmışdılar. Onlar 72 nəfər fransız sərkərdəsi ilə xristianlara təlim keçirdilər. Ağır silahları isə 25 top və 160 mərmili silahdan ibarət idi. Rus konsulu B.Nikitin, ABŞ konsulu A.Şed və Fransa xəstəxanasının rəisi Qujel onlara yol göstərir və pərdəarxası rəhbərlik edirdilər. B.Marşimon öldürüləndən sonra isə erməni Ağa Petros birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə komandanlıq etmiş, Məlik Xuşabə də əsas aparıcı şəxslərdən biri olmuşdur. (151, s. 595)

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkili ilə bağlı müzakirələrin birində çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin, aysor silahlı dəstələrinin başçısı B.Marşimonun bacısı Sürmə və kürd silahlı dəstələrinin başçısı İ.Simitqo bir arada.

Xristian silahlı dəstəsinin təşkili və azərbaycanlıların q tliamında aparıcı rola malik olan Rusiyanın Urmiyadakı konsulu Nikitin  z xatirələrində bu barədə yazırdı: “Aysor atıcıları 4 batalyon, erməni atıcıları 2 batalyon, 4 dađ topu, 300 atlı, bir birləşmiş batalyon v  1 teleqraf xidməti. Yuxarıda adı  k kil n qoşundan bařqa çoxlu sayda aysor piyada qoşunu, qaçaq adlanan erməni, eləcə də Urmiya v  Salmasın erməni və aysorları da bu silahlı d st lərd  iřtirak edirdilər. Ali komandanlıq klonel Kuzmin  tapřırılımıřdı. Onlara 3 fransız zabiti və 30-a qədər kiçik rütbəli zabit kömək edirdi. (38, s. 99) Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi təşkil edilərkən onların fəaliyyətinin səmərəli olması   n ruslar əllərindən gələni edirdilər. Hərbi yardımla yanařı d y ř üsullarının mənimsənilməsində də rusların “ m yi” böyük olmuřdur. Cilolara ř xs n palkovnik Kuzminin (Kouzmine) rəhbərliyi ilə rus zabitləri təlim ke miřdi” . (80, s. 74)

Digər bir mənbədə tez bir zamanda təşkil edilən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin sayı 30 min nəfər qeyd edilir. (112, s. 247)

B.Nikitin yazırdı: *“Bu yeni qurum xristianları təmin etməli, bundan bařqa həm də t rk cəbhəsi əməliyyatlarında iřtirak etməlidir. Birləşmiş qüvvələr tərəfindən bizə texniki və maliyyə yardımı vəd edilmiřdir. Dərhal 3 nəfər fransız zabiti quruculuq məsələlərini həll etməyə bařlamıřdılar. Amma Klonel řardini Urmiyada g r ř rk n mənə dedi ki, Fransa dövlətinin bu yeni qurumda iřtirakı m iv qq tidir. Ona görə ki, İran və Qafqaz İngiltərəyə aid edilmiřdir. Bu iki ölkənin iřl ri ilə general Denstrvil m řg l olmalıdır. Mənim o zamanlar bu vəziyyətdən o qədər də xəbərim olmasa da, belə d ř nd m ki, ingilislər xristian ordusunu təşkil etməklə ciddi m řg l olacaqlar. Həmədanda olan ali komissiyanın bařcısı mister Mak Mori (Muc Murray) Urmiyada olan general Qrasiy  (Gracey) ařađıdakı məzmununda teleqraf g nd rmiřdir ki, qurum iř  bařladıđı v  hərbçilərin pulları m  yy nl řdiyi   n lazım olan řeyl r g nd ril c kdir”*. (38, s. 95-96)

О БЪЯВЛЕНИЕ

Жителю Урмии и окрестностей.

В некоторое время тому назад, когда было объявлено, что хотя мы и не желаем мщиться за ваши внутренние дела, но не допустим нарушения правительственного единения. Между тем за последние дни в деревнях произошли столкновения риноторых были убиты христиане. Из-за этого в виду, что военная власть не допустить беспорядков нарушающих личную и общественную безопасность, объявлено района корпуса, о чем мы сообщаем. Командующий Корпусом Генерал-Ридванович. Предупреждаю Вас, о том, что вся нарушающая порядок будет преследована самым решительным образом.

Не слушайте злых людей которые стараются посеять вражду среди населения. Помните и вернитесь к мирным занятиям.

Визиринишан Никитинишан.

ՅԱՆՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երբեք և չտարբերեք բնակիչներին.

Քիչ ժամանակ արդեն որով ձեզ յայտարարեցին, որ ձերք մէջ չկար յանձնարարել խռովակէ ձեզ ներքին գործերին, բայց թողարդիք չէ համարու որ ներքին խռովարարուին.

Միշտև վերին որդերը գիտորում ընթացարարներ են անել որով որ արմատածին արհեստները կտրուի ունեցել, որ ցիւրարարան իշխանութիւնը թող չէ արգել անկարգութիւնը որ խռովարարներն իրենց բնակիչ անձնական և թէ ցարք արարուցիւթիւնը կարգուի շրջանում, որ անգի ինչ յայտնել կարգուի կրտսնաւորը գնեկը Փէյխանովը. կարողացաւ ձեզ արարել, որ կարող խռովարարներ գնել կը ինք անհարգարարան միջոցը.

Մի ընդ շար անդգինը որով որ յայտարարեն ան անբնակիչ թշուարութիւն արարելիք մէջ. Կարողեցիք և կարողեցիք խռովարարուցիլ.

Քիչ-Քիչ արարու Նիկիտին

اعلان

اعلى محترم ارومى و اطرافى

جندى قبل بواسطه اعلان بالسنه جند بعموم اعلان داده شد که هر چند ما نمى خواهم بکاروانى داخله ادارات ايرانى مداخله نمائيم بلى اقتضائى و بى نظمى که باعث خرابى زندگاني اعلى است نمى توان بى تسيه گذاشت در اين اواخر در دهات بنائى اقتضائى و بى نظمى گذاشته و در اين بين از مسحيان گشتند البته بايد دانست که نظاميان محترم اين تيمل بى نظمى و اقتضائى را قابل تحمل ندانسته و راضى نمى شوند در اين نقطه که نظاميان هستند اقتضائى کنندگان بى تسيه نمائند در اين باب فرمانده محترم قوريس جناب جنرال فيلوتوف اطلاع ميدهند که از مرتکبين جاکيرى سخت در تسيه آنها اقدامات شديد خواهند نمود.

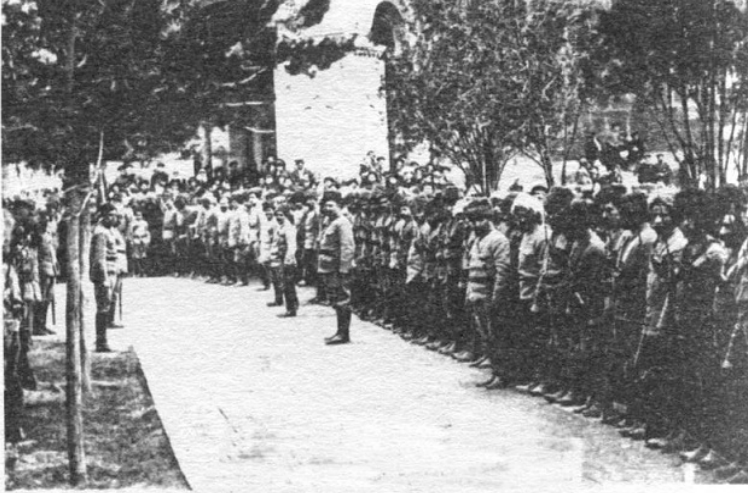
در اينصورت نبايد بصرف مقصدين که ميخواهند سبب دشمنى و عداوت ميان اعلى باشند کوشش دار لازم است باکمال آسودگى مشغول کار خودتان باشند و بس قونسول دولت بيه روس نيکيتين

տոճակ

Ինչպէս յայտնուի ձեր արարածին, որ ձերք մէջ չկար յանձնարարել խռովակէ ձեզ ներքին գործերին, բայց թողարդիք չէ համարու որ ներքին խռովարարուին. Միշտև վերին որդերը գիտորում ընթացարարներ են անել որով որ արմատածին արհեստները կտրուի ունեցել, որ ցիւրարարան իշխանութիւնը թող չէ արգել անկարգութիւնը որ խռովարարներն իրենց բնակիչ անձնական և թէ ցարք արարուցիւթիւնը կարգուի շրջանում, որ անգի ինչ յայտնել կարգուի կրտսնաւորը գնեկը Փէյխանովը. կարողացաւ ձեզ արարել, որ կարող խռովարարներ գնել կը ինք անհարգարարան միջոցը. Մի ընդ շար անդգինը որով որ յայտարարեն ան անբնակիչ թշուարութիւն արարելիք մէջ. Կարողեցիք և կարողեցիք խռովարարուցիլ.

Քիչ-Քիչ արարու Նիկիտին

Azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmək məqsədilə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini təşkil edərkən Rusiya konsulu B.Nikitin özlərinə bəraət qazandırmaq üçün reallığı əks etdirməyən bu bəyanatı yaymışdır

Azərbaycan şəhərlərində soyqırım törətməyə hazırlaşan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri

Birləşmiş erməni–aysor dəstələr təşkil edilən kimi fransızlar Fransa büdcəsindən ayrılacaq olan 20 min frankı bu işə sərf etməyi qərara aldılar. Belə qərara alındı ki, bu pul general Denstervilin başçılıq etdiyi, Qafqaza yola düşəcək olan Həmədandakı ingilis qüvvələrinə xərclənsin. Belə görünür ki, İngiltərənin bu avantürada iştirakı onların Qafqazdakı hərbiçilərinin köməyi və razılığı ilə baş tutmuşdur. Ancaq Meycer Qrasinin Urmiyaya göndərilməsi heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Onun missiyası çoxlu müxtəlif vədlər verməklə bitirdi. (38, s. 97) Eyni zamanda erməni–aysorlardan ibarət təşkil edilən xristian silahlı dəstələrdən əlavə xristian polisi də artıq yanvar ayının sonlarında təşkil edildi. (122, s. 87)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1917-1918-ci illərdə baş verən hadisələr onu göstərdi ki, əslində “Urmiyadan Qara dənizə qədər silahlanan ermənilər öz məkirli niyyətlərinə çatmaq üçün rusların xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən aysorlardan istifadə etdilər”. (44, s. 103)

1918-ci ildə Urmiya və Salmasda azərbaycanlıları soyqırma məruz qoyan erməni silahlı dəstələrindən

ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu A.Şed, hətta müsəlmanları da xristian dəstələrinə qatmağa və onlardan müsəlmanların əleyhinə istifadə etməyə səy göstərmişdir. O, Urmiya hökumət idarəsində, bölgə başçısı İclaləlmülkün və onun müavini İrşadəlmülkün qarşısında söylədiyi nitqdə kiçik bir girişdən sonra Urmiyanın müsəlman əhalisini birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə daxil olmağa çağıraraq deyirdi ki, biz özümüz lazım olan pulu və malı sizə verərik, silah alarıq və zabitləri müsəlmanlar tərəfindən təyin ediləcək milli və birləşmiş bir qoşun təşkil edərik. Bu yolla biz özümüzü onların təcavüzündən və talanından qorumuş olarıq. (38, s. 99-100)

Bu məsələdən bir neçə gün sonra fransız təcili yardımının başçısı fransız əsilli müsyö Qujel tərəfindən elan olundu ki, silahlanmaq istəyən hər bir müsəlman xristian ordusuna müraciət etsin. Onlar yaxşı atla, dəbdəbəli yəhərlə, gözəl geyimlə təmin olunacaqdılar. Piyada qüvvələrində xidmət edəcək könüllülərə 30 tımən (o zaman bu böyük məbləğ idi) aylıq maaş veriləcəkdir. (38, s. 100) Lakin müsəlmanlar xristianların məqsədinin pis olmasını bilərək bir nəfər belə fransızların təklifini qəbul etməyib və onlara müraciət etməmişdilər. Çünki əhaliyə məlum idi

ki, onların məqsədi azərbaycanlılardan osmanlılara qarşı istifadə etməkdir. (121, s. 333)

1918-ci il aprel ayının 4-də birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılmasından sonra qoşunun yaranmasının elan edildiyinə dair farsca, rusca, aysorca və ermənicə elanlar, amerikalıların çapxanasında çap edilib, Urmiya şəhərinin divarları, bazar və hətta kəndlərdə evlərin divarlarına vurulmuşdu. (167, s. 257)

Elanda Urmiya şəhərinin təhlükəsizliyi birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçısı erməni Ağa Petros İlyasa həvalə edildiyi göstərilmişdi. Elanın maddələri aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Ağa Petros İlyasın nəzarətinə 150 əsgər verilir. 100 nəfəri onun özünün adamlarından, 50 nəfəri isə ermənilərdən ibarət olmalıdır;

2. Heç kimsə şəhərdə silahla gəzməməli və kimsə tüfənglə şəhərə çıxarsa silah əlindən alınacaq;

3. Hər kimsə Ağa Petrosun icazəsi olmadan əhalini talasa, buğda, arpa, saman və s. üçün əhalinin evinə daxil olsa, hansı millətdən olmasına baxmayaraq güllələnəcək;

4. Biz təhlükəsizlik üzvləri olaraq bu şərtlərə qol çəkib, şərtləri yerinə yetirmək üçün səlahiyyəti Ağa Petrosa veririk. İmza edənlər isə ABŞ missiyası və konsulu tərəfindən dr. A.Şed və dr. Paqard (dr. P.Packard), ermənilər tərəfindən Minasqan, Tomasyan və Voskanyans, aysorlar tərəfindən dr. Eyşa Məlik Yunan, Məlik İsmayıl, dr. İsgəndər, Məlik Xuşabə olmuşdur. (167, s. 257)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri təşkil ediləndən sonra müsəlman və xristianların qüvvələri belə olmuşdur: Müsəlmanlar - 200 nəfər Qaracadağ süvarisi, vahid komandanlığa tabe olmayan şəhərli silahlı şəxslər ilə birgə rus zabitlərinin komandanlığı altında olan Nəsirəddövlə qalasında yerləşən 1000 nəfər kazakdan ibarət idilər. Xristianların 800 rus zabiti və 72 fransız zabitinin rəhbərliyi altında təlim görmüş təqribən 20 minlik aysor və erməni korpusu, 25 topu, 100 pulemyotu var idi. (38, s. 100)

Birləşmiş erməni - aysor silahlı dəstələri yaradılandan sonra "B.Marşimon həmin silahlı qoşunun siyasi və dini liderliyini, erməni Ağa Petros isə hərbi komandanlığına üzərinə götürmüşdür.

Ağa Petros olmayanda isə onun həyat yoldaşı, B.Marşimonun bacısı Sürmə (Zərifə xanım) onun vəzifələrini həyata keçirirdi”. (110, s. 165)

Erməni Ağa Petros və Məlik Xuşabənin başçılığında azərbaycanlıları soyqırırma məruz qoyan erməni-aysor silahlı dəstələri

Beləliklə, uzun müddət öncədən dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə Azərbaycan və Osmanlı ərazisində dağınıq şəkildə yaşayan erməni və aysorlar təşkilatlandırıldı. Osmanlı dövlətinə qarşı yaradılan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkilində Osmanlı ərazisindən Urmiya və Salmasa gələn 40 min aysor, vaxtilə çar Rusiyası qoşunu tərkibində döyüşən Qafqazdan gələn 6 min erməni, eləcə də dağınıq halda Urmiya və Salmasda yaşayan erməni və aysorlar iştirak etdi. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkilində isə əsas rol çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin, ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu A.Şed və digər Qərb missioner təşkilatları və nümayəndəlikləri oynadılar. Erməni və aysorlardan ibarət təşkil

edilən silahlı dəstəyə əsasən Ağa Petros başçılıq etdi. Bir sözlə Cənubi Azərbaycanda azlıqda yaşayan erməni və aysorlar, Rusiya və Ermənistandan yardıma gəlmiş qaçaq ermənilər və Osmanlı cilolarından təşkil olunmuş silahlı dəstə Azərbaycanın, ümumiyyətlə, bölgənin siyasi-hərbi səhnəsinə daxil oldu. Cənubi Azərbaycanın qərbi, Osmanlı sərhədi, Urmiyadan Araz çayına qədər ərazi bütünlüklə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin rəsmi şəkildə işğalına məruz qaldı. Erməni və aysorların birləşmiş qoşununun Urmiya və Salmasda əhalini qırmaq üçün əl-qolları açıldı.

II FƏSİL. 1918-Cİ İLDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA SOYQIRIMIN TÖRƏDİLMƏSİNDƏ MISSIONER TƏŞKİLATLARININ ROLU

İran və Cənubi Azərbaycan Qərb missioner təşkilatlarının fəaliyyətə başlaması

Cənubi Azərbaycanda 1918-ci ildə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri təkcə Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf qəsəbə və kəndlərdə təxminən 200 min günahsız Azərbaycan türkünə soyqırma uğratmışdır. Erməni və aysorların regionda türklərə qarşı istər 1918-ci ildən əvvəl və həmin ildə, istərsə daha sonralar törətdikləri soyqırımın mahiyyətini daha dərinlən öyrəndikdə, məsələnin kökünün daha əvvəlki əsrlərə gedib çıxdığı aşkarlanır. Ümumiyyətlə, qədimdən erməni və türklər arasında heç bir ədavət və düşmənçiliyin olmadığı qeyd olunur. “Osmanlı Dövlətinin ilk dövrlərində ermənilərin dövlət yönətimini ilə bağlı heç bir probleminin olmadığı görülürkən, XIX əsrin ortalarında xarici dövlətlərin zəifləmiş Osmanlı dövlətinə qarşı sürdürdükləri siyasətin bir parçası olduqlarını görməkdəyik”. (69, s. 163) Ermənilər hər zaman türk dövlətlərinin idarəsində rahat həyat sürmüşlər. Tarixi reallığı öz əsərində qeyd edən erməni tədqiqatçısı Levon Dabeqyan yazırdı: “Ermənilər öz milli kimliklərinə görə Osmanlı türklərinə borcludurlar. Əgər onlar Bizans və ya digər Avropa xalqları arasında yaşasaydılar, erməni adlarına ancaq tarix kitablarında rast gələrdik”. (83, s. 12)

Osmanlı dövlətinin dövründə ermənilərin yüksək vəzifələr tutması tarixi sənədlərdən məlumdur. Çox vaxt xarici işlər və maliyyə nazirlikləri kimi mühüm nazirliklər onlara tapşırılırdı. (173, s. 145)

Ümumiyyətlə, Osmanlı dövləti zamanında yüksək vəzifələrdə erməni mənşəli 29 paşa, 22 nazir, 33 millət vəkili, 7 səfir, 11 baş konsul təmsil olunmuşdur. (68, s. 10) Eyni zamanda “ermənilər Osmanlının iqtisadi həyatında da üstünlük təşkil edirdilər”. (98, s. 4)

Rusiyanın Ərzirumdakı baş konsulu V.Mayevski Türkiyədəki ermənilərin ağır vəziyyəti haqqında (1895-ci ildən əvvəl) bütün nağılları olduqca şişirdilmiş və həddən artıq mübaligəli hesab etməyin lazım olduğunu qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə onlar burada başqa yerlərdə olduğundan pis yaşamırdılar.

Mən belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, vəhşiliyə əsla türklər deyil, daha çox Şərqi məhz həmin xristianları qadirdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədir, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar. (53, s. 31)

Hər zaman Osmanlı dövləti tərəfindən himayə edilən ermənilər regionda xarici qüvvələr tərəfindən qızıqdırılmış və nəhayət, XX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də qanlı hadisələrə və türk-müsəlmanların soyqırımına məruz qalmasına səbəb olmuşdular. Təsadüfi deyildir ki, Cenevrədə qurulan terrorist Hınçak cəmiyyəti Türkiyə erməniləri ilə yanaşı, Qafqaz və İran (Cənubi Azərbaycan - *H.S.*) ermənilərinin də qatılacağı bir Ermənistan qurmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. (67, s. 10)

Əslində isə ermənilər və daha sonra aysorlar yüz illərlə dostcasına və hətta himayəsində yaşadıkları türkləri qırmaq üçün vasitə və alət olmuşlar. Zahirən erməni-türk davası kimi görünən bu hadisələrin arxasında Qərb və Rusiya dayanmış, əsl səbəbkar da məhz onlardırlar. Doğrudur, bu hadisələrin baş verməsində vasitəyə çevrilən erməniləri günahsız hesab etmək olmaz. Çünki, onlar vasitəyə çevrilməzdilərsə, təbii ki, heç zaman soyqırımını da baş verməzdi. Lakin məsələyə zahiri erməni - müsəlman davası kimi baxmaq da yanlış olardı. Ermənilərin onları himayə edən müsəlmanlarla dava etməyə heç bir əsasları və bəhanələri də yox idi. Çünki, K.Marksın yazdığı kimi “xristianlar Türkiyədə Avstriya və Rusiyadan daha çox dini azadlıqlara malik idilər”. (166, s. 51)

Cənubi Azərbaycan da onların azadlıqları kifayət qədər çox idi və onların düşmənçiliyə heç bir əsası yox idi. Ona görə də, məhz missioner təşkilatların yüz illərlə təbliğat və düşmənçilik toxumu əkməsi sonda belə dəhşətli hadisələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə belə, ermənilərin tez-tez hallandırdığı 1915-ci il hadisələri isə yalnız erməni mənbələrindən qaynaqlanır. Müsəlmanların bu hadisələrdə necə əzab çəkməsi haqqında isə ermənilər guya heç nə bilmədiklərini deyirlər. (97, s. 6) Məsələnin kökündə isə Rusiya və Qərb dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin güclənməsi, İstanbul (Konstantinopol) və Avropanın bir hissəsini işğal etməsindən təşvişə düşməsi dayanırdı. Həmin dövrdən Qərb dövlətləri və Rusiya Osmanlıны zəiflətmək, başını şərq ərəzilərdə etnik münaqişə ilə qatub Avropaya hücumunun qarşısını almaq olmuşdur. Onlar müxtəlif illərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinə özlərini dost kimi nümayiş etdirərək, əl altından onları Osmanlı əleyhinə döyüşlərə sövq etməyə çalışmışdılar. (56, s. 256) Uzun müddətli Səfəvi - Osmanlı və ondan öncə Ağqoyunlu - Osmanlı müharibələri bunun nəticəsində baş vermişdir. Qərb dövlətləri təkə Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar kimi Azərbaycan mənşəli dövlətləri qızıdırmaqla kifayətlənməmiş, zaman-zaman Azərbaycan ərazisində və ümumiyyətlə, azərbaycanlıların qurduğu dövlətlərdə, eləcə də Azərbaycandan kənar ətraf ərazilərdə fərqlilikləri və başqa etnosların mövcudluğunu öyrənmiş və həmin fərqliliklərdən istifadə etməklə regionda çoxlu fəlakətlər və dəyişikliklərə səbəb olmuşlar. Türklərə qarşı, o cümlədən də Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımın törədilməsi də həmin prosesin son nəticələrindən biri idi.

Ermənilər, əslində indi yaşadıkları ərazilərin heç vaxt sahibi olmamışdılar. Ermənilərin bölgədə aborigen xalq olmamasını hətta onların özləri də etiraf etməli olmuşdur. Onların Cənubi Qafqazda məskunlaşması məsələsinə toxunan erməni tarixçisi İşxanyan yazırdı: “Ermənilər yalnız son əsrlərdə Qafqazın və bölgənin bəzi yerlərində yaşamışlar”. (99, s. 18) Ermənilərin yiyələndiyi erməni adı isə əslində onların adı deyil, bəlkə sonra-

dan gəldikləri ərazinin adını mənimsəməklə həmin adla adlanıblar. Belə ki, “tarixdə Qafqazdakı indiki “Ermənistan” ərazisində vaxtilə “ərmən” adlı türk tayfaları yaşayıb və bu əraziləri həmin tayfaların adı ilə “Ərməniyyə” adlandıırıblar. (17, s. 18)

Uzun bir müddətdə aparılan təbliğət və icra edilən planlar nəticəsində XX əsrlərdə bir neçə dəfə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı törədilmiş və Azərbaycan ərazisi hesabına ermənilərə dövlət yaradılmışdır. Daha sonrakı illərdə baş vermiş Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Xocalı soyqırımı göstərdi ki, bu proses ermənilərin günahı ucbatından hələ də davam etməkdədir.

Qeyd edildiyi acı hadisələrin baş verməsinə səbəb olan prosesin başlanğıcı, hələ XV əsrdə Osmanlı dövlətinin İstanbulu (Konstantinopolu) tutması ilə daha ciddi şəkildə gündəmə gəlmişdir. İstanbulun Osmanlı ordusu tərəfindən fəthindən sonra Avropa ölkələri qorxuya düşmüş və nümayəndələrini, onunla birlikdə dini missionerlərini Osmanlının şərqiində yerləşən Azərbaycana göndərməyə başlamışdılar. (138, s. 28) Lakin bundan öncə də Osmanlı türklərinə qarşı ittifaq qurmaq üçün Avropa ölkələrindən cəhdlər olmuşdur. Belə ki, “Elxanilərin türklərə qarşı köməyini əldə etmək üçün 1290-cı ildə ilk ingilis nümayəndəsi Ceofrey Dolanqlı (Geoffrey de Langly) I Edvard tərəfindən Elxanilərin sarayına göndərilmişdir”. (134, s. 2) Təxminən eyni zamanda, yəni “XIII əsrin sonlarında Elxanilərin dini dözümlülüyündən istifadə edərək, dominikan və fransiskan təriqətinin rahiblərindən bir neçəsi Elxanilər dövlətinin şimal hissəsinə gəlmişdir. Onlardan bəziləri Təbrizdə yerləşmişdilər.

1318-ci ildə Sultaniyyə yepiskopluq mərkəzinə çevrilmişdi və ilk baş yepiskop da dominikan təriqətindən olan Progiyalı Frankus (Francus of Perugia) idi. 1320 - 1329-cu illər arasında Marağa, Təbriz və Tiflisdə yepiskopluqlar yaradılmışdı. Bunlar da dominikan təriqətindən idilər. 1350-ci ildə isə Naxçıvanda yepiskopluq açmışdılar və bir əsr sonra Sultaniyyə tənəzzülə uğradıqdan sonra yepiskop yerləşdiyi əsas mərkəzə çevrilmişdi”. (118, s. 182)

1377-ci ildə Yohans Doqalunifontibus adlı bir nəfər dominikan Naxçıvana yepiskop göndərilmişdi. O, 1398-ci ildə papa IX Bonifis tərəfindən Sultaniyyəyə baş yepiskop təyin edilmişdir. (118, s. 183)

Əmir Teymur Osmanlı dövlətini Ankara ətrafında məğlubiyətə uğradandan sonra öz qələbəsini Avropa ölkələrinə çatdırmaq üçün 1402-ci ilin iyulunda baş yepiskop təyin edilən Yuhansı, bir heyətin başçılığında Venesiya, Ceneva, London və Parisə göndərmişdir. (135, s. 101)

Kastiliya və Leonun (İspaniya) kralı III Henri Əmir Teymurun həmin qələbəsinin nəticələrindən xəbər tutmaq üçün Qonzales De Klavixo, Qomez De Salazar və Frakonso Paez De Santamariyanın başçılığı altında bir heyəti Əmir Teymurun yanına göndərmişdir. O hətta bundan öncə Playo De Sutumayer və Fernando De Palasulusu Teymurun yanına göndərmiş və onlar Anqara döyüşündə olmuş, Əmir Teymurla əlaqə qurmuşlar. Eyni zamanda, onlar İspaniyaya qayıdarkən Əmir Teymur Hacı Məhəmməd Əlqazi adlı şəxsi elçi kimi onlarla göndərmişdi. (118, s. 183)

Əmir Teymurun Osmanlı Sultanı Bəyazid üzərindəki qələbəsi Avropanın şərqudə vəziyyəti bir müddət dəyişdi və tənəzzülə uğramaqda olan Bizans imperatorluğuna yeni nəfəs verdi. Bu məsələnin şahidi olan Avropa ölkələri daha sonralar, həmin təcrübədən daha çox yararlanmağa başlamışdılar. Onlar Osmanlı təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Osmanlının şərqudəki türk hakimlərinin gücündən istifadə etməyə və Azərbaycanda qurulan türk dövlətləri ilə Osmanlı dövlətini uzun əsrlər boyu bir-birinin canına salmağa başlamışdılar.

1453-cü ildə Konstantinopolun Osmanlı qoşunu tərəfindən işğal Avropa dövlətlərini qorxuya salmışdı. Bütün Avropa olmaqla Şərqlə bir müddət öncədən ticarət əlaqələri quran Venesiya, özünə qarşı təhlükə hiss etmişdi. “Bu şəhər dövlət və digər Avropa ölkələri Osmanlı təhlükəsinin qarşısını almaq üçün həmin ölkənin şərqudə Əmir Teymur kimi Osmanlıya şərqudən hücum edə bilən güclü hakimləri axtarmağa başladılar. Lazım gəldikdə isə

Avropalılar da həmin tapacaqları hakimlə birlikdə Osmanlının üzərinə hücumə keçməyi düşünürdülər”. (118, s. 185)

Nəhayət, onlar Ağqoyunlu sultanı Uzun Həsənin simasında axtardıqları həmin müttəfiqi tapdılar. Uzun Həsən 1458-ci ildə Trabzon imperatoru Deyvidlə ittifaqa girdi və Ukira Katrinanın qardaşı qızı Kaluyohansın qızı ilə evləndi. Osmanlılar 1461-ci ildə Trabzon imperatorluğunun varlığına son qoysalar da, Uzun Həsəni məğlub edib, onun hakimiyyətinə son qoya bilməmişdilər. (118, s. 185)

Ümumiyyətlə, “Qərbdə “türk təhlükəsi”nə qarşı səlib yürüşü təbliğ edən Roma papaları III Kalikst, II Pavel və II Piy Osmanlı Türkiyəsinin Şərqdəki düşmənlərini sultana qarşı qaldırmaq üçün, birinci növbədə, Ağqoyunlularla əlaqə saxlayırdılar. Məlum olduğu kimi, Roma papası Türkiyəyə qarşı onun arxasında hərbi ittifaq yaratmaq üçün Trabzona Boloniyalı Lüdoviq adlı bir elçi göndərmişdir. Həmin elçinin Türkiyə əleyhinə təşkil edəcəyi Trabzon-Gürcüstan ittifaqına Uzun Həsən başçılıq etməli idi”. (34, s. 16)

1460-cı ilin dekabrında Romaya toplanmış bir çox Qərb və şərq hökmdarları (o cümlədən, Uzun Həsənin də elçisi) Osmanlı dövlətinə qarşı ümumi hərbi yürüşə çıxmaq məsələsini müzakirə etmişdilər. Sultana qarşı yeni səlib yürüşünə başlayacaq xristian Avropa monarxları Osmanlı dövlətinin şərqindən hərbi əməliyyata başlamalı idilər. Lakin Qərb hökmdarlarının təntənəli qəbul mərasimlərinə, vədlərinə baxmayaraq, bu səlib yürüşü həyata keçməmişdi”. (7, s. 84)

Bir müddət sonra Venesiya senyoru yenidən Uzun Həsəni Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə sövq etmək üçün bəzi tədbirlər görmək qərarına gəlmişdi. “Senatın qərarına əsasən Venesiya diplomatı Andrea Kornaro Ağqoyunlu Uzun Həsənə və Qaraman əmirinə osmanlılara qarşı ittifaq yaratmağı təklif etməli idi. Əgər Andrea Kornaro bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsəydi, Ağqoyunlu sarayına səfir sifətilə Lazaro Kvirino getməli idi”. (34, s. 16) Mənbələrdən məlum olur ki, bunun üçün “Venesiya senatının 1463-cü il 2 dekabr tarixli qərarı ilə Lazaro Kviriri-

no Ağqoyunlu sarayına səfir (1464 - 1469) göndərilmişdi”. (7, s. 94) Lakin L.Kvirino bu işdə uğur qazana bilməmişdi. Senyor 8 il sonra Katerino Zenonu (1471 - 1473) həmin məqsədlərlə Ağqoyunlu sarayına göndərdi. Katerino Zeno, Kvirinodan daha münasib səfir idi. Çünki, Katerino Zeno, Uzun Həsənlə ailə qurandan sonra Dəspinə xatın adlanan Kira Katrınanın qardaşı oğlu idi. Nəticə qənaətbəxş idi. Çünki o Uzun Həsəni osmanlılarla müharibəyə sövq edə bilmişdir. (118, s. 185)

Venesiya hökuməti Katerino Zenonu Ağqoyunlu sarayına yola salarkən tapşırırmışdı ki, Təbrizə çatan kimi Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə... “özünü təqdim etdikdən və bizim vəkalət kağızlarımızı göstərdikdən sonra sən onu layiq olan tərzdə salamlayarsan və hədiyyələri verərsən. Sən, hər şeydən əvvəl, əlahəzrəti tam tərəqqi, səadət, onun imperiyasının uğurları münasibəti ilə təbrik edərsən, sonra əlahəzrətə məlumat verərsən ki, onun Təbrizdən Lazaro Kvirino ilə birlikdə gəlmiş səfirini (Muradı) biz olduqca yaxşı qarşıladıq; Muradın əlahəzrətin adından verdiyi məlumatı çox böyük sevinclə dinlədik... Əlahəzrətin bizə yazdığı məktubu böyük diqqətlə oxuduq...”. (34, s. 23) Katerino Zeno Uzun Həsəni inandırmalı idi ki, II Mehmet Venesiyanı məğlub etdikdən sonra Asiyada geniş işğallara başlayacaq və Ağqoyunlu dövlətinə hücum edəcəkdir. Zeno Azərbaycan hökmdarını bütün hərbi qüvvəsi ilə Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etməli, Venesiyanın da bu cür hərəkət edəcəyinə onu inandırmalı idi. Zeno Venesiya respublikasının Ağqoyunlu dövləti ilə birlikdə Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vahid cəbhədə müharibə etmək niyyətini “ən təmtəraqlı sözlərlə” bildirməli və göstərməli idi ki, qarşıdakı müharibədə Venesiyaya Neapol krallığı, Papalıq və s. İtaliya dövlətləri də kömək edəcəklər. Bu, Türkiyənin məğlub olacağına Ağqoyunlu hökmdarını əmin edə bilərdi. Senat öz diplomatını ehtiyatlı olmağa çağırır və tapşırırdı ki, əgər Venesiyanın Türkiyə ilə gizli danışıqlara başlaması xəbəri Uzun Həsənə çatmışdırsa, o, Venesiya hökumətini hökmdarın yanında etibardan salmamaq üçün var qüvvəsini sərf etsin”. (34, s. 23)

Venesiya Ağqoyunlu dövlətini osmanlılara qarşı müharibəyə sövq etmək üçün, hətta Uzun Həsənin xristian olan qadını Dəspinə Xatundan da istifadə etməyi planlaşdırmışdılar. (138, s. 29) Bu istiqamətdə Venesiya senatının təlimatına görə, Katerino Zeno “Venesiya diplomatı Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunla sıx əlaqə yaratmalı, Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırmaqda onun köməyindən istifadə etməli idi: “...arzu edirik ki, bizim adımızdan hökmdarın əlahəzrət xanımına da baş çəkəsən; onun mərhum atası, imperator həzrətləri ilə bizim qədim və xeyirxah dostluğumuzu onun yadına salasan”. (34, s. 23)

Lakin bu təlimat hələ Venesiya ilə osmanlılar arasında danışıqların getdiyi bir vaxtda verilmişdir. Venesiya ilə Osmanlı arasındakı danışıqlar uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Venesiya respublikası qəti olaraq Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəni davam etdirmək qərarına gəlmişdi. 1471-ci il sentyabrın 10-da Zenoya ikinci yazılı təlimat verilmişdi. Bu sənəd məzmununa görə 18 may 1471-ci il tarixli təlimatın təkrarıdır. Lakin həmin sənəddən aydın olur ki, Venesiya hökuməti Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaqda Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq məsələsinə tam qətiyyətlə girişmişdir. Əvvəlkindən fərqli olaraq təlimatda göstərilirdi ki, Venesiya, Papalıq və b. İtaliya dövlətlərindən savayı, Almaniya, Macarıstan, Polşa da Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatda iştirak edəcəklər. Bundan başqa, Zeno Uzun Həsənlə danışıqları uğurla başa çatdırmaq üçün deməli idi ki, Venesiya hökuməti, guya, osmanlıları məğlub etmək niyyətində olduğu üçün İstanbuldan öz elçilərini geri çağırmışdır. Venesiya hökuməti Uzun Həsənə vəd edirdi ki, osmanlılara qarşı müharibə qələbə ilə nəticələnsə, Türkiyənin Kiçik Asiyadakı torpaqları Ağqoyunlulara çatacaqdır. Çox ustalıqla tərtib olunmuş bu sənəd Uzun Həsəni şirnikləndirmək, onda qələbəyə inam oyatmaq məqsədi daşıyırdı. (34, s. 24)

Həmin müharibədə əvvəl Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən uğur qazansa da, venesiyalılar və ya başqa Avropa ölkəsi tərəfindən eyni zamanda hücum edilmədiyi üçün vəziyyət dəyişdi və bu hadisə Uzun Həsənin zərərinə işlədi.

Barbaroya da təxminən oxşar təlimatlar verilmişdi. “XV əsr tariximizi, xüsusən Qərbi Avropa dövlətlərinin o zaman Azərbaycana tez-tez elçilər göndərməsinin səbəblərini geniş mənada açmaq üçün İosafat Barbaroya verilmiş 28 yanvar 1473-cü il tarixli təlimatın böyük əhəmiyyəti vardır. Senatın qərarına əsasən, Venesiya səfiri Uzun Həsəni Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etmək üçün onun arvadı Dəspinə Xatundan, Ağqoyunlu hökmdarının oğlanlarından və baş sərkərdə Ömər bəydən istifadə etməli idi”. (35, s. 65)

Avropa ölkələri Ağqoyunlu dövlətini Osmanlı ilə müharibəyə sövq etmək üçün əllərindən gələni edirdilər. “İosafat Barbaro, habelə başqa Venesiya diplomatları Uzun Həsəni onun Sultan II Mehmeddən daha güdrətli olduğuna inandırmağa idilər”. (35, s. 65) Lakin onlar Uzun Həsənin yanına gələndən sonra müşahidə etmişdilər ki, Ağqoyunlu hökmdarı həmin məğlubiyyətdən (1473-cü il Ağqoyunlu-Osmanlı döyüşü) çox inciyib və əməkdaşlığa maraq göstərmir. Lakin Barbaro başqa yöndə Uzun Həsənlə əlaqə yarada bilmiş və o, ölkənin əksər hissələrini gəzib öz səfəri haqqında qiymətli hesabat hazırlamışdı. Barbaronun fəaliyyəti Uzun Həsəni yenidən qılınca əl uzatmağa sövq etmişdi. Şərqdən və qərbdən birlikdə osmanlılara hücum planını gətirən Ambroco Kontarininin (1474 - 1475) gəlişi onun osmanlılara qarşı döyüş əzmini gücləndirmişdi. “1475-ci il mayın 30-da Təbriz yaxınlığında boloniyalı Fiqaro Lodoviko adlı bir katolik rahibi Uzun Həsənin sarayına gəlmişdi. Rahib özünün Antioxiya baş ruhanisi olduğunu və Burqundiya hersoqluğu tərəfindən səfir kimi gəldiyini söyləmişdi”. (7, s.87)

A.Kontarini özü bu barədə yazırdı ki, Padşah səfir - rahibə Fransaya qayıtmasını təklif etdi. Qeyd etdi ki, mən öz vədimə vəfəliyəm, osmanlılara qarşı müharibə edəcəyəm və hazırda müharibə tədarükü ilə məşğulam. Sonra isə mənə də öz yanına çağıraraq dedi: “Venesiyaya qayıt və bu rahiblə birlikdə öz padşahının nəzərinə çatdır ki, mən müharibəyə hazırlıq işləri ilə məşğulam. O, müharibəni başlasın və bu haqda bütün xristian hakimlərinə xəbər versin...” Yola düşməzdən bir gün əvvəl ye-

nə də Uzun Həsənin sarayına getmişdik. Moskva dövləti tərəfindən də Uzun Həsənin yanına Marko Rosso adlı səfir gəlmişdir. Həmin gün padşahın yanında iki nəfər yerli əyan var idi. Padşah onların birini Moskvaya, digərini isə Burqundiyaya səfir göndərmək istəyirdi. Padşah Burqundiya səfirinə və mənə sözlərini xristian hakimlərinə yetirməyi tapşırırdı”. (7, s.87) Lakin Uzun Həsən xəstə idi və 1478-ci ildə dünyasını dəyişdi. Barbaro və Kontarini üzərinə götürdükləri vəzifədə uğur qazana bilməsələr də, çox qiymətli məlumatlar topladılar. (135, s. 101)

Bartolomeo Diaş venesiyalıların Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunlu dövlətini cəlb etmə cəhdlərinin məğlubiyyətindən təxminən 10 il sonra Ümid burnunu keçmişdi. Lakin onunla olan heyət arasında baş verən üsyan onun irəliləməsinə mane olmuşdur. Diaşın məşhur səfəri ilə eyni zamanda portuqaliyalı Pro Dakoila adlı şəxs Misir vasitəsilə Qırmızı dənizə daxil olub, Hind okeanına irəliləmişdi. Hind ərazisinə gələn bu ilk portuqaliyalı idi. Hindistandan qayıdarkən Hörmüz boğazına tərəf gedib və ilk portuqaliyalı olaraq oradakı adalara ayaq basmışdı. Dakoila Hörmüzdən Misirə qayıdıb, Süveyşdən şərqə səfəri haqqında mühüm hesabatını yazmışdı. Onun yazdığı hesabat Ümid burnunu keçərək həyata keçirilən sonrakı ardıcıl səfərlərə yol açmışdı. (118, s. 186)

Portuqaliyalı “Vasqo de Qamanın Afrika ətrafından Hindistana dəniz yolunu kəşf etməsi İran, Osmanlı və Suriya limanlarından keçən köhnə Aralıq dənizi yolu ilə Avropanın Hindistanla ticarətinə ağır zərbə vurdu”. (16, s. 123) Xüsusilə də, Qamanın səfəri çox böyük nəticələrə malik idi. Portuqaliyalı dənizçilər kapitan şahzadə Henrinin dənizçilik ənənələri ilə yetişmişdilər. Onlar Afrikanı keçməklə Hind, Fars körfəzi və s. ərazilərə çatdılar. Bu da avropalıların indiki İran və Azərbaycan ərazisindəki dövlətlərlə əlaqələrinin inkişafına böyük təkan verdi.

Ağqoyunlulardan sonra Avropa ölkələri osmanlılara qarşı Səfəviləri müharibəyə sövq etməyə çalışdılar. Əslində Avropa ölkələri bu iki türk ölkəsinin bir-biri ilə müharibəyə qızıışması üçün əllərindən gələni edirdilər. (118, s. 186)

Avropa ölkələri içərisində “Səfəvi dövlətinin meydana çıxmasına ilk diqqət yetirən Venesiya respublikası və Roma Papası olmuşdur. Hələ 1503-cü ildə yenidən taxta çıxmış Roma Papası II Yuli (1503 - 1513) Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və Skandinaviyanın feodal dövlətlərinin başçalarına məktubla müraciət edərək, onları Osmanlı dövlətinə qarşı birləşməyə çağırmışdır. Papa öz məktubunda Səfəvi dövlətinin yaranmasını və şah İsmayılın hərbi uğurlarını Allahın xristian dünyası üçün yaratdığı bir fürsət kimi dəyərləndirir və bütün Qərbi ölkələrini dərhal bu fürsətdən istifadə etməyə çağırırdı. Venesiya respublikasına gəlincə, bu ölkə hamıdan öncə Səfəvilərlə əlaqə qurmuşdu və İsmayılın hərbi uğurlarını diqqətlə izləyirdi”. (89, s. 130)

Şah İsmayılın Venesiya rəhbərliyinə yazdığı cavabında da Avropa dövlətlərinin Səfəviləri osmanlılara qarşı qaldırma cəhdləri öz əksini tapır. Venesiya rəhbərliyinin Şah İsmayıla göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi: “Venesiya respublikası üçün Səfəvilərin dostluğundan əziz və qiymətli heç nə yoxdur, onların Osmanlı imperiyasına qarşı durmaq və onu məhv etmək üçün silahlarını Səfəvilərlə birləşdirməkdən böyük başqa bir arzusu yoxdur”. (89, s. 134)

Osmanlı dövlətinin qələbə çalması xristian dünyası üçün o qədər təhlükəli idi ki, hətta osmanlıların Çaldırandakı qələbəsini ağır bədbəxtlik hesab etmişdilər. Belə ki, Venesiyanın Romadakı səfiri Lando öz ölkəsinə 5 noyabr 1514-cü il tarixində göndərdiyi məktubda bildirdi: Papa X Lev (1513 -1521) Şah İsmayılın Çaldırandakı məğlubiyyətini dərin təəssüf hissi ilə qarşıladı. Sultan Səlimin qələbə barədəki məktubu ilə tanış olandan sonra o dedi: “Xristian dünyası üçün baş vermiş bu yeni bədbəxtliyi eşidəndən sonra, mən bütün gecəni yatmamışam. İnamımızı bərpa etməyin yolları barədə fikirləşmək lazımdır. Gözləmək olmaz, bütün xristianları birləşdirmək lazımdır”.(89, s. 146)

Şah İsmayıl dövründə osmanlıların əleyhinə imperator V.Şarl və Macarıstandan kral II Ludvikin ittifaqının yaradılması uğrunda bir sıra işlər görüldü. (130, s. 342) Ona görə də, 1516-cı ildə Petros de Monte Libanu adlı Maruni atalardan birini Şah İsmayılın sa-

rayına göndərdi. V Şarl da İspaniyanın kralı idi və 1519-cu ildə imperator təyin edilmişdi. Bu vaxt osmanlılara qarşı ittifaq məqsədilə V Şarl da şahın sarayına səfir göndərmişdi. Şah İsmayıl 1523-cü ildə V Şarla latın əlifbası ilə göndərdiyi məktubunda xristian dövlətlərini bir-birləri ilə müharibə etmək yerinə osmanlılara qarşı birləşməmələrindən təəccübləndiyini yazmışdır. (118, s. 190)

Portuqaliya tərəfindən Hörmüzün tutulmasından sonra, burada Şah İsmayılın elçisi ilə Alfonso d'Əlbukerki iki ölkə arasında müqaviləyə qol çəkmişdilər. Müqaviləyə əsasən Portuqaliya və Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı eyni cəbhədə birlikdə mübarizə aparmaq barədə razılığa gəlirdilər. Bunun əvəzində Şah İsmayıl Hörmüzə olan iddialarından əl çəkməli idi. Bundan sonra Portuqaliya ilə Səfəvilər arasında əlaqələr daha da genişlənmişdir. 1523-cü ildə Səfəvi sarayına Baltazar Pessoa'nın başçılığı ilə daha bir portuqal nümayəndə heyəti gəlmişdir. (89, s. 148)

Həmin heyətdə Antonio Tenreiro da iştirak edirdi. O, iki Osmanlı və Səfəvi dövlətlərini bir-birinin canına salmaq məqsədilə şiə-sünni ixtilaflarını hesabatında diqqətlə əks etdirmişdir. Şah İsmayıl həmin heyəti xoş qarşılamışdır. Lakin 1524-cü ilin may ayında o dünyasını dəyişdi. (118, s. 189)

Portuqaliyalılar Səfəviləri Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa sövq etmək üçün, hətta silah və maliyyə yardımını da edirdi. Belə ki, "Portuqaliya Türkiyə əleyhinə Səfəvilərə yalnız odlu silahla deyil, habelə qoşunla, hərbi və maliyyə yardımını göstərirdi. Məsələn, F.Kruzinskinin məlumatlarına görə, I Şah Təhmasib 1549-cu ildə portuqaliyalılardan 10 minlik qoşun və 20 top almışdı". (16, s. 123-124)

İspaniya, Venesiya və s. xristian dövlətlərin hərbi dəniz donanması 1571-ci il oktyabr ayının 7-də Lepantonun qərbində osmanlılara qalib gəlmişdilər. Bunun ardınca Papa V Piy Şah Təhmasibə məktub yazaraq onu osmanlılara qarşı hücumə təşviq etmişdir. Lakin az müddət sonra həmin il Səfəvi dövlətinin ərəzisinə səfər edən Vinçentso Alessandrinin hesabatından məlum oldu ki, onlar Şah Təhmasibdən çox şey gözləyə bilməzlər. Onun yazdığına görə Təhmasibin müharibəyə meyli yoxdur və o,

gününü hərəmxanada keçirir, qadın və maldan başqa heç nə barədə fikirləşmir. (118, s. 190)

Göründüyü kimi, 1583-cü ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə Qərb dövlətlərinin əlaqələrində yeni böhran özünü göstərməyə başlamışdır. Papa XIII Qriqori Avropada yeni canlanma yaradıb, Səfəvi dövləti ilə ittifaq qurmaq qərarına gəlmişdir. Papa Səfəvi dövləti və həmin dövlətin hərbi resursları haqqında məlumat toplamaq üçün Kozentsadan (Cosenza) olan Goani Batista Vikitini (G. B. Vecchietti) bu ölkəyə göndərmişdi. O, Şah Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətinin sonlarında Səfəvi dövlətinin ərazilərinə daxil olur. Vikiti şahın topxanasız məhdud qoşununu müşahidə edir. O, gəzib ətraflı məlumat toplayır. “Papa XIII Qriqorinin (1572 - 1585) Vatikanın arxivində saxlanılan, Səfəvi şahının yanına gedəcək elçisi üçün yazdığı təlimatlar maraqlıdır. Elçiyə göstərişlər verilirdi ki, 100-150 min skudi məbləğində pul, həmçinin də 2 min odlu silah və 15 - 20 top göndərməyi vəd etməklə, şahın yaxın 2-3 ildə hərbi əməliyyatlara başlamasına nail olmaq lazımdır. (16, s. 125)

1587-ci ildə Şah Abbas taxta çıxarkən Vikiti Avropaya qayıdır. Onun hesabatından məlum olur ki, Səfəvi dövləti Avropaya hərbi yardım etmək gücünə malik deyildir. Çünki heç kimsə o an Şah Abbasın dövrünü proqnozlaşdırma bilmirdi. (118, s. 191)

1598-ci ilin noyabrında ingilis Ser Antoni Şerlinin başçılığı ilə bir heyət Səfəvi dövlətinə səfər etmişdir. Bu heyəti Erl Eskes Səfəvi sarayına göndərmişdi ki, osmanlılara qarşı Səfəvi dövlətini xristian dövlətləri ilə ittifaqa sövq etsin. Şah Antonini hörmət və ehtiramla öz sarayında qəbul etmişdir. O, Qərb üçün ticarətdə imkanlar yaradacağına söz verməklə yanaşı, osmanlılarla döyüşdə Avropanın himayəsini qazanmaq üçün Ser Antonini Avropada öz səfiri təyin etmişdir. Antoni öz heyətindən olan bəzi şəxslər, eləcə də Hüseyinli Bayat adında şahın səfiri, bir neçə katib (katiblərdən biri Oruc bəy Bayat Əliqulu bəyin qardaşı oğlu idi) və xidmətçi ilə Rusiyadan keçməklə 1600-cü ildə Praqaya çatmışdılar. İmperator Rodolf onları hörmətlə qarşılamışdır. Daha sonra isə Papa VIII Kelementin görüşünə getmişdilər. (142, s. 52)

Ser Antoni və heyətin digər üzvləri Romaya çatmamışdan az müddət öncə Hindistana səfərini Səfəvilərin ərazisindən etmiş Fransisko De Kusta adlı bir portuqaliyalı ruhani Romaya daxil olur və bu ölkədəki xristianların vəziyyəti haqqında Papaya mübaligəli məlumat çatdırır. O hətta bildirir ki, Şah Abbas xristian dini təlimi altında xristian olmağa belə hazırdır. Xristian olduqda isə o, kafir osmanlılara qarşı xristian aləmi ilə daha rahat itti-faqa girər. O həmçinin bildirdi ki, şah xristian missionerlərini yaxşı qarşılayacaq. (118, s. 196-197)

Papa VIII Klement ruhani Fransisko De Kustanı Diego de Miranda (Diego de Miranda) adlı qeyri-ruhani bir şəxslə Şerlinin siyasi heyətinə cavab olaraq İsfahana Səfəvi sarayına göndərdi. Biri-biri ilə ixtilafa malik olan bu şəxslərin davranışı yaxşı deyildi. Lakin 1602-ci ildə üç portuqaliyalı aqustini heyət monastır tikmək üçün İsfahana daxil oldular. Kostanın təsdiqi ilə bu işə sövq edilən heyət üzvləri Antonio do Qoea, Jeronimo da Qroz və Kristofero do Espritasantodan ibarət idi. Bunların davranışı Dakusta və Mirandadan fərqli idi. Şah Abbas onları yaxşı qarşılayıb, kilsə və monastır tikmələrinə icazə verməkdən əlavə, kilsənin bəzədilməsinin xərcinin bir hissəsini də onlara ödədi. (135, s. 111-112)

Aqustinilərin vəzifəsi zaman keçdikcə təkcə dini nöqtəyi-nəzərdən deyil, siyasi və diplomatik cəhətdən də inkişaf etmişdir. Aqustininin ataları başlanğıcda İspaniya kralının nümayəndəsi idilər, lakin Portuqaliyanın İspaniyadan ayrılmasından sonra 1640-cı ildə Portuqaliya kralının nümayəndəsi oldular. (118, s. 197)

Kilsə tikmək və xristian dininin təbliği isə əslində erməniləri gələcəkdə özlərinə məxsus olmayan ərazilərdə dövlət qurmağa hazırlamaqdan ibarət idi. Bir neçə əsr öncə Avropadan qətliamla qovulan ermənilər indi onların siyasi məqsədləri üçün “əziz” olmuşdur. (140, s. 15) Ermənilər isə avropalılar tərəfindən qovulmalarını və türklər tərəfindən xilas olduqlarını unudub, türklərə qarşı nankorluq etməyə başlamışdılar.

Həmin prosesin davamında II Rodolf isə Ser Antoni Şerli və Hüseyn Əlibəy Bayatın başçılığındakı siyasi heyət Avropadan Sə-

fəvi sarayına qayıdarkən Transilvaniyanın aristokratlarından Estefan Kalkaş de Zaleonkemeni adlı bir şəxsi də onlarla göndərmişdir. Onlar Gilana daxil olandan az müddət sonra hava şəraitinə görə heyətin bəzi üzvləri həlak oldular. Səfir kimi göndərilən Kalkaş da həlak olanlar arasında idi. Ona görə də, Kalkaşın köməkçisi Corc Tektander Fon der Jabel (George Techtander Von der Jabel) onun işini davam etdirməli olmuşdu. Heyətin ölkəyə daxil olmasından xəbər tutan Şah Abbas Robert Şerlini onlarla görüşə göndərdi. Şerli Tektander və heyətin başqa üzvlərini Təbrizdə təşkil edilən saraya gətirdi. Şah Tektanderi qəbul etdi. (118, s. 198)

Robert Şerlinin isə əvvəllər şahın yanında girov kimi saxlansa da, daha sonra onun hərbi məsləhətçisi olduğu və hətta diplomatik vəzifə daşdığı söylənilir. O, Səfəvi qoşununun tərkibində bir neçə döyüşdə osmanlılarla vuruşmuş və qoşunun bərpasında şahın qulluğunda olmuşdur. (118, s. 198)

Robert Şerli ailə qurandan sonra hərbi vəzifəsini buraxıb, Şah Abbas tərəfindən xristian ölkələrini osmanlılara qarşı birləşməyə çağırmaq və şahın marağında olduğu ipək ticarəti ilə bağlı Avropaya göndərilmişdir. Xarici nümayəndəliklərin təsiri ilə elə həmin dövrdən köçüb dağınıq şəkildə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin bir yerə toplanmasına qərar verilmişdir. Belə ki, “erməni tacirləri I Şah Abbas haqqında nə qədər hədyanlar yağdır-salar da, fakt budur ki, 1605-ci ildə onun fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşama-ları üçün xüsusi ərazilər ayrılmışdır”. (4, s. 6)

Alman imperatoru Robert Şerli və həyat yoldaşını çox yaxşı qarşıladı və ona Şuvaliye (cəngavər) rütbəsi verərək Konti ləqəbi-nə yüksəltdi. Robert Praqadan Romaya getdi və orada da Latern sarayının Kontisi vəzifəsinə nail oldu. Lakin Praqada olduğu kimi öz vəzifəsində uğur qazana bilmədi. O, Papa V Pola ısrarla bildirdi ki, Avropa dövlətləri bir-biri ilə düşmənçilik və rəqabətdən əl çəkib, osmanlılara qarşı Səfəvilərlə birləşməsinlər. Şah Abbasın da Papaya məktubu oxşar məzmunu malik idi. (118, s. 198)

Robert və həyat yoldaşı Romadan İspaniyaya yola düşdülər. Robertin orada gördüyü işlər qardaşı A.Şerlinin işlərindən daha

uğurlu olsa da, konkret nəticə verməmişdi. Antonio de Quea və Dəngiz bəy Rumlu Səfəvi sarayında İspaniyaya daxil olandan sonra o başa düşdü ki, İspaniya səfəri onlar üçün istənilən nəticəni verməyəcək. Ona görə də, İngiltərəyə getdilər. İngiltərə kralı Ceymz onları yaxşı qarşılasa da, o, İngilis tacirlərini Hörmüz boğazında ticarət etməyə razı sala bilmədi. 1613-cü ildə əli boş Səfəvi sarayına döndü. (118, s. 199)

Şah Abbas öz xüsusi elçisi olaraq Robert Şerlini Avropaya göndərməkdən əlavə 1606-cı ildə Antonio de Quea və Dəngiz bəy Rumlu da İspaniya sarayında III Filippin və Papa V Polun yanına göndərdi. Bunların diplomatik fəaliyyətləri bir o qədər uğurlu olmadı. (135, s. 111)

Şah Abbas İspaniya kralı III Filippə nəhayət başa sala bildi ki, təriqət atalarının əlindən yorulub və aristokrat şəxslərə üstünlük verir. Ona görə də, III Filipp 1614-cü ildə Don Qarsia de Silva Fiqueruani elçi kimi şahın yanına göndərdi. Lakin bu dövrdə Şah Abbas portuqaliyalıları Hörmüz boğazının bir sıra adalarından təmizlədiyi üçün şahla kəskin etiraz etdiyinə görə, şah onu ölkədən qovdu və Şərqi Hind Kompaniyası onların yerini tutdu. (118, s. 200)

Don Qarsia de Silva Fiquerua hələ ölkəni tərk etmədən italyalı aristokrat Pietro Dellavalle səyyah kimi 1614-cü ildə Şərqə səfər etdi. 1616-cı ildə o, Səfəvi dövlətinin ərazisinə daxil oldu və İsfahana getdi. Lakin Şah Abbas Mazandaranda olduğu üçün şimala doğru hərəkət etdi. Şahla görüşəndə tərcüməçiyə də ehtiyac olmadı. Çünki, o artıq türkcəni yaxşı bilirdi. Şahla dostlaşan Dellavalle sarayda onun qulluğunda olurdu. O, kazaklarla Səfəvilərin osmanlılara qarşı birləşməsinin tərəfdarı idi. Lakin bunun necə reallaşacağını və davam edəcəyini bilmirdi. (118, s. 202)

Səyyah Pyetro Della Valle də İsfahanda Səfəvi şahının yanında olmasını məhz onu türklərə qarşı müharibəyə cəlb etməsi ilə əlaqələndirirdi. (117, s. 76)

1613-cü ildə Robert Şerli və həyat yoldaşı İngiltərədən Hindistana gedib, oradan quru yolla İsfahana yola düşdü. İsfahanda Səfəvi şahı onu İspaniya ilə Səfəvi dövləti arasında osmanlılara

qarşı ittifaq müqaviləsi bağlamaq üçün Avropaya göndərdi. O, beş il İspaniyada qaldı və ittifaq müqaviləsinin bağlanması üçün nəticəsiz fəaliyyətlə məşğul idi. Fəaliyyətindən ümitsizliyə qapılan Robert Şerli 1622-ci ilin əvvəllərində İngiltərəyə getdi və I Ceymslə görüşdü. Ceyms öləndən sonra isə Robert Şerli yeni kral I Çarlzla görüşə başladı. Lakin Nağdəli Bəyin Səfəvi şahının səfiri qismində İngiltərəyə daxil olması ilə Robertin planları nəticəsiz qaldı. Bundan sonra İngiltərə hakimiyyəti Səfəvi sarayına özü səfir göndərməyi qərara aldı və Ser Dodmör Kotonu (Sir Dodmore Cotton) 1627-ci ilin martında səfir göndərdi. Onun heyətində çoxlu şəxslər və o cümlədən mötəbər ailədən olan gənc Tams Herbert də var idi. (142, s. 119)

Qərb dövlətlərinin nümayəndələrinin Səfəvi sarayına gəlişi prosesinin davamında isə Hollandiya Şərqi Hind Kompaniyasının və İngiltərənin dənizçilikdə uğurlarını gören fransalı kardinallardan Per Jozef Depari (Per Joseph deparis) adlı biri Fransa'nın da dənizçilik səfərlərinə başlamasını təklif etdi. O belə qərara gəldi ki, Səfəvi dövlətinin ərazilərini Şərqə nüfuz etmək üçün əsas yer kimi müəyyənləşdirsin. Per Jozef və kardinal Rişelye bu məsələdə ortaq fikrə malik idilər. Onlar bilirdilər ki, Səfəvi ərazisində fəaliyyət göstərən oqostinilər portuqalialılardan ibarətdir və keremliti missionerləri də ispan və italyandırlar. (135, s. 116) Ona görə də, onlar 1627-ci ildə Kapusinlərin (Capuchin) də Səfəvi ərazisində missioner fəaliyyətlərinin olması üçün Kapusin təriqətindən olan Pier Pasifik de Provinsi (Pere Pacifique de Provins), Şah Abbasın yanına göndərdilər. Şah həmin təklifi rahatlıqla qəbul etdi və nəticədə kapusinlər həm İsfahanda, həm də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan Bağdadda yerləşdilər. Həmin dövrdən Səfəvi ərazisində kapusinlərin başçıları Fransa kralının nümayəndəsi sayılmağa başladı. (135, s. 116)

Səfəvilərin ərazisində fəaliyyət göstərən kapusinlər təriqətinin tanınmış şəxslərindən biri Pier Rafael du Man (Pere Raphael du Mans) idi. O, 1644-cü ildə fransalı zərgər və səyyah Jan Baptist Tavernie (Jean-Baptiste Tavernier) ilə Bağdaddan İsfahana daxil oldu. İxtisasca riyaziyyatçı olan Pier Rafael Səfəvi sarayın-

da yaxşı qarşılanmış və II Şah Abbasla oğlu Şah Süleyman ona xüsusi diqqət göstərmişdilər. Du Man missiyası ilə yanaşı yerli dilləri, o cümlədən fars dilini də öyrənib, ölkə və əhalisi haqqında informasiyalar toplamışdır. (118, s. 205)

1629-cu ildə I Şah Abbasın ölümündən sonra dövlətdə təbəzzül başlasa da, bunun Qərblə münasibətlərə heç bir mənfi təsiri olmadı. Xüsusilə missioner fəaliyyətləri davam edirdi. Ümumiyyətlə, XVII əsrdə bir qrup katolik missionerlər ermənilərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Onlar Şah Abbas zamanından İranda qalırdılar. (118, s. 206)

İranda “ümumiyyətlə, bir neçə missioner heyəti fəaliyyət göstərirdi, o cümlədən əvvəllər Portuqaliya padşahının himayəsində olan və daha sonra İspaniya padşahlığının himayəsi altına keçən aqostinianlar idilər. Həmçinin kapoçinian və Jejoitlər heyəti də Fransa padşahlığının himayəsində fəaliyyət göstərirdi. Karmelit heyət də Rum Papası tərəfindən himayə edilirdi və s.”. (113, s. 12)

Qeyd etdiyimiz dövrdə yezuitlər də öz nümayəndələrini Səfəvi sarayına göndərdilər. Belə ki, Pier Fransua Riqordi (Pere Francois Rigordi) ilk yezuit olaraq Səfəvi sarayına gəldi. O, 1646-cı ildə bir müddət İsfahanda qaldı. Daha sonra XIV Luinin yezuit missiyasının Səfəvi dövlətinin ərazilərində fəaliyyətinin qurulmasına dair tövsiyəsi ilə Pier Şezo (Pere Chezaud) ilə birlikdə Səfəvi sarayına gəldi. II Şah Abbas onları qəbul edib, öz mərkəzlərini İsfahanın Culfasında (İsfahanda ermənilərin yaşadığı məhəllə - *H.S.*) və Şirazda qurmalarına icazə verdi. Onlar Osmanlı dövlətinin məhv edilməsi istiqamətində Səfəvilərlə Fransa və digər Avropa ölkələrinin birliyinə nail olmaq üçün böyük təkliflərlə gəlmişdilər. (143, s. 188) Yezuitlərin gəlişi ilə Səfəvi dövlətinin ərazilərində fəaliyyət göstərən xristian dini təriqətlərin sayı beşə (dominikanlar, oqostinilər, keremlitlər, kapusenlər və yezuitlər) çatdı. (118, s. 206)

İsveç də XVII əsrin II yarısında Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqələr qurmağa başlamışdır. Bu dövlət öz səfiri Ludviç Fabritiusu (Ludwich Fabritius) Səfəvi sarayına göndərdi. Ludviç Ru-

siya və Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan ərazilərdə olduğu üçün bu ərazilərlə tanışlığı var idi. Ona görə də, məhz o, 1679-cu ildə İsveç dövlətinin Rusiya və Səfəvi sarayına səfəri təyin edildi. Bu təyinatın isə əsas məqsədi osmanlıların holland və isveçlilərin mənafeyini Baltik dənizinin cənubunda təhlükəyə salması idi. Ona görə də, İsveç dövləti Şah Süleymanı Osmanlı dövləti ilə müharibəyə sövq etmək istəyirdi. (118, s. 209)

Ludviç Fabritius 1682-ci ildə İsveçə qayıtdı. XI Şarl bir il sonra onu osmanlılara hücum etməyə həvəsləndirmək və bir ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün yenidən Səfəvi sarayına göndərdi. Heyətə katib kimi almaniyalı gənc həkim Engelbert Kempfer də daxil idi. Fabritius və başçılıq etdiyi heyət 1684-cü ilin mart ayında İsfahana çatdılar və həmin ayın sonlarında şahın görüşünə getdilər. Lakin Şah Süleyman onların təsəvvür etdiyi şah deyildi və vaxtının çoxunu hərəmxanada keçirirdi. Ona görə də istədikləri nəticəni ala bilmədilər. Ludviç Fabritius bir müddət sonra İsveçə qayıtdı və 1697-də yenidən Səfəvi sarayına səfir göndərildi. (118, s. 210)

XVII əsrin son iki on illiyində Səfəvilərin ərazisində bir çox katolik missionerlərin fəaliyyəti ciddi şəkil almışdı. “Missionerlərin məramı Səfəvi dövləti ərazisində katoliklərin itirilmiş imtiyazlarının bərpasına nail olmaq, qriqoryan məzhəbli erməniləri katolikleşdirməyə cəhd etmək idi”. (13, s. 335-336) Onlardan biri fransız kilsə xadimi Pier Sansen idi. O, 1683-cü ildə Səfəvilərin hökmranlıq etdiyi ərazilərə daxil oldu. Bir müddət sonra Babilin (Bağdad) yepiskopu müsyö Fransua Pike onun yanına gəldi və az müddət birlikdə fəaliyyət göstərdilər. (118, s. 211)

Pier Sansondan daha güclü və oyaq olan başqa fransız ruhani Pier Martin Qaderu (Pere Martin Gaudereau) XVII əsrin sonlarında missioner fəaliyyəti ilə bağlı Səfəvi ərazilərinə daxil oldu. O, 1698-ci ildə müsyö Pietro və Antsiranın (Ancyra) baş yepiskopu Paolodi San Fransiskonun müavini oldu. Həmin zaman baş yepiskop Papanın nümayəndəsi kimi Səfəvi dövlətinin ərazisindən Hindistana getdi. Bu heyətin vəzifəsi Səfəvi ərazilərində keçmişdə əldə etdikləri imtiyazları yeniləmək və İsfahan Culfasındakı er-

mənilerin katolik qriqoriyan təriqətinə hakim olmasına çalışmaq idi. Baş yepiskop öz işində müvəffəq oldu. Çünki 1694-cü ildə atasından sonra taxta çıxan Şah Sultan Hüseyin xristianlara xüsusi rəğbət bəsləyirdi. Lakin yepiskop ermənilərlə bağlı işində müvəffəq ola bilmədi. (118, s. 212) Lakin bunun əvəzində missionerlər ermənilərdə türklərə qarşı düşmənçilik və ümumiyyətlə, millətçilik hissini aşılınması ilə bağlı fəaliyyətlərində böyük uğurlar qazana bilmişdirlər. “Hans Ludvik Vegener (Hans.L.Wegener) özünün “Britaniyanın Şərqdə məxfi servisləri” adlı əsərində yazır: “bu işlərdə məqsəd davamlı şəkildə Türkiyədə dini ziddiyyətləri kəskinləşdirmək və ermənilərdə millətçilik hissini o qədər gücləndirmək idi ki, onlar hakimiyyətə qarşı çıxsınlar. İngiltərə özünü ermənilərin himayədarı kimi göstərir və iş o yerə çatır ki, ermənilər İngiltərənin istəyinə tabe olur və icazə verirlər ki, İngiltərə ermənilərdən Türkiyəyə qarşı istifadə etsin”. (104, s. 18)

Lakin XVIII əsrdə Səfəvilərin ərazisində missionerlərin fəaliyyətinə ermənilər qəti şəkildə etiraz edirdilər. Çünki ermənilər katolik məzhəbinin onların arasında yayılmasını qəbul etmək istəmirdilər. “Katolik missionerləri müsəlmanları xristianlaşdırmaq sahəsində heç bir əhəmiyyətli iş apara bilmədiklərindən vaxt və enerjilərinin əsas hissəsini qriqoriyan məzhəbli ermənilərə həsr edirdilər. Onlar bu sahədə nəzərə çarpacaq müvəffəqiyyətə nail olurdular. Odur ki, bu iki məzhəb nümayəndələri arasında münasibətlər kəskinləşirdi... Kədərli olan bu idi ki, dövlət məmurları ermənilərin verdikləri rüşvətin əvəzində missionerlər üçün çətinliklər yaradır, hətta qadağalar tətbiq edirdilər”. (13, s. 337)

Fransanın Şərqi Hind Kompaniyası XVII əsrin sonlarında Səfəvilərin ərazilərində fəaliyyətini genişləndirmək qərarına gəlir. Fransanın İstanbuldakı səfiri Du Şatunuf (de Chateauneuf) marseyli qorxmaz və qabiliyyətli tacir Jan Bilin de Kansevili (Jean Bilin e Cansevilles) zahirən Kapusen missiyasının katibi kimi 1698-ci ildə İsfahana göndərdi. Əlbəttə Kansevilin əsas vəzifəsi Fransanın Şərqi Hind Kompaniyasının xeyrinə Səfəvi dövlətində ticarət vəziyyətini öyrənmək idi. De Kansevil 1705-ci ilə kimi qaldı və həmin ildə Fransaya qayıtdı. 1707-ci ildə yenidən Səfə-

vi dövlətinin ərazilərinə dönən de Kansevil qısa müddət burada qaldı. O qiymətli məlumatlar toplamışdı. (121, s. 212)

Fransa dövləti ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün bir heyətə Səfəvi sarayına göndərməyi qərara alır. Bunun üçün Jan Batist Fabr (Jean Baptiste Fabre) adlı bir marseyli şəxs heyətə başçı təyin edilir. Heyət Osmanlı dövlətinin ərazilərindən çox çətinliklə keçir və nəhayət, 1706-cı ildə İrəvana çatır. İrəvan hakimi Məhəmməd xan Fabr onun heyətində olan Mari Petini qəbul edir. Lakin Fabr xəstələnib vəfat edir. Heyətə başçılıq üstündə ixtilaf yaranır, nəhayət Mari Peti özünü heyətin başçısı qəbul etdirir və onlar Təbriz yolu ilə saraya doğru hərəkət edirlər. Onları Pier Mosnie (Pere Mosnier) alı bir nəfər yezuit də müşayiət edirdi. Fabrın ölümündən xəbər tutan Fransanın əlaqəsidəki səfiri Kont de Froy öz katiblərindən Mişel adlı şəxsi Mari Petinin yerini tutmaq üçün göndərdi. O, Mişeli o qədər tələsik göndərdi ki, ona etibarnamə də verə bilmədi. Mişel Naxçıvanda heyətə çatanda etibarnaməsi yox idi. Halbuki, Mari İrəvan hakimi tərəfindən mühafizəçilər və etibarnamə də almışdı. Mari Təbrizdə də çox yaxşı qarşılandı. Mişelə qarşı isə soyuq davranıldı. Nəhayət Mari Tehranın şərqində düşərgə salmış Səfəvi şahının görüşünə getdi. Daha sonra Təbrizə döndü. (118, s. 213)

Mişelin etibarnaməsi göndərildikdən sonra o da Səfəvi sarayına daxil ola bilir. Mişel Holland və İngiltərənin Şərqi Hind Kompaniyasının törətdiyi maneələrə baxmayaraq, 1708-ci il sentyabrın 16-da Səfəvi dövləti ilə Fransa dövləti arasında çox mühüm bir müqavilənin imzalanmasına müvəffəq oldu. Müqavilə ilə Səfəvi ərazisində müxtəlif xristian təriqətləri mühafizə edilir, eləcə də bir sıra ticarət imtiyazları əldə edir. Bu Fransa ilə Səfəvilər arasına ilk müqavilə idi. (121, s. 279)

Aujen Ubenin yazdığına görə, Salmasda Səfəvilərin son dövründə “XVIII əsrdə Musul dominikanlar (Dominicains) təriqətindən bir şagird Salmasın nestorian yepiskopunu özünə tabe etdi. Nəticədə həmin yepiskopluğun tabeliyində olanlar keşişin təriqətini qəbul etdilər”. (121, s. 279)

1707-ci ildə Səfəvilərin paytaxtı İsfahana Polşanın zejoit təriqətinə mənsub Tadeuz Krusinski (Tadeusz Krusinski) daxil oldu. O, çox qabiliyyətli şəxs idi və Zejoit missionerlərinin ali məmuru və hətta Səfəvi sarayının tərcüməçisi vəzifəsində çalışdı. O hətta İsfahanın əfqanlı Mahmud tərəfindən zəbt edilməsindən sonra da saray fəaliyyətlərini davam etdirdi və Mahmudun əmioğlu taxta çıxandan sonra Avropaya getdi. (118, s. 215)

Səfəvilərin süqutundan sonra da Avropa dövlətlərinin missioner təşkilatları və xarici nümayəndələri müəyyən dərəcədə öz fəaliyyətini davam etdirmişdilər. Səfəvilər dövründə avropalılar, eləcə də onların casusları və missionerləri Azərbaycanda o qədər dərin kök salmışdılar ki, sonrakı dövrlərdə də onların işlərinin mənfə təsirləri müşahidə edilmişdir. (138, s. 56) Nadir şah dövründə isə Avropa missionerlərinin Azərbaycanda fəaliyyəti müəyyən dərəcədə zəiflədi. Lakin Zənd dövlətinin yaranmasından sonra yenə bir sıra Avropa ölkələri missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycan və indiki İran ərazisində öz fəaliyyətini bərpa və gücləndirmək uğrunda səylərini gücləndirdi, hətta bu məsələ ilə bağlı bir sıra Avropa ölkələri ilə Zənd dövləti arasında müqavilələr də mövcuddur. Xüsusilə Kərim xan Zəndin və Əlimurad xan Zəndin xarici missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycan və İranda fəaliyyətinə dair fərmanları da mövcuddur. (156, s. 22)

Kərim xan Zəndin dövlət fərmanında bildirilir ki, Səfəvi dövründə firənglərin (Avropa dövlətlərindən olanlar, o cümlədən Fransa və s.) Məmaliki Məhrusey-i İranda evləri və yerləri olub. Hər yerdə öz dinlərinə uyğun ibadət edib, ticarət və s. ilə məşğul olublar. Onlar on iki imamlı islam dini təriqətinə zidd hər hansı işlə məşğul olmadıqda heç kim onlara mane olmayacaq. Əgər ermənilərdən kimsə onlara zərər yetirsə onların istəyinə uyğun məsələyə baxılacaq. Azərbaycan vilayətləri Şirvan, Qarabağ, Təbriz Darüssəltənəsi, Gəncə, Naxçıvan, Əlişəhər hökmrənliyi (Həmədan mərkəz olmaqla Azərbaycanın cənub əraziləri - *H.S.*), İsfahan Darüssəltənəsi, Fars bölgəsi, o cümlədən Şiraz, Bəndərabbas limanı və Məmaliki Məhrusənin s. bölgələrində karmelit Padryan (Carmelite Padryan), Dunikan, Jozoit, Gəncuxi, Aqostin və s. təri-

qətlərdən olan şəxslərin yerləşməsi, yaşaması, ermənilərin və övladlarının onların yanına gedib-gəlmələri və onların nəzdində təlim keçmələrinə mane olunmasın. (156, s. 22)

Təxminən oxşar məzmunlu fərman Əlimurad xan Zənd (İran Zənd sülaləsinin V şahı və Sadıq xan Zəndin canişini) tərəfindən də verilmişdir. (155, s. 151-152)

Handwritten manuscript in Persian script, likely a royal decree or letter. The text is written in a cursive style. At the bottom left, the date '1177' is visible. The document is enclosed in a rectangular border.

Kərimxan Zəndin xarici missionerlərə İran və Azərbaycanda fəaliyyət icazəsi

Beləliklə, Rusiya və Qərb dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin özlərinə qarşı təhlükəsini zərərsizləşdirmək məqsədilə hələ əsrlər öncədən ciddi fəaliyyətə başladığı məlum olur. Bu istiqamətdə onlar qısa strateji planda Osmanlı və Azərbaycan türklərinin dövlətləri arasında ixtilaf yaratmağı, onları müharibəyə sövq etməyi nəzərdə tuturdular. Bu plan isə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir. Qərb dövlətləri və Rusiyanın uzun strateji planında isə Azərbaycan ərazisində erməni-xristian dövlətinin qurulmasına zəmin yaratmaq idi. Bu işdə sonradan Rusiya və Qərb dövlətləri tərəfindən yaradılan missioner təşkilatları və onların nümayəndələri mühüm rol oynamışdır. Bunun nəticəsində də yüz minlərlə Azərbaycan türkü ermənilər tərəfindən soyqırırma məruz qalmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda xarici missioner təşkilatlarının fəaliyyətinin güclənməsi

Müasir dövrdə ermənilərin və ümumiyyətlə, xristianların türklərə qarşı iki əsrə qədər davam etmiş düşmənçiliyi nəticəsində Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda, eləcə də Şərqi Anadoluda yüz minlərlə türk soyqırırma məruz qalmışdır. Ermənilər qətiyyətlə iddia edirdilər ki, bu ərazilər qədimdə onlara məxsus dövlətin ərazisi olub. Osmanlı ərazisində ermənilərin və onlara yardım edən xristian missionerlərinin fəaliyyəti, onların Azərbaycandakı fəaliyyətlərindən daha öncə başlamışdır.

Qərb dövlətləri, Rusiya, o cümlədən, İran Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdan qabaq ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terrorçuluq fəaliyyətlərinə yaxından kömək göstərmişdilər. İrandakı ingilis hökumətinin agenti ermənilərə silah paylayır, İran hökuməti isə İranda yaşayan ermənilərin Türkiyəyə qarşı hərəkətinə mane törətmirdi. İran konsulları (xüsusən İrəvan konsulu) erməniləri İran pasportları ilə təmin edirdilər. (84, s. 49)

Vanda böyük fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında ingilis konsulluğu, Amerikan missionerləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən, amerikalı missio-

nerin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplantılar keçirərək görülməyə hazır olan planlarını məsləhətləşirdilər. (77, s. 39)

XIX əsrdə Osmanlı imperiyasının ərazisində ermənilər arasında hərəkət çox ciddi şəkildə olmuşdur. Hətta onların arasında iş aparan Amerikan missionerləri və çoxlu sayda gizli cəmiyyətlər mövcud idi. (103, s. 142) Ermənilərin “Böyük Ermənistan” ideyası Qərbdə və Rusiyada maraqla qarşılanırdı. Çünki belə bir dövlətin mövcudluğu onların Şərqi siyasətinə çox uyğun idi. Rusiya imperiyası ermənilərin Qafqazda xristianlaşmasını münasib bir planın tərkib hissəsi olduğunu düşünürdü. (101, s. 9)

Ermənilərin məqsədi Şərqi Ermənistan, həmçinin Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisinin müəyyən hissəsini və Türkiyənin şərq vilayətlərini zəbt edib “Böyük Ermənistan” yaratmaq idi. Ermənilərin fantaziyalarındakı bu model Rusiyanın və Qərbi Avropa dövlətlərinin mənafeyinə tamamilə uyğun gəlirdi”. (88, s. 7)

Onların «Böyük Ermənistan» xəritəsinə görə bu «dövlət» üç dəniz arasında - Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin arasında əhatə etməli imiş. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Salyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi. (12, s. 57)

Erməni dünyasının coğrafi xəritəsində bütün Cənubi Qafqaz regionu və Asiya Türkiyəsi öz əksini tapmışdır. (84, s. 48)

Ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər dünyanın ən iri dövlətləri - İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiya dövlətlərinə arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edib, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xüsusiyyətləri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrاد və Nyu-Yorkda yazılır. (41, s. 30-31)

Erməni kilsəsi bu məqsədlə dəfələrlə Avropa və Rusiya saraylarının qapısını döymüş və onları “məzlum erməni” xalqına yardım etmək üçün dilə tutmuşdur.

1699-cu ildə erməni İsrail Oriyə Rusiya və Avropa ölkələri ilə danışıqlar aparmaq tapşırılır. Kilsə ona köməkçi olaraq Mino-sa Vardapeti təyin edir. Avropada olan Ori Avstriya imperatoru və Florensiya kralı ilə görüşüb, erməni dövləti qurmaq planları barədə danışıqlar aparır. 1701-ci ildə Rusiyada I Pyotrla görüşür və planları barədə ona məlumat verir. (42, s. 21-22) Təbii ki, I Pyotr ermənilərin təklifini yaxşı qarşılamışdır. Onun 1724-cü il ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi haqqındaki fərmanı buna bariz nümunədir.

I Pyotr Rusiyanın imperiya siyasətinə canla-başla xidmət etməyə hazır olan ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdır. (65, s. 9) Rusiyanın Pyotr zamanından başlanmış erməni siyasəti sonralar II Yekaterina tərəfindən də davam etdirilmişdir. 1769-cu ildə katolikos Hovsep Arturyan Rusiyaya müraciət edərək Osmanlı və İran torpaqları ilə Rusiya arasında Ararat dövləti qurulması təklifini irəli sürmüşdür. (26, s. 150) II Yekaterina ermənilərin təklifləri ilə çox maraqlansa da, Azərbaycanı işğal etmək üçün erməni dövlətini Azərbaycanın daxilində qurmaq o dövr üçün daha aktual idi. “Çar Rusiyası hələ XVIII əsrin 80-ci illərində Qarabağda erməni dövləti yaratmağa çalışırdı. Hətta bu planı həyata keçirmək üçün II Yekaterina (1762 - 1796) 1783-cü il aprelin 6-da göstəriş də vermişdi. İmperatriçanın göstərişində qeyd olunurdu ki, İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni dövləti təsis etməli”. (10, s. 28)

Ermənilərin qızıdırılması və səfərbər edilməsində isə Rusiya və Qərb dövlətlərinin missioner təşkilat və nümayəndəliklərinin böyük rolu olmuşdur. Bir sözlə regionda baş verən fəlakət Rusiyanın regiona ayağının açılması və onun dalınca missioner təşkilatlarının gəlməsi ilə başlamışdır.

“Rusiya erməni məsələsini 1816-cı ildə Moskvada “Erməni Şərq Dilləri İnstitutu quraraq, daha sistemli bir şəkildə həyata keçirməyə başlamışdır”. (71, s. 3) Rusiya və xristian təəssübü çəkən

imperialist Qərb dövlətləri, o cümlədən İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın nümayəndələri, eləcə də onlara bağlı olan missioner təşkilatlarının köməyi ilə müsəlman türk dövlətlərinin, xüsusilə Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda həm də özlərinə dayaq yeri kimi xristian dövlətinin qurulması üçün erməni və aysorları təşkilatlandırmağı nəzərdən keçirirdilər. Qacar dövründə xarici missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycanda fəaliyyətləri xüsusilə geniş vüsət almışdır. Onlar hələ XIX yüzilliyin birinci yarısında Rusiyanın Azərbaycanı ikiyə parçalamasından sonra, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə, Urmiyaya dini missionerlərini göndərərək, din pərdəsi altında dini və etnik azlıq olaraq bəzi kəndlərdə yaşayan erməni və aysorları təşkilatlandırmağa başladılar. Təsadüfi deyil ki, “Ermənilərin tarixdəki dəhşətə səbəb olan bütün basqın və üsyanlarının əksəriyyəti missionerlərlə birlikdə təşkil olunurdu”. (100, s. 29)

Missionerlərin Urmiyaya geniş şəkildə gəlişi də XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. Belə ki, 1807-ci ilin iyununda G.Qardanın (Gardan) rəhbərliyi altında hərbi, tibbi və mühəndis mütəxəssislərdən və eyni zamanda iki Yezuıt (Jesuites) ruhanilərindən ibarət Fransanın katolik heyəti Cənubi Azərbaycana daxil olmuşdur. Fransanın katolik missioner heyəti Urmiyaya gələn kimi əhali ilə, xüsusilə nestorianlarla (aysorlarla) əlaqəyə girdilər. (167, s. 94)

1831-ci ildə Fander (Phander) adlı bir missioner Təbrizdə, Urmiyada xristianlar arasında suryani (aysor) incil kitablarını yaymışdır. O, Bazl Cəmiyyətinin üzvü idi. Onların əsas missiyası Urmiyada xristianlığı yaymaq idi. Bu missiyanın bütünlüklə siyasi olması üzə çıxdı və 1836-cı ildə Bazel missioner təşkilatının Təbrizdəki baş qərargahı bağlandı. (38, s. 260)

Fransanın katolik missionerlərinin Urmiyaya gəlişindən xəbər tutan İngiltərə ABŞ-ın əməkdaşlığı ilə fransızlara qarşı lazımi təsisatı yaratmaq qərarına gəldi. 1834-ci ildə birinci amerikalı qrup Urmiyaya daxil oldu... İlk gələnlərdən biri Dr. Qrant (Grant) idi. O, mister Justin Perkinzlə (Perkins) birlikdə 1834-cü ildə Urmiyaya gəlmişdir. (102, s. 43) Dr. Perkinz İranda protestant missioner təşkilatının əsasını qoymuşdur. (175, s. 1)

Fransanın Urmiyada hərbi xəstəxanasının açılışında iştirak edən B.Nikitin və Qərb missionerləri və diplomatik nümayəndəliklərinin təmsilçiləri

Fransızların xəstəxanasına polkovnik Kojel rəhbərlik edirdi. Fransız hərbcisi Kolonel Şardini xristianlığın təşkilatlandırılmasında iştirak edəndə həmin ambulansın iki zabiti və iki rütbəli şəxsini bu məsələ ilə məşğul olmağa ayırdı. (121, s. 339)

Mister Perkinz aysor və kəldanilərin adət-ənənələrini öyrəniş, onlara nüfuz edərək etimadlarını qazana bilir... Perkinz yerli

xristianların savadsızlığını öz uğurlarının əsas manəəsi kimi görürdü. Ona görə də çapxana təsis edib, ABŞ-da mərkəzi heyətdən çapxana avadanlığı göndərməyi xahiş edir. 1840-cı ildə çapxana avadanlıqları gətirilir.(167, s. 97)

Mister Perkinzdən sonra Dr. Rayt (Wright) gəlib bir neçə il Urmiyada qalır. Ondan sonra isə Dr. V.N.Urnvə Dr. Helmiz (Helmez) gəlir. 1878-ci ildə isə Amerika missiyasının fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün Dr. Cozef Kaqran (Dr. Joseph Cackran) Urmiyaya gələrək işə başlayır.(167, s. 96-97)

1835-ci ildə Urmiyaya gələn Dr. Qrant isə ABŞ-ın ilk həkim missioneri idi. “Bu həkim Urmiyaya daxil olan gündən xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olurdu. Tezliklə ona müraciət edənlərin sayı artdı. Şəhər xəstələrini qəbul etməyə məcbur olan Qrant Urmiya ətrafındakı kənd və qəsəbələrdə xəstələrini qəbul etməli oldu”. (167, s. 98)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımın törədildiyi ərəfədə və ondan sonra ABŞ-ın missioner təşkilatına Dr. Paqard başçılıq edirdi. Dr. Paqard Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə törətdikləri soyqırım kimi qətləmi “1000 nəfər türkiyəli aysoron əməkdaşlığı ilə Xoyda həyata keçirmək istəyirdi. O, Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Lakin xoyluların və İsmayıl ağa Simitqonun müqaviməti nəticəsində geri qayıtmalı olmuşdur”. (105, s. 112)

1840-cı ildə isə Lazaristlər Roma kilsəsinə bağlı olan kəldanilərə tərəf üz tutdular. Lazaristlərin maliyyə gücü protestantlardan az idi. Lazaristlər XX əsrdə Azərbaycanda Salmasın Xosrovabad bölgəsində, Urmiyada və Təbrizdə yerləşmişdilər. Onların söyləri Urmiyada bir nəticə verməsə də, 1875-ci ildən iqamətgahı Urmiyada yerləşən apostol nümayəndəsindən faydalana bildilər.(38, s. 66)

Digər missioner təşkilatlardan biri də anqlikanlara məxsus təşkilat idi. “Onlar 1886-cı ildə Urmiyada və Həkkaridə B.Marşimonun (aysorların başçısı) yanında yerləşmişdilər. Onlar (anqlikanlar) nestorianlarla (cilolarla) birbaşa əlaqədə idilər. Lakin Azərbaycanın qərbi 1914-cü ildə ruslar tərəfindən işğal olun-

du. Aysorların kilsəsi rusların ortodoks kilsəsi ilə birləşdikdən sonra bu missiya Azərbaycanı tərk etdi”. (38, s. 66)

Azərbaycana gələn missioner təşkilatlardan digəri Lüterlər idi. Onlar hətta Urmiyada kimsəsiz uşaqlar üçün ev də açdılar. Lakin işlərində uğur əldə edə bilmədilər.

Lazarist və Senona bacıları vasitəsilə idarə olunan katolik missiyasının rəhbəri isə müsyö Sontak (Emile Sontag) idi. Bu təşkilatın Təbrizdə və Salmasda şöbələri var idi. Urmiyada da Papanın nümayəndəsi müsyö Sontak idi. Bu təşkilatın maliyyə vəsaiti az idi. Ermənilər və aysorlar Urmiyadan qaçarkən onlarla bərabər buradan çıxıb getməyən təşkilat osmanlılar Urmiyaya gələndə tutuldular və müsyö Sontak öldürüldü. (124, s. 6)

Rus missioner təşkilatı isə 1898-ci ildə Urmiyada qərargah açmışdı. Bu qərargahın açılışında rus konsulundan başqa bir rus ticarət şirkəti də iştirak edirdi. Rusiyadan gələn “ortodoks missionerlər də bacardıqları qədər xristianları silahlandırmağa və müsəlmanları qətlə etməyə təşviq edirdilər. (151, s. 477) Həmçinin ruslar təkcə Cənubi Azərbaycanın qərbində deyil, həm də Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərdən öz müstəmləkəçi mənafehləri istiqamətində istifadə edirdilər. Belə ki, onlar “Osmanlı dövləti üzərindəki fəaliyyət və maraqlarını ermənilərdən istifadə etməklə davam etdirirdilər”. (23, s. 11)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə göndərilən missioner təşkilatlar və Qərblə Rusiyanın açılan diplomatik nümayəndəlikləri burada az sayda yaşayan erməni və aysorlardan ibarət xristianların təriqətini də dəyişirdilər. Belə ki, Rusiyanın missioner təşkilatı 1898-ci ildə Urmiyada qərargah açdıqdan dərhal sonra Urmiyada, daha sonra isə Salmasda rus ruhanilər nestorianlardan və kəldanilərdən imzalar toplayaraq, onlara qorunmaları qarşılığında rus kilsəsinə bağlı olacaqlarına hazır olduqlarını bəyan etdirmişdilər. Elə bunun ardınca Səpərgən keşişi ortodoks oldu. Daha sonra isə 20000 nəfərdən çox Urmiya və Salmas aysorları ortodoks oldular. Onların qədim məzhəbləri qədim Nestorian kilsəsi, Roma katolik kilsəsi və Suryanı incili idi. (38, s. 67)

1823-cü ildə Rusiya tərəfinə keçən xristianlar içərisində keşişlər də var idi. 1889-cu ildə iki nəfər ortodoks keşiş Səpərgəna gəldilər. Viktor Mixayiloviç və aysor keşişi Koilassore Şamun 10 min Gavlan aysoru tərəfindən qarşılandılar. Onlar kənd-kənd gəzərək rus kilsəsinə birləşmək üçün imza topladılar. İmza atarkən heç kəs tərəddüd etmirdi”. (38, s. 67) Rus missioner təşkilatına həmin dövrdə keşiş Serj (Serge) başçılıq edirdi. Lakin onun Urmiyada olan rus konsulu B.Nikitinlə ixtilafı olduğu üçün dəyişdirildi və keşiş Pimen onun yerinə keçdi.(151, s. 477)

Missionerlər ermənilərin təlimi üçün 1886-cı ildə Salmasın Həftvanında məktəb tikdilər. Beş məktəb də 1882-1892-ci illərdə təsis etdilər. Həmin ildə Urmiyada bir xəstəxana, Təbrizdə isə kilsə tikdilər.

Salmasla eyni vaxtda Osmanlı dövlətinin şərq hissəsində də missionerlər səssiz-səmirsiz fəaliyyət göstərirdilər. Məsəl üçün, 1872-ci ildə Amerikan Missioner Təşkilatı və Fransanın Dominikan Missiyasının açılışı oldu. (121, s. 278)

Ermənilər Salması terrorist hərəkətlərinin mərkəzinə çevirmişdilər. Ermənilər daşnak partiyasının təlimatları ilə təşkilatlandıqdan sonra silah-sursat göndərmək üçün Tiflis-İrəvan-Culfa-Salması-Van yolunu seçdilər. Onlar Culfadan keçdikdən sonra saxta ad və geyimlə müəllim, zəvvar və tacir kimi Azərbaycana girib inqilabi fikirlərini yaymağa və Osmanlı ərazisinə daxil olmağa tədarük gördülər. Daşnakı təşkilatlandıran şəxslərdən biri Droşak qrupunun keçmiş üzvü Tiqran Stepanyan (Tigran Stepanian) idi. O, 1891-ci ildə Mərkəzi Sursat Zavodu adında kiçik silah istehsalı zavodu təsis etdi. Orada silah montaj olunurdu. Rusiyanın Tula silah zavodlarında əvvəllər silah istehsalında təcrübə qazanmış şəxsləri bu zavodda işə qəbul etdilər. Lazımı hissələr Rusiyadan gətirilib montaj edildikdən sonra partizan qüvvələrə çatdırılır və ya Osmanlı ərazisinə daşınırdı. Erməni inqilabçılarının Osmanlı ərazisinə daxil olmadan ilk mühüm mövqelərindən biri Salmasın Derik monastırı idi. Uzun müddət əhəmiyyətini itirən həmin monastır 1890-cı ilin əvvəllərində daşnak hərbiçilərinin strateji mövqeyinə çevrildi. Erməni inqilabçılarının Zəki adı

tanıdıqları Baqrat Vardapeten Tavakeliyan oranın çobanı oldu. O, dini əməlləri hərbi işlərlə qarışdırırdı. Onun çobanlıığı dövründə Derik monastırı armanakan və daşnaklar vasitəsilə bərpa edilib cəbbəxana kimi istifadə edildi. Əlbəttə, Osmanlı dövlətinin həmin strateji mövqeyə malik olan monastırdan xəbəri var idi. Ona görə də 1894-cü ildə Osmanlı dövləti Derikə hücum etdi. (121, s. 279-280)

Missionerlərin səyləri nəticəsində 20 min aysor başqa təriqətlərdən əl çəkib ortodoks oldular. Alman Lüteran kilsəsinə mənsub olan bir aysor keşişi Almaniyağa göndərdiyi məktubda bunun bir siyasi hərəkət olduğunu bildirmiş və bölgədə rusların nüfuzunun artdığını qeyd etmişdir. (38, s. 68)

Xarici missionerlərin səxavətlə pul xərcləməsi erməni və aysorların asanlıqla təriqətlərini dəyişdirmələrinə səbəb olurdu. Belə ki, ruslar tərəfindən ortodoksluğu qəbul edən aysorların çoxu, daha sonralar amerikalıların səyi nəticəsində protestant təriqətini qəbul etdilər. (105, s. 90) Rusiya, Fransa, Amerika tərəfindən aparılan təbliğət və xərclənən pullar Azərbaycanda yaşayan erməni və aysorlar arasında təriqəti pul, mənfəət qarşılığında dəyişdirilə bilən oyuncağa çevirmişdi. (38, s. 67) Lakin elə həmin missionerlər təbliğatla, pulla aysor və ermənilərin təriqətlərini dəyişib fərqliliklərə səbəb olsalar da, regionun sahibi olan müsəlman türk əhalisini və Osmanlı dövlətini ortaq düşmən kimi aşıladıqları görə təriqət fərqi onlar üçün heç bir maneə törətmirdi. (105, s. 90)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırırmda ingilislərin rolunun başqaları (Rusiya və digər Qərb dövlətləri nəzərdə tutulur - *H.S.*) ilə müqayisədə daha çox olmasına baxmayaraq, onlar Urmiyada konsulluq və nümayəndəliyə malik olmamışlar. Cənubi Azərbaycanda ingilislər Təbrizdən başqa heç yerdə konsulluğa malik deyildirlər. Buna baxmayaraq, onlar da ruslar qədər erməniləri himayə edib türklərin soyqırırma uğradılmasında rola malik olublar. Belə ki, hətta terrorçu Daşnaksütyun partiyasının yaradılması, idarə edilməsində ingilislərin xidməti olub. Əslində həmin təşkilat İran (Cənubi Azərbaycan - *H.S.*),

Osmanlı və Rusiyanın strateji bölgələrində ingilisin planlarının icraçısı olub. (149, s. 414) İngilislər həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində casusluq və təbliğat işlərini daşnaklar və çox ehtimal ki, Amerika məktəblərinin məmurları vasitəsilə həyata keçirirdilər. Əvvəlki dövrlərdə ingilislərin aysor və nestorlar vasitəsilə Urmiya ətrafında törətmək istədikləri fitnəkarlıqlar amerikalıların dini və mədəni fəaliyyətləri sayəsində irəliləyə bilmişdir.(105, s. 109)

Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi xristian dövlətlərindən Rusiya, İngiltərə, Fransa və daha sonra ABŞ üçün münasib fəaliyyət zonasına çevrilmişdir. Hələ ondan əvvəl də adı çəkilən dövlətlər, törədəcəkləri fitnəkarlıq üçün hazırlıq görmüşdülər. Buna sübut olaraq İstanbuldakı səfir M.Girsə ünvanlanan teleqramı xatırlatmaq yerinə düşərdi. “№ 298, III Siyasi şöbənin məsləhətçisi İstanbuldakı səfir M.Girsə, Teleqram № 2851, 23/10 sentyabr 1914-cü il, Ali Baş Komandan və Qafqaz canişini ilə razılığa əsasən Türkiyə ilə müharibə olacağı təqdirdə ermənilərin, aysorların və kürdlərin üsyanını vaxtında hazırlamaq qəbul edilmişdir. Dəstələr Azərbaycandakı (Güney Azərbaycan nəzərdə tutulur - *M.Q.*) bizim konsulların və bizim oradakı dəstə rəislərinin nəzarəti altında İran administrasiyasından tamamilə gizlidir. Tüfənglər hazırlanmışdır, lakin onlar yalnız lazım olduqda veriləcəkdir. Pulla maliyyələşdirməkdən ötrü kredit də vardır. Dəstələr fəal hərəkətə yalnız bizim icazəməzlə başlayacaqlar.(27, s. 13) Sizin admiral Edqarda olan teleqramınıza istinad edən nazir bu gün baş qərarğahın rəisinə teleqram vurmuşdur. O, belə hesab edir ki, vəziyyət mürəkkəbləşdikdə vaxt itirmədən yuxarıda göstərilən tədbirləri başlamaq lazımdır, lakin hələ vəziyyəti üsyan dərəcəsinə çatdırmağı məqsədüyükün sayır. (27, s. 13)

Qeyd edilən dövlətlərin xristian və müttəfiq olmaları onların fəaliyyətlərinin də bir-birinə uyğun olmasına gətirib çıxarırdı. Həmin dövrdə adıçəkilən xristian dövlətləri tərəfindən Osmanlı əleyhinə qaldırılan cilo adlanan aysorlar da məğlub olub, 40 min nəfərə qədəri başçıları ilə birlikdə Urmiya, Salmas və Xoy böl-

gəsinə sığınmışdılar. (128, s. 343) Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə sığınan 40 min aysordan əlavə Urmiyanın ətraf kəndlərində və Urmiyada az və dağınıq şəkildə yaşayan ermənilərlə aysorlar da səfərbər edilmişdilər. Eyni zamanda, Azərbaycanın şimal hissəsində (Şimali Azərbaycan) qırğın törədib, Güneydə (Cənubi Azərbaycan) həmin prosesin davamına yardım üçün Qafqaz ərazisindən gələn və qaçaq adlanan ermənilər də regiona toplaşmışdılar. (121, s. 332) Ona görə də, regionda xristian ordusunun formalaşdırılması üçün canlı qüvvə məsələsinin müəyyən dərəcədə reallaşdığını görən adıçəkilən xristian dövlətləri mənfur niyyətlərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətlərini stimullaşdırdılar. Lakin həmin dövrdə Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi baş verdi. Rusiya regiondan geri çəkilməli oldu. Lakin onların silah-sursatı ermənilərə verildi. Rusiya konsulu B.Nikitin və bir çox rus zabiti xristian dəstələrinin təşkilatlandırılması üçün regionda qalmışdı. Onların birbaşa iştirakı, eləcə də Fransa, İngiltərə, ABŞ-ın maddi və s. yardımı ilə erməni-aysor silahlı qoşunu təşkil edildi. (151, s. 291)

Birləşmiş erməni - aysor silahlı dəstələrinin təşkili zamanı “1917-ci ilin payızında Fransaya aid Qafqaz dağ ambulansı Arxanjel (Arkhangel) yolu ilə Urmiyaya gəldi. Ona müsyö P. Kojel (P. Caujole) başçılıq edirdi. Bu ambulans yeni imkanlara malik və hər cəhətdən mükəmməl idi. Möhtərəm rəis tərəfindən yönəldilirdi. Fransanın bu kiçik köməyi, Fransa və ABŞ missionerləri, eləcə də Rusiya konsulluğundan ibarət Antanta ölkələrinin koloniyalarının köməyinə vaxtında çatdı. (174, s. 228)

Missioner təşkilatlar Urmiyada yüz ildən artıq müddətdə təbliğat apardıqdan sonra aysorların bir hissəsinin təriqətini katolik, bir hissəsinin təriqətini protestant, bir hissəsininkini isə ortodoks edə bilmişdilər. Yalnız az hissəsi öz təriqətlərinə, yəni nestoriliyə inanırdılar. Urmiya xristianları hər cəhətdən missionerlərə bağlı idilər. (167, s. 107) Missioner təşkilatları regionda olan aysorların təkcə təriqətini dəyişməmiş, həm də “Urmiyada olduqları müddətdə aysor və ermənilərə düşmənçilik davranışını tədricən aşılamışlar. (167, s. 87) Belə ki, xristianları təhrik edənlər-

dən və hətta müsəlman azərbaycanlılara qarşı silahlandırılardan biri olan çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin Qərb missionerlərinin Urmiyada düşmənçilik toxumu səpmələri ilə bağlı yazırdı: “Missionerlərin fəaliyyətinin şahidi idim. Keşiş öz əməl və davranışında fədakarlıq göstərməli, Şərq ölkələrində dağınıq şəkildə yaşayan xristianların əxlaq səviyyəsini yüksək tutmalıdır. Bunların zahirən gördükləri işlər bu olmalıdır. Lakin, təəssüflə etiraf etməliyəm ki, burada keşişlər üzərinə düşən vəzifənin əksinə hərəkət edir, vicdan və ədalətdən uzaq əməllərdə konsulun da onları himayə etməsini tələb edirdilər. Himayələri altına aldıkları şəxslərdən qoşun dəstələri təşkil edirdilər. Əlbəttə, dinlə siyasəti qarışdırmaq xoş nəticə ilə sonuclanmır. Mən təsdiq edirəm ki, bu keşişlər davamlı olaraq müsəlmanlarla xristianlar arasında çox dərin xəndək qazır və xristianlara fərq qoyurdular”. (174, s. 218) Həmçinin Birinci Dünya müharibəsi illərində Almaniyanın Təbrizdə baş konsulu olan Vilhelm Liten öz xatirələrində bununla bağlı yazırdı: “Rus casusları çox əvvəllərdən ermənilər arasında silah paylayıb və onları türklərə qarşı qaldırırdılar. Avropa xristianları ermənilərlə müsəlmanlar arasında anlaşma yaratma yerinə, müsəlmanlarla birlikdə yaşayan erməniləri onlara qarşı qaldırır və aralarında ixtilafı dərinləşdirirdilər. Bu isə erməniləri fəlakətə sürükləmək idi”. (132, s. 317)

Göründüyü kimi, missioner təşkilatların müsəlman azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik törətmələri o qədər kəskin şəkildə aparılırdı ki, hətta həmin ölkələrin xarici nümayəndəlikləri də məsələni etiraf etməyə məcbur olurdular. Halbuki, Rusiyanın Urmiyadakı konsulu B.Nikitinin özünün Cənubi Azərbaycandakı qanlı faciənin əsl səbəbkarlarından biri olması dövlət nümayəndələrinin rəsmi yazışmalarında da əks olunub. Belə ki, “Nikitin Urmiyaya konsul təyin ediləndən və ifrat dərəcədə regionun daxili işlərinə müdaxiləsi nəticəsində gərginliyin yaranmasından sonra İranın yerli dövlət rəsmiləri onun vəzifədən kənarlaşdırılması üçün ciddi fəaliyyətə keçdilər”. (172, s. 29)

Hələ 1915-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin Təbrizdə yerləşən nümayəndəliyi tərəfindən Şərifəd-

dövlət İran Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edib, onun kənarlaşdırılmasını tələb edir. Lakin ruslar hakim mövqedə dayandıqları üçün buna nail olmadılar. Bu müraciətlərdən sonra “İran Xarici İşlər Nazirliyi də tam şəkildə bildirdi ki, Urmiyanı bütün bu bədbəxtliklərdən qurtarmaq üçün B.Nikitinin vəzifəsindən kənarlaşdırılmasından başqa yol yoxdur. Çünki o, bir neçə ay öncədən pis davranmağa başlamışdır. Bir tərəfdən, ermənilərə silah verib müsəlmanların canına salır, digər tərəfdən isə rus hərbi dəstələri ilə istədiyi hər işə müdaxilə edir, hətta dövlət məmurlarını həbs edir”. (172, s. 31)

Rusiyanın Urmiyadakı konsulu öz əsərində Osmanlıdan gələn 40 min aysorun Azərbaycan türklərinə qarşı təşkilatlandırılıb silahlandırılmasına dair yazır: “İngiltərəli kapitan Qrasey (Gracey) Urmiyaya daxil oldu. Aysor xalqı ilə əlaqəyə girmək üçün orada böyük mitinq təşkil etdi. Aysorların rəhbərləri onun əməliyyat planını təsdiq etdilər. Qərara alındı ki, 250 nəfər rus zabiti aysor ordusunu qurmaq üçün Urmiyaya göndərilsin...”. (128, s. 343) Bu mitinqdə millətin (ciloların) nüfuzlu simalarından (B.Marşimon və s.) əlavə, cənab Sontak, amerikalı dr. A.Şed (ABŞ-dan olan missioner və həmin dövrdə ABŞ-ın fəxri konsulu), fransalı Dr.Qujel və mən (Rusiya konsulu - H.S.) kapitan Qrasinin əməliyyat planını xalis niyyətlə təsdiq etdik”. (121, s. 331) Bu prosesdə “Urmiyada olan dr. A.Şed və Ane Mane, xüsusilə A.Şedin erməni silahlı dəstələrini təşkilatlandırması, silahlandırması” (66, s. 405) və soyqırımını törətməyə səfərbər etməsi diqqətdən qaçmır.

Rusiyanın Urmiyadakı konsulu B.Nikitin xristian ordusunun yaradılması qərarının verilməsi ilə bağlı yazırdı: “Rusiyada Oktyabr çevrilişinin baş verməsi Urmiyada yerləşən çar Rusiyasının qoşununda intizamsızlıq və üsyana səbəb oldu. Əməliyyatın onlar tərəfindən dayandırılması xristian cəbhəsinin narahatçılığına səbəb oldu və bir heyət 1917-ci ilin oktyabr ayında Tiflisə gedib dövlət rəsmilərindən onları himayə etmələrini tələb etdilər. Həmin heyətin daxil olmasından dərhal sonra Qafqaz qoşununun komandanı general Lebedinski mənə (B.Nikitinə) tele-

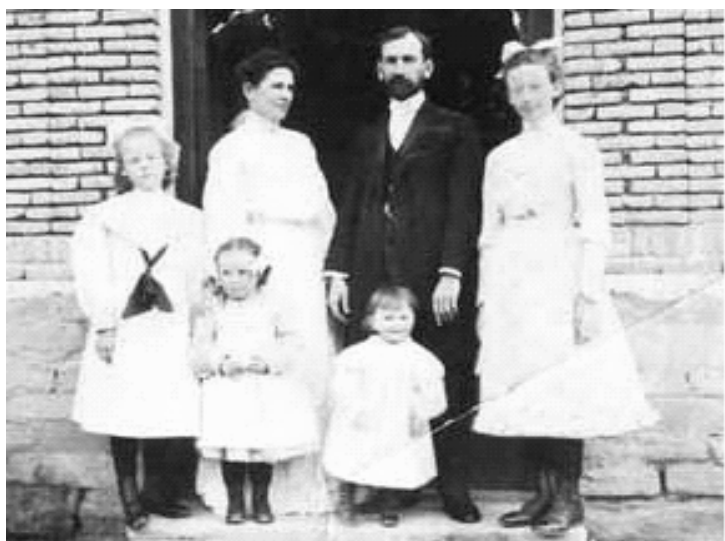
qramla xəbər verdi ki, Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkil edilməsi qərara alınıb (əlbəttə Antanta dövlətlərinin polkovnik Şardini (Chardigny), kapitan Març (March), mayor Esteks və polkovnik Pik (Pyke) kimi hərbi ataşeləri də bu qərarla razıdılar)... Dərhal üç fransız general təşkilatlandırma işlərinə başladılar. Lakin polkovnik Şardini Urmiyada mənimlə görüşdə bildirdi ki, Fransa dövlətinin həmin yeni təşkilatla (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə) əməkdaşlığı müvəqqəti-dir. General Denstervil (Dunsterville) bu iki ölkənin (İran və Türkiyə) işlərinə müdaxilə etməlidir”. (121, s. 236)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni-aysor birləşmiş silahlı dəstələrini təşkilatlandıranlardan çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin ailə üzvləri və rus-ingilis məmurlarla birlikdə

Erməni və aysorlardan birləşmiş erməni - aysor silahlı dəstələrinin yaradılması üçün Britaniya hökuməti maliyyə yardımını da nəzərə almışdı. Belə ki, həmin dövrdə “Həmədanda olan Britaniyanın maliyyə komissiyasının rəisi Mak Murey (Mac Murray) Urmiyada olan general Karpova (Carpov) aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmiş: Təşkilat (qoşun) başlayan və hərbi dəyər müəyyən edilən kimi lazımı vəsait göndəriləcəkdir”. (172, s. 229)

Beləliklə, “xristianlar Amerikanın Urmiyadakı keçmiş konsulu və amerikalı missioner mister Şed (Rever W.A. Shedd), eləcə də çar Rusiyasının keçmiş konsulu müsyö B.Nikitin, fransalı sərkərdələr və digər xarici zabitlərin köməkliyi və işbirliyi ilə səfərbər oldular. Onların göstərişi ilə müsəlmanlara qarşı düşmənçilik gücləndi”. (144, s. 714) Nəticədə isə, 1918-ci ilin ilk yarısında 200 min azərbaycanlı vəhşicəsinə soyqırırma məruz qaldı. Bəlkə də, Osmanlı qoşunu Cənubi Azərbaycana daxil olmasaydı, erməni və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıları tamamilə qırıb qurtardı.

Urmiyada 1918-ci ildə erməni-aysor silahlı birləşmələrini təşkilatlandıran ABŞ-ın konsulu və missioner təşkilatının başçısı R.A.Şed və ailəsi

Osmanlı ordusunun yayda Urmiyaya daxil olmasından sonra əhalini qətlə edən erməni-aysor silahlı dəstəsi və onların hiymədarı bəzi missionerlər və xarici nümayəndələr Urmiyanı tərk etməyə məcbur oldular. Bundan sonra Azərbaycanın qərb bölgəsi

Urmiya, Salmas və Xoyda sakitlik yarandı.(151, s. 541) Lakin missioner və xarici nümayəndəliklərin qızıqdırması nəticəsində baş verən dəhşətli soyqırımdan sonra yenə Amerika missionerləri mister Paqardın başçılığı altında Urmiyada fəaliyyətə başladı. Onlar soyqırımdan sonra sağ qalan əhalinin ağır və acınacaqlı vəziyyətini əsas tutaraq, əhaliyə guya din, irq və milli mənsubiyyət fərqi qoyulmadan ianələrlə yardım etmə haqqında vərəqələr payladılar. Plana görə yoxsul və acınacaqlı vəziyyətdə olanlar qeydiyyatla alınmalı idi. Müsəlmanlar qeydiyyatla alındığı dövrdə kürdlərə və yəhudilərə pul və yardım göstərilirdi. “Urmiya əhalisi qeydiyyatdan keçib siyahı hazırlama işləri ilə məşğul olduğu anda kürdlər qeydiyyatdan keçmədən, övladlarının sayını və s. bildirmədən hər gün missiyadan pul alırdılar. Hətta buğda, arpa və toxum üçün də pul alırdılar. Missiyanın fondu kələntəri arayışı və siyahısı tələb etmədən kürdlərə pul verirdi. Dr. Paqardın özü də bildirdi ki, kürdlər bu pulu əkinçilik üçün sərf etmir. (111, s. 317)

Ətrafdakı ərəzilərin kürdləri də həmin üsulla missiyaya müraciət edir və dərhal pul alırdılar. Bir neçə gündən sonra açıq şəkildə müşahidə edilirdi ki, kürdlər aldıkları pullarla silah, tüfəngçi, nökər və lazımı əşyalar alırlar. Üç qrup kürdlər şəhərin həssas nöqtəsində münasib evləri icarə etməklə məşğul olur, digər qrup isə həmin günlərdə missiyadan aldıkları pulla ağa olub, özlərinə nökər, geyim və at aldılar. Yavaş-yavaş dünənin cırıq paltar geyənləri təzə ərsəyə yetişən ağa və ərbaba çevrildilər. Sayları da get-gedə artırdı. Sonra məlum oldu ki, belə ağalara və hətta nökörlərinə də pul ödənilmiş. Əhali şahid oldu ki, kürdlər missionerlərin verdiyi pullarla varlandılar, at, nökər və silah sahibi oldular. Şəhərdə onların nüfuzu və sayı artdı. (167, s. 316-317)

Mən özüm həmin günlərdə missiyaya verilmiş sənədlər və mühasibat vərəqləri ilə əlaqədar missiyanın fonduna getdim. Kürdlərdən bəziləri pul alırdılar. Hətta fondun rəisi gülümsəyərək onlardan birinə dedi: siz dünən pul aldınız. Cavabında kürd dedi: bəli, mən dünən pul aldım, lakin o pul əvvəlki nökörim üçün idi. Bu gün yeni nökörlərim üçün alıram (əli ilə gətirdiyi bir neçə nəfərə işarə edir)... Halbuki, kəndlərin yerli əcəm əhalisinə

(azərbaycanlılara) bir dinar da həmin külli miqdarda vəsaitdən verilmədi”. (111, s. 317)

Üç aydan sonra Dr. Paqard yenidən Urmiyaya gəlir. Urmiyada təxminən 200 aysor və kürd başçılarını, o cümlədən İ.Simitqonu və hərəki (tayfasının) başçıları və bəyzadələrini birləşdirir. O, həmin şəxslərə “Neareast relief” Cəmiyyətinin ayırdığı maliyyə vəsaitindən külli miqdarda pul verir. İ.Simitqo Dr.Paqardın planı və tapşırığı ilə Urmiyanın valisi Ziyaəddövləni məcburən şəhərdən çıxarır. Urmiyanın hakimi ancaq 400 nəfər əsgərləri ilə kürdlərin hücumunun qarşısını alıb, onları şəhərdən çıxara bilir. Urmiya əhalisi isə Amerika missiyasını tutur və orada yerləşən 150 aysor da həmin hadisədə öldürülür. (111, s. 318)

Urmiyanın nüfuzlu şəxslərinin birinin müdaxiləsi Dr.Paqardı qurtardı. Bu hadisənin ardınca kapitan “Əzu”nun 200 hindli əsgəri ilə gəlməsi nəticəsində şəhər əhalisi və kürdlər arasında barışıq bərqərar olur. İngilislər tərəfindən İ.Simitqoya min türk lirəsi verilir. İngilis konsulu şəhər əhalisi və kürdlərdən ibarət heyət təşkil edib, şəhərin idarə edilməsini onlara tapşırır. Lakin Simitqo üsyan qaldırıb Urmiya valisini həbs edir, Urmiyada olan əsgərlərin isə silahlarını qənimət alırlar. Simitqonun işğalı üç il çəkdi. Bu üç ildə türklərə çox zülm oldu, onlar təhqir edildilər və əhalinin çoxu aclıqdan tələf oldu. (105, s. 112)

Dr.Paqardın məqsədi Türkiyə qonşuluğunda yerləşən Urmiyada yeni fitnəkarlığın əsasını qoymaq idi. O, bu məqsədlə erməni - aysorlarla yanaşı kürdləri xüsusi himayə edirdi. İanə adı altında kürdlərə verilən yardımlarla onlar Urmiyaya gəlib, ev alır və hətta xidmətçilər də saxlayırdılar. (169, s. 118)

Şübhəsiz, bu Amerika müəssisələri əvvəlki qanlı faciələrin səbəbkarıdılar və yenidən kürdləri himayə etmək, onların əməkdaşlığı ilə başqa bir qətlə törətməyi planlaşdırırdılar. Amerika missiyası Simitqoya aid bir evdə yerləşir və bu bəhanə ilə hər ay Simitqoya pul ödəyirlər. Hazırkı aysor dini rəhbəri isə Marşimon “Xoşabə” Ravanduzda “Siyətə”nin yanında qalır. İngilislər İkiçayarasından aysorları İrana köçürməklə, Amerika missionerləri isə onları məskunlaşdırmaqda bir-birləri ilə əmək-

daşlıq edir. Maliyyə təşkilatları da Urmiyadadır və Amerikanın maliyyə məsləhətçisi mister Milspo Maliyyə İdarəsi adı altında aysorlarla müsəlmanlar arasında torpaq və əmlak ixtilafı sahəsində çalışırdı”. (105, s. 113)

Beləliklə, xarici missioner təşkilatları və diplomatik nümayəndələri Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmasında böyük rol oynamışlar. Onlar uzun müddətli fəaliyyətləri dövründə köçüb Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinə gəlmiş azsaylı erməni və aysorları yerli əhaliyə qarşı qaldıraraq, dəhşətli hadisələrin baş verməsinə zəmin yaratmışlar. Missioner təşkilatları həmçinin müasir dövrdə Urmiya və ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan vilayətində erməni, aysor və kürdləri himayə etməklə demoqrafik dəyişikliyin və vilayətdə yaşayan xalqlar arasında ədavətin əsasını qoydular.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN SOYQIRIMI VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Cənubi Azərbaycanın Urmiya və ətraf ərazilərində soyqırım

1918-ci ildə Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirilmişdir. Təəssüf ki, bu hadisələr tarixi ədəbiyyatda ayrı-ayrılıqda işlənibdir. Əslində, baş verən qətlialmlar vahid bir planın tərkib hissəsidir. Hətta soyqırımı baş verən il, yəni 1918-ci ilin 12 noyabrında Tiflisdə yalnız bir nüsxəsi işıq üzü görən “Qardaş qayğısı” adlı qəzetdə çap etdirdiyi məqalədə görkəmli alim və mütəfəkkir Mirzə Bala Məmmədzadə bu qırğınların mahiyyətinin eyni olduğunu qeyd edərək yazırdı: “Erməni daşnaklarının 31 martda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətlialm məhkəməyə çıxarılsa, bu qanlı olaylarla yanaşı ermənilərin Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Anadolu, Urmiya və Salmasda törətdikləri qırğınları da məhkəməyə təqdim olunsaydı erməni diplomatları belə şaşıracaqdır”. (5, s. 16)

1918-ci ildə Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər bölgələrdə mülki əhali vəhşiliklə soyqırımı məruz qaldı. (148, s. 68) 1918-ci ilin martında təkcə Bakıda baş verən soyqırımı “M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi öldürülən müsəlmanların sayı on min nəfərə çatırdı”. (94, s. 25) İrəvan quberniyasında isə 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (100626 nəfər) göstərilmişdi. (39, s. 53) Hələ 1918-ci il Bakıda, İrəvanda və s. şəhərlərdə mart soyqırımı baş verməmişdən təxminən bir ay öncə artıq Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ermənilər və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstələri azərbaycanlıların qətlialmına başlamışdır. Arazın hər iki sahilində türklərə qarşı soyqırımı

1918-ci ildə başlamış və payıza qədər davam etmişdir. (60, s. 53) Şimali Azərbaycanda baş verən soyqırımı hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən 15 iyun 1918-ci ildə yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Araşdırmalar Bakı, Quba, Şamaxı və digər Şimali Azərbaycan bölgələrini əhatə etmişdir. “Bu komissiya Birinci Dünya müharibəsi illərində, Bakıda mart qırğını zamanı, bütövlükdə Güney Qafqaz ərazisində türklərə və digər müsəlmanlara qarşı törədilmiş digər vəhşilikləri öyrənmək, bu işdə günahkarları tapmaq və onları məsuliyyətə cəlb etmək işi ilə məşğul olmalı idi”. (29, s. 10) Təbii ki, başqa bir dövlətin sərhədləri daxilində olan Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi təhqiqatdan kənarda qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq təkcə “Quba hadisələrinə dair Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları 2007-ci ildə Qubada arxeoloji qazıntılar zamanı yüzlərlə insan cəsədlərinin olduğu bir neçə kütləvi məzarlıqların aşkar edilməsi baxımından bu gün daha da böyük aktuallıq kəsb edir”. (54, s. 113) Soyqırında həlak olanlara aid kütləvi qəbiristanlıqlara Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da bu gün də rast gəlinməkdədir. Urmiya şəhərində 2012-ci ilin oktyabr ayında Qarasandıq qəbiristanlığı üzərində tikilən məktəbin təmiri zamanı aşkar olunmuş kütləvi məzarlıq belə faktlardan biridir.(161)

Urmiyada 1918-ci ildə soyqırımında azərbaycanlıların kütləvi basdırıldığı Qarasandıq qəbiristanlığında qazıntı nəticəsində aşkarlanan kütləvi məzar (şəkil 18 oktyabr 2012-ci ildə çəkilib)

Ümumiyyətlə, həm Şimali Azərbaycan, həm Şərqi Anadolu, həm də Cənubi Azərbaycanda türklərin soyqırımı məruz qalmalarının əsas səbəblərindən biri əhalinin əksərini təşkil edən aborigen türklərin sayını azaltmaq və onların ərazisində ermənilərə dövlət qurmaq olmuşdur. (139, s. 622) Çünki “ermənilər indiki Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan (Şimali və Cənubi Azərbaycan - *H.S.*) və Şərqi Türkiyə əraziləri boyu səpələnmişdir. Bəzi kiçik ərazilərdəki kiçik nüfuz qrupları nəzərə alınmasa ölkənin hər yerində ermənilər əhalinin kiçik azlığını təşkil edirdilər”. (55, s. 101) Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində isə tamamilə səpələnmiş və əhalinin çox cüzi hissəsini təşkil edirdilər. Yəni onlar heç bir yerdə əhalinin çoxluğunu təşkil etmirdilər və “Böyük Ermənistan” yaratmaq planı isə etnik cəhətdən “təmiz ərazi” tələb edirdi”. (29, s. 112) Ona görə də bölgədə onların dövlət qurmaları real deyildi. Əslində, “Terminasyanın yazdığı kimi onların müəyyən sərhədi və ərazisi də yox idi”. (147, s. 146) Ona görə də ermənilər onlardan istifadə edən Rusiya və Qərb dövlətlərinin mənfur planlarını həyata keçirmək üçün türkləri soyqırımı məruz qoymaqdan başqa heç bir yolu gözdən keçirmirdilər. Bu məqsədlə rus silahının köməyi ilə ermənilərin

hərbi təcavüzü nəticəsində, 1918-ci ilin birinci yarısında Urmiya, Xoy, Salmas, Qərbi Azərbaycanın bir sıra kənd və qəsəbələrində azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımı törədildi. (2, s. 79) Əslində, ermənilərin planında daha böyük ərazilərin işğalı və əhalinin soyqırımı nəzərdə tutulurdu. Belə ki, Amerikada Milli Erməni İttifaqının (The Armenian National Union of America) 1919-cu ildə nəşr etdiyi “Ermənistan haqqında” (“The Case of Armenia”) adlı əsərdə verilən “Böyük Ermənistan” xəritəsində ermənilərin həmin planı daha aydın şəkildə əks etdirilmişdi. Həmin xəritədə ermənilərin xəyali “Böyük Ermənistan” torpaqları Trabzon, Samsun, Qara dənizdən Ağ dənizədək olan ərazilər, Xəzər dənizi sahillərindən, eləcə də Gəncə yaxınlığından başlayaraq, Kür çayı ilə Xəzər dənizinə qədər uzanan xəttin cənubdakı Salyan, Lənkəran, Mil, Muğan, Qarabağ, Zəngəzur, Gəncə qəzasının dağlıq hissəsi, Naxçıvan, Ordubad, Cənubi Azərbaycandan isə Astara, Ərdəbil, Qaradağ, Təbriz, Makı, Salmas və Urmiyanı əhatə edirdi. (41, s. 29)

Ermənilər tərəfindən hazırlanan dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” xəritəsi və Azərbaycanın əksər ərazilərinin ora daxil edilməsi

Erməni-aysorların çəkdiyi xəyalı xristian-erməni dövlətinin xəritəsi

Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımının birinci mərhələsi

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımını Urmiya şəhərindən başlamışdır. Bu şəhərdə erməni və aysorların müsəlmanlara qarşı hücumu və Urmiya əhalisinin soyqırımının ilk mərhələsi 1918-ci il fevral ayının 22-də baş vermişdir. Həmin tarixdən Osmanlı qoşununun 1918-ci il avqust ayının 1-də

Urmiyaya daxil olmasına qədər burada azərbaycanlıların soyqırımı davam etmişdir. (151, s. 539)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Urmiyada əhalini soyqırımına məruz qoyması üçün isə bütün lazımi hazırlıqlar görülmüşdür. Ruslar Qərbi Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi - *H.S.*) gedərkən bütün silah-sursatlarını, əlavə olaraq 15 ədəd qalauçuran artilleriya və əlli ədəddən çox pulemyotu erməni-aysor dəstələrinə vermişdi. Onlara verilən 60 min tüfəngin hamısı eyni növdən olan, Fransa fabriklərində istehsal olunmuş üçatılan tüfənglər idi. Bu silahlar hamısı böyük bir dövlətlə döyüşməyə kifayət edərdi. Həmçinin çox sayda əl qumbaraları gətirilmişdi. Belə ki, hər kəsə bir neçəsi çatırdı. Buradan da məlum olurdu ki, onların silahlarını təkcə ruslar deyil, həm də böyük hissəsini ingilislər və fransızlar vermişdilər. (120, s. 587) Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımında Qərb dövlətlərinin köməyi üzə çıxarılıb. Belə ki, Fransanın İrəvanda ki nümayəndəsi Antanta bloku adından bildirmişdir ki, Antanta Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatlarına hər cür yardım göstərəcəkdir. (36, s. 39)

Ermənilər və cilolar (aysorlar - *H.S.*) silahlandıqdan və onlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi təşkil edildikdən sonra əhaliyə meydan oxumağa başladılar. Artıq 1918-ci il yanvar ayının 23-dən etibarən hər gün kəndlərə və qəsəbələrə hücumlar edilir və dinc azərbaycanlılar qətlə yetirilirdi. (151, s. 449) 1918-ci il fevral ayının 16-da artıq birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiya küçələrində əhaliyə maneə törədir və hətta hücumu keçir. (163, s. 51)

Hadisələr başlamamışdan qabaq, təşkil edilmiş xristian silahlı dəstəsinin başçısı B.Marşimon əvvəlcə Urmiyadakı siyasi partiyalara aşağıdakı məzmununda ismarıç göndərdi: “Təsəvvür etməyin ki, ruslarla bərabər onların nüfuzu da getdi. Bütün əhali və siyasi partiyalar nəzərə almalıdırlar ki, bizim qoşunumuz ruslardan güclüdür və bunlara hörmət ruslara hörmətdən daha da vacibdir. Əhaliyə tövsiyə etməklə, ümumiyyətlə, yazaraq bildiririk ki, bizi siyasi işlərdən və öz fikirlərindən ürək açıqlığı ilə xəbərdar et-

mək istəməsələr, silah gücünə onların əməliyyatından xəbər tutacağıq. Onların siyasi məsələləri bizə aiddir və bu fəaliyyətlərə birbaşa müdaxiləmiz vacibdir. Onlar bunu qəbul etməlidirlər. Bu məsələyə riayət və qəbul etmədikləri təqdirdə başları cəncələ düşərək, həyatları təhlükə qarşısında qalacaq”. (120, s. 588) Marşimonun bu kəskin bəyanatı biçərə əhalini həddindən artıq təəccübləndirdi.

Bəhs edilən dövrdə Urmiya və Salmas əhalisinin əlində isə silah yox idi. Yalnız çox az sayda əhaliyə öz ölkələrinə gedərkən bir sıra rus əsgərləri gizli şəkildə silah satmışdılar. Urmiyada 500 nəfər Qaracadağ atlıları və bir neçə ay əvvəl şəhərə gətirilmiş 200 iranlı kazak var idi. (151, s. 501) Əhali ümid edirdi ki, əgər hər hansı hadisə baş verərsə, bu qüvvələr onlara yardım edəcək.

Urmiyada erməni və aysorlardan ibarət xristianların silahlı dəstəsi yaradıldıqdan sonra 1918-ci il yanvar ayının ortalarından “Urmiya camaatı gördü ki, silahlı qüvvələr tərəfindən bazarın müxtəlif yerlərində aysorlar və cilolardan təşkil olunmuş sabit və səyyar polis postları qurulub. Bu məmurlar qollarına ağ parça bağlamışdılar. Parçaların üstündə aysor hərfləri ilə yazılmış “polis” sözü gözə dəyirdi. Bəzən şəhərin müxtəlif yerlərində də bu məmurları görmək mümkün idi”. (38, s. 112) Yanvar ayının 27-28 -də “isə cilo polisi ilə müsəlmanlar arasında toqquşma baş verdi. Bu toqquşma dərhal sakitləşdi”. (38, s. 112)

1918-ci il fevral ayının əvvəllərində “cilolardan bir nəfər iki nəfər müsəlman və yəhudini öldürdü. Fevral ayının 16-da isə xristianlar küçə və bazarda açıq şəkildə əhaliyə divan tutmağa başladılar. Onlar əhalinin qarşısını kəsir, silahlarını alır və onları talayıb buraxırdılar. Əhali bu özbaşınalıqdan ciddi şəkildə sarsıldı və şəhərdə üsyan başlandı. Urmiya şəhərinin hakimi Əclaləlmülk əhalinin üsyanının qarşısını aldı. (151, s. 449)

1918-ci il fevral ayının 19-da şəhər polis qüvvələri ilə erməni-aysor silahlıları arasında atışma baş verdi. Ciloların biri öldü və onlar qaçarkən günahsız əhalidən 4 nəfəri öldürdülər. Çərşənbə günü fevral ayının 20-də Urmiya şəhərinin hakimi Əclaləlmülk xristianların başçılarını hökumət idarəsinə dəvət etdi.

Fransa Xəstəxanasının rəisi müsyö Qujel və Papanın nümayəndəsi monsenyor Sontaq da həmin iclasda iştirak edirdilər. Onlar son günlərin məsələlərini və toqquşmaları müzakirə etdilər. (112, s. 248) Müzakirələr davam etdiyi zaman kəndlərin əhalisindən bir qrupu hökumət idarəsinə gəlib şəhər ətrafı və kəndlərdə erməni-aysor silahlılarının yerli əhalini qətlə yetirməsinə etiraz etdilər. Hökumət idarəsinin iclasında iştirak edənlər bu hadisələrdən narahat olduqlarını bildirdilər. Qərara alındı ki, bir qrup Qaradağ atlıları ilə aysor atlıları şəhər xaricinə gedib əhalinin qətlə edilməsinin qarşısını alsınlar. Elə həmin gün müsəlman əhalidən təxminən 100 nəfəri şəhər xaricində qətlə yetirildi. Onların cənazəsi təhlükəli vəziyyətə görə yerdə qalmışdı. Şəhərin hakimi xristianlardan xahiş etdi ki, onlar öz qüvvələrindən bir hissəni göndərməklə təhlükəsizlik yaratsınlar ki, müsəlmanlar öz qətlə yetirilənlərinin cənazələrini götürüb dəfn edə bilsinlər. Xristianlar hətta buna da razı olmadılar”. (151, s. 449) Belə vəziyyətdə “qərara gəldi ki, 1918-ci il 21 fevral cümə axşamı günü yenidən hökumət idarəsində toplanıb bölgənin sakitliyi və əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün qəti qərar verilsin”. (38, s. 114) “Cümə axşamı əvvəlcədən gəlinmiş razılığa əsasən, həmin qrup Urmiyada toplaşdı və müzakirələr aparmağa başladılar. Bu zaman erməni daşnak komitəsinin üzvlərindən olan Baron Ardaşes bir neçə nəfərlə birgə atlıların bir ermənidən müsadirə etdikləri at və tüfəngi götürüb məclisə gələrək rus dilində geniş bir nitq söylədi. Rus konsulu onun sözlərini tərcümə etdi. O dedi: “Ermənilərdən alınan hər bir şey geri qaytarılmazsa, xristianları çıxarıb bu şəhəri dağıdacağam”. (38, s. 115)

Orada iştirak edən Urmiya təhlükəsizlik idarəsinin başçısı Ərşad Humayun ona bəzi lazım olan cavabları verdi. Sonda belə qərara alındı ki, ermənilərdən təhlükəsizlik üçün alınan hər bir şey geri qaytarılsın. Qəbul olunan ikinci bir qərar isə bu idi ki, kəndləri qorumaq üçün Petrosun süvariləri, Qaracadağ süvariləri və atlı polislərdən təşkil olunmuş qarışıq qüvvələr göndərilsin. Tibbi yoxlanış üçün və ölümləri torpağa tapşırmaq üçün isə belə qərara alındı ki, konsulluqlardan bir nümayəndə seçilsin, hökumət nümayəndəsi bir

neçə müsəlman və xristian atlıları ilə birgə bu işin ardınca getsinlər. Vaxt dar olduğu üçün müəyyən olunmuş işlər cümə günü 22 fevral 1918-ci ildə yerinə yetirildi”. (38, s. 116)

Bütün bu müzakirələrə baxmayaraq, təxminən 100 nəfər qətlə yetirilən müsəlmanın cənazəsi meydanda qalmışdı. Ona görə də cümə günü fevral ayının 22-də Urmiyanın iki nəfər Qardaş və Dadaş adlı qorxmaz sakini özləri qətlə yetirilənlərin cənazələrini şəhərə gətirib dəfn etmək qərarına gəldilər. Günbatan vaxtı onlar şəhərdən çıxarkən Hezaran darvazası yaxınlığında bir neçə nəfər cilo ilə qarşılaşdılar. Tərəflər arasında münaqişə baş verdi. Güllə səsləri eşidilən kimi, şəhərin hər yerində olan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri atəş açmağa başladılar. Məlum oldu ki, onlar qabaqcadan öz aralarında qərara almışdılar ki, ilk güllə səsini eşidən kimi müharibəyə başlayacaqlar. (151, s. 500) Beləliklə, 1918-ci il fevral ayının 22-də cümə günü axşam Urmiyada əhalinin 3 günlük soyqırımını başladı. Erməni-aysor silahlı dəstələrin komandanı Petrosun əmri ilə Əsgər xan məhəlləsindən erməni və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi müsəlmanlar yaşayan qonşu mənzillərə hücum etdilər. Belə bir sürətli və vəhşicəsinə hücumu gözləməyən müsəlmanlar qəflətən yaxalandılar. Aysorlar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri - *H.S.*) evə hücum etdikdən sonra ev sahiblərini öldürür, evin əşyalarını qarət edir, sonra yandırır dırlar. (38, s. 117) Bir neçə saat keçmədi ki, Urmiya şəhəri hər tərəfdən erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən mühasirə edildi və top güllələri, bombalar şəhərin hər tərəfindən dolu kimi əhalinin başına yağmağa başladı. (137, s. 10)

Vəziyyətin ağır olduğunu hiss etdikdə Qaradağ atlıları müharibə etməkdən çəkinərək şəhəri tərk etdilər. Əhali ruhdan düşdü və anladı ki, kazakların qaldığı düşərgə tutulub, özləri də qətlə yetirilib. Əhali çarəsiz qalaraq təslim olub darvazaları açmağa məcbur oldu. (112, s. 250)

Həmin gün “müsəlmanların bir qrupu öldürüldü, yalnız silahı olan bir neçə nəfər özünü, malını və namusunu müdafiə edib, qarşılıqlı olaraq güllə atırdılar. (167, s. 177)

Əhali təslim olmamışdan əvvəl Marşimon birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə əmr etmişdi ki, bir neçə saat ərzində əhalini qətlə etsinlər. Ona görə də əhali təslim olandan sonra şəhərə daxil olan qoşun (erməni-cilo birləşməsi - H.S.) gördükləri hər kəsi qadın, kişi, uşaq olmaqla qətlə yetirdilər. (120, s. 589)

Bu kifayət etmədi, onlar əhalinin evinə də hücum edib əmlak və nağd pullarını qarət etdikdən sonra insanları qəddarlıqla qətlə yetirdilər. Uşaqları ata-anasız qoydular. Çox qorxunc və qanlı hadisələr baş verdi. Hər yer qətl edilən günahsızların cəsədləri ilə dolu idi və şəhər açıq qəbiristanlığı xatırladırdı. Soyqırımından sonra B.Marşimon şəhərdə əmin-amanlıq elan etdi. Lakin yenə birləşmiş erməni-aysor dəstələri əhalini rahat buraxmırdı və ətrafda kimi görürdülərsə soyurdular, hətta geyimini əynindən soyundurub öldürürdülər. Ona görə də əhali canından və namusundan qorxaraq bazara və işə getməkdən əl çəkməyə məcbur olub, hər an qəflətən öldürülmələrini gözləyirdi. (120, s. 589)

Müsəlmanların nə xristianlarla düşmənçiliyi var idi, nə də ki, onlarla döyüşmək fikrində idilər. Bu soyqırımını da gözləmişdilər. Onlar xəbərsiz və qəfil yaxalanmışdılar, ona görə də can və mallarını qurtarmaq üçün vahid cəbhədə birləşə bilməmişdilər. Buna görə də o gün müsəlmanlara ağır çətinliklər üz verdi. Novgeçər, Yurtşah və başqa məhəllələrin müsəlmanlarının böyük bir qrupu ölümdən canlarını qurtararaq müsəlmanların yaşadığı məhəllələrə pənah apardılar. (38, s. 117)

Şəhərin azərbaycanlı əhalisi qətiyyənlə nə müharibə tərəfdarı idi, nə də müharibəyə hazır idi. Ona görə də şəhərdə qətlə edilmələrinə baxmayaraq, yenə də ancaq gəlmə xristianlarla barışib sülh haqqında fikirləşirdilər. Bu məqsədlə “şəhər əhalisinin ruhaniləri və böyüklərindən ibarət bir qrupu toplaşib müharibə komissiyası yaratmaq və silahlı olan əhalini yönəltmək yerinə, qrup şəklində silahlı qüvvələrin dini başçısı B.Marşimonla görüşməyə getdilər. Məqsəd isə müharibəyə son qoymaq idi. Halbuki qətləmin əsas səbəbkarlarından biri elə B.Marşimon özü idi. B.Marşimon həmin görüşdə müsəlmanların döyüş əzminin olmadığını gördükdə xristianların qalib gəlməsinə inamı daha da artdı.

B.Marşimon müsəlmanların qətliamının dayandırılması üçün hər hansı bir iş görmək əvəzinə, onları aldadıb yola saldı. Silahlı olan və öz ailələrini müdafiə edən müsəlmanlara dedilər silahı yerə qoysunlar ki, barışıq üçün şərait yaransın. (151, s. 502)

Qaradağ atlıları Qəhrəman xanın başçılığı altında xristian məhəllələrindən keçərək şəhərin mərkəzinə gəldilər. Atışma davam edirdi. Gömrük sarayının (Mərhum Hacı Müstəşarın sarayı - ruslar getdikdən sonra ciloların bir qrupu oranı tutmuşdular.) ətrafında hər iki tərəfdən atəş açılırdı. Silahlı qüvvələr isə şəhər tərəfdən minomyot və top güllələrini dolu kimi Urmiya əhalisinin başına yağdırırdılar. O gün müsəlmanların qaçması və bir qrupunun öldürülməsi ilə Əsgər xan məhəlləsi, Yurtşah və şəhərin cənubunun bir hissəsi müsəlmanların əlindən çıxıb silahlı qüvvələrin işğalına məruz qaldı. (38, s. 117-118)

Müharibənin ikinci günü, şənbə 1918-ci il fevral ayının 23-də atışma yenidən başlandı. Müsəlmanlar çarəsiz şəkildə öz can və namusunu qorumağa çalışırdılar. Lakin birləşmiş erməni-ay-sor silahlı dəstələrinin müsəlman məhəllələrini top atəşinə tutması müsəlmanların döyüş əzmini qırdı. Eyni zamanda 200 Qaradağ atlısının belə vəziyyətdə şəhərdən çıxaraq Salmas yolu ilə Təbriz və Qaradağa getməsi əhalinin əhval-ruhiyyəsini daha da zəiflətdi. Bunun ardınca isə Urmiya şəhərinin xaricində Nəsirəddövlə qalasında rusların nəzarəti altında olan təxminən 1000 nəfər yerli kazak qüvvəsi də şəhər əhalisinə yardım etdiyi üçün hücumla məruz qaldı, rus zabitanın xəyanəti nəticəsində xristian dəstəsi qalanı tutdu və kazakları da qətlə etdi. (151, s. 501)

Urmiya şəhərinin ruhaniləri və nüfuzlu şəxsləri B.Marşimonla görüşdükdən sonra hələ də barışıqın olmasının mümkünlüyünü düşünürdülər. Lakin 1918-ci il fevralın 24-də “cilolar, ermənilər və qaçaq ermənilər yenidən əhalini qətlə yetirib, evlərini qarət etməyə başladılar”. (151, s. 502)

Sonra məlum oldu ki, Amerikanın Urmiyadakı konsulu mister A.Şed, əslində, barışıqı qəbul etməyib və istəyib ki, Urmiya şəhəri xristian silahlı dəstəsi tərəfindən tam şəkildə tutulsun. Ona görə də onların atəşinə cavab vermədiyi halda atəşkəs gös-

tərişi verilmədiyi üçün xristianlar azərbaycanlıların qətləminə vəhşicəsinə davam etdilər. (111, s. 209)

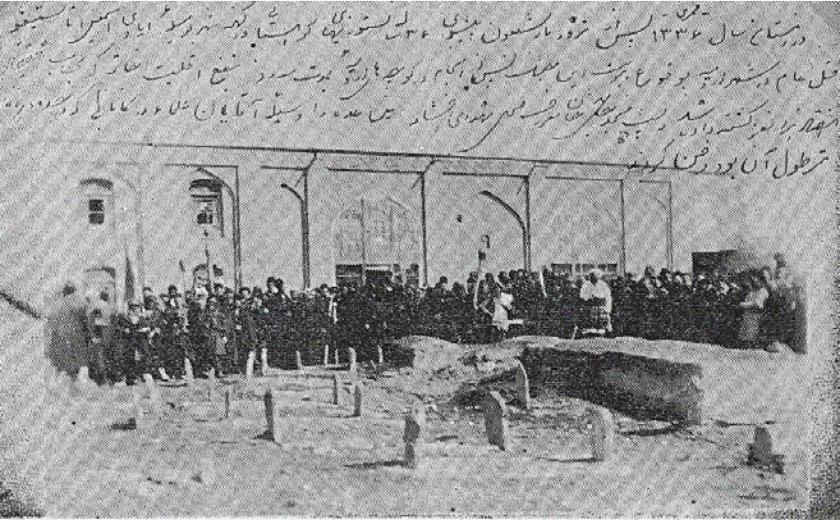
Urmiyada mərkəzi hökumətin nümayəndəsi R.Mötəmidəlvüzarə yazır ki, həmin gecə qətl-qarət daha kəskin şəkildə davam etdi. “Səhərə kimi atışma davam etdi. Səhər hökumət idarəsinə gəldim və raportlar əsasında çox faciəli hadisələrin baş verdiyinin şahidi oldum. Cilolar və s. (erməni və qaçaq ermənilər - H.S.) məhəllələrə hücum edir, evlərə daxil olur və əhalinin var-dövlətini talayırdılar. Onlar müsəlmanların 500-ə yaxın evini yandırmış, qadın, kişi, uşaq və yaşlıları öldürmüşdülər. Belə bir qəddarlıq heç bir dövrdə müşahidə edilməmişdi”. (151, s. 502) Xristianlar kütləvi şəkildə müsəlman azərbaycanlıları qətlə etdikdən sonra şəhər əhalisi təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. “Şəhərin adlı-sanlı adamlarından bir qrupu hökumət evinin həyətinə toplanıb elan etdilər ki, əgər bir saata qədər bu vəziyyət davam edərsə, şəhər əhalisi tamamilə qırılacaqdır. Ağ bayraqla gedərək Amerika konsulluğuna sığınmaq lazımdır”. (38, s. 20) Üç gün qırğın davam etdikdən sonra “Şəhərin nüfuzlu adamları səhər tezdən Əziməssəltənə Sərdarın evində toplaşdı oradan Amerika konsulluğuna getdilər”. (38, s. 24)

1918-ci il fevral ayının 22-dən 3 gün müddətində 1500-ə qədər azərbaycanlının birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən soyqırma məruz qalmasından sonra soyqırımı dayandırmaq məqsədilə şəhərin tanınmış şəxsləri ABŞ konsulu A.Şedlə görüşə getməsi

Məqsəd ondan ibarət idi ki, Əzimüssəltənə Sərdar erməni-aysor dəstələrinin başçıları ilə müzakirəyə daxil olsun və bir gün öncə (1918-ci il fevralın 25-də) B.Marşimonla bağlanan müzakirələri yeniləsinlər. Daha sonra məlum oldu ki, işlər həmin gün artıq ABŞ-ın konsulu mister A.Şedin əlindədir və B.Marşimon özünü kənara çəkib. Əzimüssəltənə Sərdar əhalini özü ilə mister A.Şedin evinə apardı. Lakin erməni-aysor dəstələri hər tərəfdən şəhərə hücum çəkib silahlarla qadın və uşaqları qətlə edirdilər. Müsəlmanlar isə çarəsiz qalıb həmin heyətin müzakirələrinin nəticəsini gözləyirdi. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə Azərbaycan türklərinə divan tutulmasının göstərişini verən mister A.Şed isə yatmışdı. ABŞ konsulunun evinə gedən heyət onun qulluqçusu Heydərəlini göndərdilər ki, mister A.Şedi onların gəlməsi ilə bağlı xəbərdar etsin. Qulluqçu isə hər dəfə qayıdıb deyirdi ki, mister Şed yatıb və onu oyatmaq mümkün deyil. Mister A.Şedin gündüz vaxtı özünü yuxuya vurmasının səbəbi ondan ibarət idi ki, erməni-aysor dəstələri əhalinin qətləmini davam etdirdinlər. (151, s. 503) İş o yerə çatdı ki, müsəlmanların başçıları konsulluqdan çıxıb şəhər əhalisinə müdafiə olunmaq tapşırığı vermək qərarına gəldilər. Məlum oldu ki, bütün yolları erməni-aysor dəstələri tutublar. Bu şəxslər konsulluqdan çıxsa idilər, küçələrdə öldürüləcəkdilər. Vəziyyət olduqca ağır idi. Bir tərəfdən erməni-aysor dəstələri şəhərdə qırğın törədirdilər. Digər bir tərəfdən də bütün əhali gözünü yola dikib öz nümayəndələrini gözləyirdi. Lakin nə mister A.Şed gəlirdi, nə də müsəlmanların başçıları özləri konsulluqdan çıxma bilirdilər”. (38, s. 126-127)

Nəhayət, üç saat sonra mister A.Şed yuxudan qalxıb gəldi və heyətin siqaret çəkmələrini bəhanə edib təzədən yataq otağına qayıtdı. Onun gəlişi daha 45 dəqiqə gecikdi. Aparılan tədqiqata görə, həmin 45 dəqiqədə səhər tezdən qətlə yetirilən əhalidən başqa daha 1500 nəfər azərbaycanlı erməni-aysor dəstələri tərəfindən qətlə yetirildi. (151, s. 504)

Urmiyada 1918-ci il fevral ayının ikinci yarısında 3 günlük əhəlinin soyqırımından sonra öldürülən 15000-dək əhəlinin bir hissəsiHacıxan məscidinin qarşısında qazılan böyük tuncda kütləvi şəkildə basdırılıb

Mister A.Şed gəlib nümayəndələrdən nə istədiklərini soruşdu. Söhbətdən sonra fikrini söylədi: “Təhlükəsizlik istəyirsinizsə, 12 nəfər xristianlardan, 12 nəfər isə müsəlmanlardan məclis yaradıb müzakirələrə başlayaq. Nümayəndələr bildirdilər ki, məclis təşkil olunub üzvlər seçilənədək, müzakirələr planlaşdırılanadək şəhər şəhərliyindən çıxıb bir ovuc toza dönəcək. İndi sakitlik yaradın, sonra siz necə deyirsinizsə, elə edək”. (38, s. 128)

Mister A.Şed bir neçə dəstə atlı hazırladı, müsəlmanlardan da bir neçə nəfəri onlara qatıb günortadan beş saat sonra erməni-aysor dəstələrini şəhərdən çıxarmaq üçün məhəllələrə göndərdi. Əhali arasında olan nüfuzlu şəxslər konsulluqdan çıxmadılar və 24 nəfərlik məclisin təşkil olunmasını gözlədilər. (111, s. 293)

Rəhmətullah Tofiq isə “Urmiyanın tarixi” əsərində 1918-ci il cümə günü fevralın 22-də, şənbə 23-də və bazar günü ayın 24-də müsəlmanların tələfatı ilə bağlı məlumat verərkən bazar günü müsəlmanların tələfatının ilk iki günə nisbətən daha yüksək olduğunu və təkcə bazar günü qətlində on minə qədər müsəlmanın öldürüldüyünü yazıb. (136, s. 32)

Heyət üzvləri azərbaycanlıların artıq təslim olduğunu və qırğının davam etməsinin heç bir qayda-qanuna sığmadığını bildirdilər. Bundan sonra yığıncaq təşkil edildi. Həmin yığıncaqda İran dövlətinin Urmiyadakı nümayəndəsi R.Mötəmidəlvüzarə də iştirak etdi. Həmin iclasda erməni və aysorlardan ibarət xristianların dəstə başçıları azərbaycanlılara ultimatum verildilər. Ultimatumda azərbaycanlılardan xristianların aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmələri tələb edilirdi: (167, s. 183)

Birinci: Tezliklə Baron Stepanyansın planı əsasında 16 nəfərdən ibarət məclis təşkil olunsun.

İkinci: Şəhər hərbi hökumətin əlində olmalı, polis rəisi isə seçilmiş üzvlər tərəfindən müəyyən olunmalıdır.

Üçüncü: Müsəlmanların əlində nə qədər silah varsa hamısı 48 saat ərzində təşkil olunmuş məclisə təhvil verilməli və bu silahlar millətin malı olmalıdır.

Dördüncü: Nəzərdə tutulan 4 nəfər aşağıdakı qaydaya uyğun olaraq məclis qursunlar: Sədr, Ərşad Humayun, Ərşadəlməmalək, Hacı Sədr Zehtab.

Beşinci: Rus-fransız zabitlərinə və ya bir rus əsgərinə hücum edilibsə, bu zaman həmin şəxs (fransız və ya rus - *H.S.*) ölüb, yaxud yaralanıbsa, Urmiya şəhərinin əhalisi onun ailəsinə və ya özünə maaş verməlidir.

Altıncı: Hökumət məclisə izahat verməlidir.

Yeddinci: Azərbaycanlı kazaklar öz rus başçılarına itaət etməyə çalışmalıdırlar.

İmza: General Paltafyev, Polkovnik Kuzmin, Liftnan Qasfild. (38, s. 130)

Bunlardan əlavə, müsəlmanlar erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin 6 aylıq azuqəsini təmin etməli idilər. Digər maddəyə görə, nə zaman İran dövləti xristianlara qarşı çıxsa, müsəlmanların başçıları gedib bu məsələyə mane olmalı idilər.

Belə ağır şərtlərə malik olan ultimatumda 24 nəfərdən ibarət təyin edilən məclisin 12 nəfər müsəlman nümayəndələri də məcburən qol çəkildilər. (136, s. 25)

Polkovnik Kuzmin isə yaradılan həmin təşkilatın sədri seçildi. (38, s. 130) Həmin gün xristianların komitəsi tərəfindən şəhərin təhlükəsizliyini təmin edəcək bölmələr təşkil edildi. Hər məhəllədə də komissarlıq (polis bölməsi vəzifəsini yerinə yetirən bölmə) yaradıldı. Beləliklə, “sabahdan Əzimüssəltənə hakim, erməni Ağa Petros əmniyyə rəisi, qaçaq ermənilərdən olan İbrahim xan isə nəzmiyyə rəisi təyin edildi. (158, s. 51)

Erməni Ağa Petros elan etdi ki, 24 saat müddətində müsəlmanlar silahlarını təhvil verməlidir. Əgər kimsə silahını verməzsə, 500 tümən cərimə edilməkdən əlavə, mühakimə edilib, edam da edilə bilər. (167, s. 183)

Ultimatum elan edilən kimi, yəni “25 fevral 1918-ci ildən başlayaraq müsəlmanlar türk-silah edilməyə başladılar. 48 saat ərzində müsəlmanlara aid bütün silahlar yığıldı. Lakin xristianların nümayəndələri bunu qəbul etməyərək deyirdilər ki, müsəlmanlar silahları gizlədiblər və vermirlər. Bir yandan da deyirdilər ki, başçıları silahlı dəstələri geri çağırırlar ki, yenidən güc yolu ilə camaatdan silah yığınsınlar. Müzakirələrdən sonra papanın nümayəndəsinin vasitəsilə müddət artırıldı. Lakin xristianlar silah axtarmaq üçün azərbaycanlıların evinə daxil olur, qarşılama çıxanı öldürür və evi talayırdılar. Həmin vəziyyət Osmanlı ordusunun Urmiyaya gəlməsinə qədər davam etdi. (111, s. 299)

Lakin Urmiya şəhərində azərbaycanlıların tam təslim olmasından sonra vəziyyət daha da ağırlaşdı. Şəhəri tutan erməni-ay-sorlardan ibarət xristian silahlı dəstəsi qətl-qarətdən əl çəkmədi. Onlar “camaatın evinə tökülüşürdülər, ev sahibinin malını talan edirdilər. Ev sahibi isə canının qorxusundan qaçıb gedirdi. Soyğunçular rahatca daşınması mümkün olan qiymətli hər bir şeyi yığışdırıb aparırdılar”. (38, s. 131)

Urmiyada 3 gün davam edən soyqırımdan sonra azərbaycanlıların təslim olmasına rəğmən erməni-aysor silahlı dəstələrinin şəhərə hücumunun davam etdirməsi

Əhali birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin qorxusundan gecələri damda kürsü düzəldib yatırdılar. Çünki onlar əhalinin evinə hücum edirdilər. Evlərə daxil olan xristianlar evi talamaq üçün əhalini qətlam etdikləri üçün, çarəsiz qalan əhali damlarda yaşayıb, hücum zamanı da canlarını qurtarmaq üçün əmlakını qoyub başqa damlara qaçırdılar. (167, s. 184)

Şəhəri tutan erməni və aysorlar azərbaycanlı kəndlərinə axışmağa başladılar. Kəndlərin də əksəriyyətinin əhalisi qətlam edildi. Sağ qalıb canını qurtaranlar isə çöllüklərə, səhralıqlara qaçmağa məcbur oldular. Bu qaçanlar isə qarın içində şaxtadan tələf olurdular. (158, s. 51)

Erməni-aysor silahlı dəstəsinin dini başçısı B.Marşimonun qətli

Rusiya və Qərb dövlətləri kürdləri də öz mənafeləri istiqamətində istifadə edib, onları erməni və aysorlarla birləşdirmək niyyətində idilər. Bunun üçün münasib şərait də var idi. Belə ki, bölgəyə köçən və ya bölgədə illər öncədən köçəri şəkildə həyat sürən kürd birləşmələri rahatlıqla xarici qüvvələrin fitnəkarlığına alət olurdular. Məqsəd isə bölgədə erməni xristian dövlətinin qurulması planına şərait yaratmaq idi. (145, s. 87) Elə həmin məqsədlə İ.Simitqonun başçılığında regionda kürd qruplaşmasının aysor-ermənilərə birləşməsi üçün qərar verildi.

Eyni zamanda “1918-ci ilin yanvar ayında kapitan Qrasi ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək və buradakı işlərə nəzarət etmək üçün Urmiyaya gəldi və burada toplantı təşkil etdi. O, buraya general Ofley Sorenin əmri ilə gəlmişdi”. (38, s. 96)

Bölgəyə gələn “Qrasi, o cümlədən İsmayıl Simitqonun da yanına gedib onun aysor silahlı dəstələri ilə birləşməsini istədi. Marşimon buna qarşı idi. Lakin ingilislərin xətrinə bu fikri qəbul etdi”. (38, s. 96)

Erməni-aysor birləşmiş silahlı dəstələri “Urmiya kimi böyük şəhəri rahatlıqla nəzarət altına aldıqdan sonra iki və ya üçüncü gündə bir qrup aysor və cilo ilə birlikdə Salmasa doğru hərəkət etdi. Guya bu qoşun qətl və qarətlə razılaşmayıb, özünü kənara çəkirdi. Halbuki B.Marşimon Salmasa gədirdi və orada İ.Simitqo ilə görüşüb onu da xristianlara tərəf çəkmək istəyirdi. Ona görə də özləri ilə top, minik və piyada qoşun birləşmələri aparmışdı”. (163, s. 76)

Rus qoşunu Cənubi Azərbaycandan çəkilməyə məcbur olduqdan sonra Antantanın planına görə, rus qoşununun yerini erməni-aysorlardan ibarət xristian ordusu tutmalı və Osmanlının Azərbaycana irəliləməsinin qarşısını alması qərara alındı. Həmin siyasətin davamında erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiya və Salmasda etnik təmizləmə aparmağa başladılar. Beləliklə, Urmiya kütləvi soyqırımını ilə onlar tərəfindən ələ keçirildi. Xristian

dövlətləri və onların əlində alətə çevrilən erməni-aysor qruplaşması böyük ordu yaratdıqlarını gördülər. Lakin başa düşdülər ki, əgər kürdlərin himayəsini əldə etsələr, daha böyük uğur qazana biləcəklər. Ona görə də kürdlərlə birləşməyi qərara aldılar. (163, s. 72-73)

B.Marşimon 1918-ci il mart ayının 14-də İ.Simitqoya görüşmə niyyətini çatdırdı. Ona görə də İsmayılağa Simitqo Marşimonun dəvətini qəbul edib görüş üçün Köhnəşəhərə gəlməsini istədi. (128, s. 365) B.Marşimon 1918-ci il mart ayının 15-də yüz nəfərlik ən çəvik atlıları ilə Salmasa gəlib hökumətə məxsus evdə (Ehtişam Xəlvət Hazir Təbrizi), sonrakı gün isə kargüzarın (dövlət nümayəndəsinin) mənzilində müzakirələr aparmışdı. O müzakirə əsnasında Urmiya hadisələrinə toxunaraq bildirmişdi ki, bu hadisədə Allah bizə yar oldu və biz onlara qalib gəldik. Yoxsa onlar bizi sağ qoymazdı. (151, s. 511)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yaranmış qarışıq vəziyyətdə həm erməni və aysorlar, həm də kürdlərin başçısı İ.Simitqo özlərinə dövlət qurmaq istəyirdilər. İ.Simitqo B.Marşimonun da belə niyyətinin olmasını və əslində, kürdlərin yalnız gücündən öz məqsədləri üçün istifadə etmək niyyətini anlayır. B.Marşimonu öldürməklə özünü rəqibsiz görmək istəyir. (109, s. 185) Məhz buna görə B.Marşimonu görüşə dəvət edib onu öldürməyi planlaşdırır. 1918-ci mart ayının 16-da görüşmə qərarı ilə bağlı məktub aldı.

Erməni-aysor silahlı dəstəsinin dini lideri (B.Marşimon) ilə İ.Simitqo arasında vədələşməyə uyğun olaraq 1918-ci il martın 16-da axşam vaxtı B.Marşimon təntənə ilə yola düşüb faytonuna oturdu. Eyni formalı geyim və silahlarla onu əhatə edən 140 atlı erməni-aysor döyüşçüsü ilə Köhnəşəhərə tərəf getdilər. Marşimon faytondan düşüb içəri girdi. Atlılar da atdan düşərək gözləməyə başladılar. Digər tərəfdən də İ.Simitqo özünün seçilmiş atlıları ilə gəlmişdi. Lakin o tapşırmışdı ki, əlavə olaraq arxadan bir qrup silahlı dəstəsi də gəlsin. (111, s. 300-301)

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə soyqırım törədən birləşmiş erməni-aysor silahlı birləşmələrinin dini lideri B.Marşimon və şəkkak kürd tayfasının başçısı İsmayılağa Smitqo

Görüş zamanı əvvəlcə Marşimon danışmağa başladı. Simitqonun dediyinə görə, Marşimon ona deyib ki, “hazırda Kürdistan adlanan bu ərazi bizim vətənimiz olub. Lakin din fərqi bizi bir-birimizdən ayırır və bu günə salıb. İndi isə birləşib bu yurdu ələ keçirməli və birlikdə yaşamalıyıq. Biz qoşun səfərbər etmişik, lakin Təbrizə doğru hərəkət edib, oranı tutmağımız üçün minik dəstələrimiz yoxdur!”. (108, s. 22)

Bu vaxt şəkkak kürd atlıları gəlib çataraq damlarda mövqe tutdular. B.Marşimon sözlərini sona çatdırdandan sonra İ.Simitqo ona birləşməyə söz verdi. Simitqo Marşimonu gülərlə yola saldı. Oturduqları otağın pəncərəsi həyətin qarısına baxırdı. Marşimonun faytonu isə qarının ağzında saxlanılmışdı. Marşimon faytonuna minəndə Simitqo tüfənglə onu vurdu. Güllə Marşimonun kürəyindən dəydi və o yerə yığıldı. Həmin an damlarda dayanan şəkkak atlıları atəş açmağa başladılar. Atlarının yanında dayanan

aysor döyüşçülərinin əksəriyyəti güllələndi və çox az döyüşçü salamət qaldı. İ.Simitqonun açdığı atəş nəticəsində Marşimon yaralanmışdı. Simitqonun qardaşı Əliağa isə atəş açaraq onu öldürdü. (163, s. 78) B.Marşimonla birlikdə onun kiçik qardaşı da həlak oldu. Yalnız 2-3 nəfər salamət qalıb oradan qaçdılar. (127, s. 57)

Zahirən İ.Simitqo müsəlmanların düşməni öldürsə də, onu kürdlərin yox, məhz Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərəziyə çəkib qətlə yetirməsi və dərhal qoşunu ilə qaçması qabaqcadan düşünülmüş hərəkət idi. O ən azından “əgər bu hadisələrdən sonra onların (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin - H.S.) təşkilatının yerləşdiyi Xosrovabada gedib B.Marşimongilin silahsursatını tutsaydı, bəlkə, onların gücü zəiflərdi və daha az günahsız əhali qətlə edilərdi”. (120, s. 598) Əslində, İ.Simitqonun B.Marşimonu 1918-ci il mart ayının 16-da qətlə yetirməsi birləşmiş erməni-aysor dəstələrinin daha artıq qəzəblənib, acığını Azərbaycanın müsəlman əhalisindən çıxmasına səbəb oldu. Çünki “Simitqo öz sarayının yerləşdiyi Çehriqə qayıtdı və qəzəblənən aysorların qarşısında silahsız əhali müdafiəsiz buraxıldı”. (163, s. 80)

Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımının ikinci mərhələsi

1918-ci il mart ayının 16-da şənbə günü B.Marşimonun İ.Simitqonun əlilə qətlə yetirilməsi xəbəri mart ayının 18-də Urmiyaya çatdı. Bu zaman az da olsa Urmiyada sakitlik yaranmışdı. Lakin bu xəbərdən sonra əhali başa düşdü ki, aysorlar B.Marşimonun kürdlərin başçısı İ.Simitqo tərəfindən öldürülməsini cavabsız qoymayacaqlar. Kürdlərə əlləri çatmadığı üçün şəhərin yerli əhalisi olan azərbaycanlılardan intiqam alacaqlar. (166, s. 83) Ona görə də Marşimonun qətl xəbərinin yayılması ilə əhalinin qorxu və iztirabı daha da artdı. Xüsusilə əhali erməni-aysor silahlılarının, eləcə də qaçaq ermənilərin kəndlərdən şəhərə axışmasını gördükdə daha da qorxuya düşdü. Küçə və bazar silahlı dəstələrlə doldu. Əhali dəhşətli hadisələri gözləyir-

di və dözməkdən başqa çarəsi yox idi. Çünki nə qaçacaq yerləri var idi ki, qadın və övladlarını götürüb aparsınlar, nə də silaha və gücə malik idilər. (163, s. 83)

Cilolar Urmiyada B.Marşimonun qətlə yetirilmə xəbərini aldıqda şəhərə axışdılar. Onlar kürd silahlı dəstəsinin başçısı İ.Simitqonun vəhşiliyindən də artıq vəhşiliklə Urmiyanın müdafiəsiz əhalisindən intiqam almağa başladılar. Deməli, 1918-ci il mart ayının 18-də Urmiyada yeni bir soyqırımı başlandı. Çərşənbə axşamı, yəni əslində ilaxır çərşənbə günündə aysor, cilo və qaçaq erməni dəstələri şəhərin küçələrini dolaşmağa başladılar. Ürəkləri istəyən evə soxulub insanları öldürür və evləri qarət edirdilər. Şəhərdə qətl-qarət baş alıb gedirdi. Hər bir küçədən erməni-aysor silahlı dəstələrinin hərəkətləri nəticəsində əhalinin ağlaşması və hay-küy eşidilirdi. (151, s. 514) Urmiyada erməni və aysorların törətdiyi ilk soyqırımından 33 gün sonra şəhər əhalisi min müsibətlə təhlükəli vəziyyətdə ac şəkildə evlərin küncünə sığınmışdılar və heç yerdən xəbərləri yox idi. Lakin çərşənbə günü səhər tezdən liderlərinin ölümündən qəzəblənən cilolarla birlikdə erməni və aysorlar bəhanə ilə əhalinin qapı-pəncərəsini sındırıb, gördükləri bütün əhalini - uşaq, qoca, gənc, qadın və kişiləri fərq qoymadan qətlə etdilər. (111, s. 303) Həmin gün “Urmiyadakı soyqırımının tarixinə Qara çərşənbə kimi daxil olmuşdur”. (48, s. 6)

1918-ci ildə soyqırımı zamanı Urmiyada uşaq olan və bu hadisələri öz gözləri ilə görən Əli Dehqan xatirələrində yazır ki, həmin vaxt azyaşlı uşaq idim. Həmin gecənin vəziyyətini yaxşı xatırlayıram. Atam və anam azyaşlı uşaqları ilə kürsünün ətrafında oturmuşdular, şam yeməyi yedikdən və axır çərşənbə mərasimini sadə şəkildə keçirəndən sonra uşaqlar kürsünün ətrafında tədricən yuxuya getdilər. Lakin atam və anam aysor və ermənilərin hay-küyündən həyəcan və qorxu içərisində idilər. Atam sulu qəlyan çəkməyə adət etmişdi. Bu vaxt o qəlyan istədi, qəlyanı ona verəndə qorxu və əsəbilikdə əlləri elə əsirdi ki, qəlyanı ala bilmədi. Elə bildim ki, onlar bilirdilər sabah cilolar ilan sancan kimi şəhərdə əhalini necə qətlə edəcəklər. (163, s. 84)

Səhərin açılması ilə şəhərdə qətlə başlandı. Rəhmətullah Tofiq yazırdı: “Cilolar məhəllələrə hücumla keçdilər. Bəhanə axtaran xristianlar (ermənilər - *H.S.*) cilolarla birlikdə qapıları sındırıb, evlərə daxil oldular. Damları işğal edir, kiçik uşaqları, qadın və kişiləri, dəhlizlərdə və damlarda gördükləri insanları güllə ilə vurdular. Böyük faciə baş vermişdi. Nə sığınacaq, nə də qaçmağa bir yer var idi. Əhali bir küçədən başqa küçəyə pənah gətirirdi, lakin 10 dəqiqəyə xristianlar həmin küçəyə də çatıb, onları qətlə yetirirdilər”. (163, s. 84-85)

Qətlə edilən əhəlinin, uşaq və qadınların çığırması və sızılması şəhəri bürümüşdü. Şəhər tamamilə bir-birinə qarışmışdı. İnsanların çığırması, aysorların kobud səsləri, tufəng səsləri bir-birinə qarışmışdı. Qətlə o həddə çatdı ki, 26 nəfərlik komissiya yaradıldı və dərhal erməni-aysor qoşununun başçısı Ağca Petrosun Mirzə adlı qardaşı erməni və aysorların Urmiyə küçələrindən çəkilməsinə göstəriş verdi. “Əhəlinin çoxu hökumət evinə sığınmışdı. Amerika, Rusiya konsulları və başqa xarici məmurlarla əlaqə yaratmaq mümkün deyildi. Günorta Petros məclisə gəlib, sonra polis idarəsinə getdi və qırğının qarşısını alacağına söz verdi. Qısa fasilədən sonra şəhərin bir dəstə xristian qoruqçusu hökumət evinə tərəf gəlib küçədə gəzişməyə başladı”. (38, s. 161) Günbatana 2 saat qalmış silahlı xristianlar məhəllələrdən çıxdılar. Ciddi müqavimət görmədikləri üçün xristianlar qarət etdikləri malları aparmağa qadınlarını da özləri ilə gətirmişdilər. (154, s. 62) Günbatana bir saat qalmış atışma səsləri tamamilə kəsildi. Lakin evlər qətlə yetirilənlərin cənazələri ilə dolu idi. Qadınların sızılması şəhərin hər tərəfindən eşidilirdi. Urmiyədə müsəlmanlardan əlavə, şəhərin yəhudi əhalisi də xristianlar tərəfindən talanaraq qətlə edildilər. (151, s. 515) Ümumiyyətlə, ermənilər Urmiyədə, Qubada və soyqırımı törətdikləri digər ərazilərdə türklərlə yanaşı, yəhudiləri də qətlə ediblər. Hətta müasir dövrdə də ermənilərin türk düşmənçiliyi yəhudi düşmənçiliyi ilə yanaşı davam edir. XX əsrdə belə, “Asala”nın yaradıcılarından olan Akop Akopyan öz “karyerasına” Münhen olimpiadasındakı İsrail atletlərini öldürərək başlayıb. (14, s. 6) 1918-ci ildə də Ur-

miyada xristianların türk düşmənçiliyi yəhudi düşmənçiliyi ilə bərabər inkişaf edirdi.

1918-ci il mart ayının 20-də həmin “axır çərşənbə günü aysor, cilo və qaçaq erməni dəstələri şəhər küçələrində gəzərək ilk növbədə Urmiyanın ağsaqqalları və məşhur adamlarının evlərinə hücum etdilər. Onları və ailələrini qırmağa, mal-dövlətlərini və ev əşyalarını soymağa başladılar. Həmin gün Molla Əliqulu və iki oğlu öldürüldülər. Molla Əliqulunun gəlini, yəni Mirzə Mahmudun arvadını da ərinin cənazəsi üstündə öldürdülər. Bundan əlavə, məhəllə sədrülələması şəhid Əli, Hacı Mirələsgər, Hacı Mirböyükağa, Urmiya Siqqətülislamı Ağamirzə Sadiq, Müctəhid Mirzə İbrahim qətlə yetirdilər. Hacı Molla İsmayılın başını qulaqdan qulağa kəsdilər. Cəlaliyyə məktəbinin müdiri rövzəxan Ağa Mircəl, “Qoca nöker” kimi məşhur olmuş rövzəxan Molla Əli, Yurdşahlı rövzəxan Mirəhməd də öldürüldü. Urmiyada yaşayan Molla Seyfulla adlı bir nəfər həmişə deyirmiş: “Əgər ermənilər mənə evimə daxil olsalar, özüm ölməmiş onlardan iki nəfəri öldürməliyəm”. Onun taleyi, həqiqətən də, elə oldu”. (46, s. 60)

1918-ci ildə Urmiya və Salmasda azərbaycanlıları soyqırma məruz qoyan erməni-xristian silahlı dəstələri

1918-ci ildə Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri

1918-ci il mart ayının 20-də axşam “İrəvandan olan bir neçə erməni qaçağı polkovnik Kuzminin onları çağırması bəhanəsi ilə gəlib Əzimüssəltənə Sərdarı öldürmək istəyirdi. Məclis əhlinin bunun qarşısını almaq cəhdi bir nəticə vermədi. Sonra aydınlaşdı ki, Kuzmin onları çağırmaıyb. Ermənilər məhz Sərdarı öldürmək üçün gəliblər. Bu qırğınlar zamanı ölənlərin ümumi sayı bu gün on min nəfərdən çox göstərilir. Urmiyada qarət olunmamış yalnız 100 ailə var idi ki, onların da durumu soyulanlardan bətər idi. Amerika konsulluğu, mister A.Şedin mənzili, amerikalıların xəstəxanası, fransız missiyası yanındakı evlər, Urmiya hökumət evi, Əzimüssəltənənin evi bütün Urmiyada şəhərin təhlükəsiz nöqtələri sayılırdılar”. (38, s. 162) Lakin ilaxır çərşənbədə Urmiyada İ.Simitqonun Marşimonu qətlə yetirməsi üzündən “Amerika konsulu Şedin, rus konsulu Nikitinin və Fransa, İngiltərə, eləcə də başqa ölkələrdən olan missionerlərin gözləri önündə ermənilər Urmiyada on minə yaxın dinc sakini qətlə yetirdilər. (93, s. 62) Hadisələrə canlı şahid olan Qulamxan Hişmət həmin qətləamda Urmiyada on-on iki min nəfərin soyqırımına məruz qal-

dığını qeyd edib. (154, s. 63) Azərbaycanlıların həmin gün verdiyi tələfatın sayını bəzi mənbələr on min (28, s. 388) göstərib, digər mənbələr isə “Urmiyada qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayını on beş min” göstərməkdədir. (110, s. 162)

Bu qətləmədən sonra 21 mart 1918-ci ildə “Urmiya məclisinin üzvlərinin səyi nəticəsində polkovnik Kuzmin Urmiyada sakitlik yaratmağın vacib olması haqqında bəyannamə yayımlandı”. (38, s. 162)

Urmiya erməni və aysorlar tərəfindən işğal olunsa da, əhalinin qətləməni davam edirdi. Salmasda olduğu kimi dinc əhalinin öldürülmə üsullarından biri divarları deşib tutduqları azərbaycanlıları əzabla öldürmək üçün başını həmin deşiyə keçirib bərkitdikdən sonra onu dördayaqlı heyvanlara bağlamaq, başını çəkib bədəninədən ayırmaq idi. Urmiyada həmin divarlardan biri günümüzdə də bir hissəsi hələ mövcud olan qanlı divardır. Ermənilər “tutduqları türk müsəlmanları işgəncə ilə öldürmək məqsədilə divarın arxasına gətirib, başlarını divarda açdıqları deşiyə soxub, boyunlarına bir ucu əhliləşməmiş kəllərə bağlı olan kəndir və ya zəncir salıb ürküdülmüşlər. Beləcə faciəli şəkildə onların başlarını bədənlərindən qırıb ayırırdılar. Urmiya əhalisi o tarixdən həmin divarı “qanlı divar” adlandırır”. (106, s. 11)

12 aprel 1918-ci ildə xristian silahlı dəstələri şəhərdə qəflətən atəş açmağa başladılar. Məlum oldu ki, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiya, Salmas, Köhnəşəhər və başqa bölgələri tutandan sonra Çehriqə hücum edib qələbə qazanıblar. Urmiyada həmin atışma nəticəsində qısa müddətdə 40 nəfəri öldürdülər. (151, s. 525) Həmin vaxt müsəlmanların (azərbaycanlıların - H.S.) bütün kəndlərini qarət edib dağıtdılar. Urmiya əhalisinin qətləmə edildiyi əsas günlərdən biri də 2 iyul 1918-ci il tarixidir. Həmin gündə 2000-dən çox urmiyalı öldürüldü. O gün həyata keçirilən qətləmənin kəskinliyi B.Marşimonun ölümündən sonra Urmiyada baş verən qətləmənin kəskinliyi səviyyəsində idi. (122, s. 91)

Urmiyadan əlavə, Urmiya məntəqəsinin ətraf bütün qəsəbə və kəndləri də amansızcasına qətləməyə məruz qaldı. Təkcə Ur-

miya məntəqəsində 880 kənd (163, s. 11) dağıdıldı, əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu. Həmin kəndlərdən biri də Urmiyanın Qəhrəmanlı kəndi idi. Xristianların təslim olma xəbərdarlıqlarına “yox” cavabı verən bu kəndin bütün əhalisi qətlə edilmişdir. 1 aprel 1918-ci ildə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri kəndə hücum edərək, kəndin ətrafına iki top yerləşdiriblər. Top atəşləri ilə kəndi xarabazara çevirəndən sonra kəndi tutaraq 334 nəfər sakini öldürüblər. (167, s. 196)

Urmiyanın xristian-erməni silahlı dəstələri tərəfindən soyqırımına məruz qalan kəndlərindən biri də böyük Əsgərabad kəndi və qalası idi. Kənd bir neçə gün ermənilərə müqavimət göstərmişdi. 1918-ci il may ayının 28-də erməni Əmirxan, Əbdüləli xanın müşayiəti ilə Əsgərabad qalasına getdi. Ağsaqqallarla müzakirədən sonra qalanın təslim olması haqqında razılığa gəldi. Lakin təslim olma zamanı ermənilər atəş açdılar: 2 qadın və 1 uşaq öldü. Vəziyyəti belə görə əhali qalaya qayıtdı və tərəflər arasında atışma baş verdi. Sabahısı gün də atışma davam etdi. Vəsitəçilik cəhdlərinə baxmayaraq, müharibə davam edirdi. 1 iyunda erməni və aysorlar qalaya daxil olub qala hasarını yıxmaqla məscidə sığınan bütün qadın və uşaqları qətlə etdilər. (122, s. 90) Həmin hadisədə “kənd əhalisindən azı 200 nəfər öldürüldü... Bütün Əsgərabad sakinlərindən yalnız iki-üç nəfər meyitlərin altında gizlənərək silahlı qüvvələr getdikdən sonra salamat qalmışdılar”. (38, s. 201) Kənd qəbiristanlığa çevrildi və əhalinin cəsədləri itlərə, quşlara yem oldu. Bir neçə il sonra yənidən Urmiyaya qayıdan Rusiyanın Urmiyadakı konsulu B.Nikitin kəndə gələrək ölümlərin kütləvi məzarlıqda paltarlı şəkildə basdırıldığını və cənazələrin sümüklərinin hələ çürüməmiş paltarlarla torpaq altından çıxaraq hüznü mənşərə meydana gətirdiyini yazır. (132, s. 313) Urmiya və ətraf kəndlərində “kürəsünlü” adlanan, sünni təriqətinə mənsub azərbaycanlılardan da çox sayda əhali soyqırımının qurbanı oldu. Kürəsünlülərə məxsus Quluncü, Miyava, Balov və s. kəndlər dağıdıldı, əhalisi isə soyqırımına məruz qaldı. (146, s. 44)

Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımı

Beləliklə, yaradılmış erməni-aysor silahlı dəstələri 1918-ci ilin fevralında Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində erməni-xristian dövləti yaratmaq məqsədilə həmin bölgənin ən böyük şəhəri və mərkəzi hesab edilən Urmiya əhalisinə qarşı soyqırımı həyata keçirdilər. Əhalinin bir neçə gün soyqırımından sonra şəhər tamamilə erməni-aysorlara təslim olsa da, əsas məqsəd demografik dəyişikliyə nail olub, erməni-aysor dövləti yaratmaq olduğu üçün Urmiyada soyqırımı siyasəti kütləvi xarakter daşımasa da, davam etdirilmişdi. Lakin erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstənin başçılarından B.Marşimonun şəkək kürd tayfasının başçısı İ.Simitqo tərəfindən öldürülməsini bəhanə edib, əlləri kürdlərə çatmayan erməni-aysor silahlı dəstələri bunun qisasını təslim olmuş Urmiya müsəlmanlarından almaq qərarına gəldilər. Beləliklə, Urmiyada ikinci kütləvi soyqırımı dalğası yaşandı və ilaxır çərşənbəyə təsadüf edən həmin hadisədə təkcə 2 gündə 15 minədək azərbaycanlı soyqırımına məruz qaldı. Ümumilikdə isə 1918-ci ildə “təkcə Urmiya şəhərində erməni silahlı dəstələri tərəfindən 150 min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi”. (90, s. 83)

Köhnəşəhərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım

Köhnəşəhər Salmasdan 10 km cənub-qərbdə (109, s. 15) Çehriqdən bir fərsəx (hər fərsəx 6.240 m-dir) məsafədə, Üçtəpənin yaxınlığında və Dilmanın bir fərsəxliyində yerləşir. Bu şəhər soyqırımından öncə abad idi. Oranın əhalisi çalışqan olmaları və müharibələrdə igidlik nümayiş etdirmələri ilə məşhur idilər. Hər yeri qarət edən şəkək kürd tayfasının başçısı İsmayılağa Simitqo yalnız bu şəhərin əhalisinə qalib gələ bilməmişdi. Bir neçə dəfə baş verən toqquşmada İ.Simitqo və başqaları onlara qalib gəlməyin mümkünsüz olduğunu anlamışdılar. (120, s. 598)

İ.Simitqo birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin dini lideri B.Marşimonu 1918-ci il mart ayının 16-da qəsdən Köhnəşəhərdə öldürməyi planlaşdırmışdı. Bu hadisədən sonra öz silahlı dəstəsinin çox az hissəsini həmin şəhərdə qoyub, özü Çehriqə getdi. Onun B.Marşimonu Köhnəşəhərdə öldürməsinin məqsədi isə erməni-aysor silahlı dəstələrinin Köhnəşəhərə hücum etməsinə nail olmaq idi.

B.Marşimonun qətl xəbəri erməni-aysor silahlı dəstələrinin mərkəzinə çevrilən Xosrovabadda yayılan kimi B.Marşimonun yaxınları, xüsusilə onun bacısı və qardaşı matəmə başladı. Marşimonun bacısı göstəriş verdi ki, “erməni-aysor silahlı dəstənin müəyyən hissəsi B.Marşimonun cənazəsini gətirsinlər. Bu məqsədlə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Köhnəşəhərə hücumu keçdilər. Şəhər əhalisi özünü müdafiə etməyə məcbur oldu”. (163, s. 79)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi Köhnəşəhərin müdafiəsini qıra bilmədiyi üçün, Xosrovabaddan yeni qüvvə cəlb edib, bir daha hücumu keçdi. Lakin yenə də Köhnəşəhər əhalisi xüsusi igidlik nümayiş etdirdi. Gecənin qaranlığında kəskin döyüş gedirdi. Ancaq “Köhnəşəhərdə yaşayan bir nəfər erməninin şəhər əhalisinə xəyanəti və yol açması nəticəsində silahlı erməni-aysor dəstələri şəhərə daxil ola bildilər”. (144, s. 728) Erməni və aysor silahlıları tədricən şəhərin içərilərinə irəlilədilər. Köhnəşəhər əhalisi vəziyyəti belə gördükdə daha ciddi şəkildə döyüşüb müqə-

vimət göstərməyə başladı. Lakin bu anda İ.Simitqonun şəhərdə qalan atlıları da qaçdılar. Birləşmiş erməni-aysor silahlıları Köhnəşəhərdə yaşayan ermənilərin köməyi ilə erməni məhəlləsindən keçib bazar yaxınlığında yəhudi məhəlləsinə çatdılar. Onlar divarı deşib, bazara daxil olaraq, mağazalara od vurdular. Beləliklə, birləşmiş erməni-aysor silahlıları şəhərin bir hissəsini işğal edib çox sayda əhalini öldürdülər. (163, s. 79)

Erməni-aysor silahlı dəstələri B.Marşimonun cənazəsini gecə ilə Köhnəşəhərdən götürüb Xosrovabada apardılar. Lakin 1918-ci il mart ayının 17-də birləşmiş erməni-aysor silahlıları yenidən Köhnəşəhərə hücum keçdilər. Köhnəşəhərə yardım qüvvəsinin gəlməsinin, eləcə də əhalinin şəhərdən qaçmasının qarşısını almaq üçün ermənilər Köhnəşəhər-Salmas yolunu bağladılar. Məqsəd isə azərbaycanlıları tamamilə qətlə endirmək idi. Lakin Salmasdan Sadıqxanın başçılığı altında az sayda atlı, az miqdarda silah-sursatla artıq Köhnəşəhərə hərəkət etmişdilər. Həmin atlılar erməni-aysor gözətçiləri ilə döyüşərək özlərini Köhnəşəhərə çatdıra bildilər. Köhnəşəhər əhalisi həmin gün də erməni-aysor silahlı dəstəsinin hücumunu ciddi fədakarlıq və müqavimətlə gecə yaralarına qədər döyüşməklə dəf edə bildilər. (121, s. 362)

1918-ci il mart ayının 18-də üçüncü dəfə olaraq erməni-aysor silahlıları Köhnəşəhərə hücum keçdilər. Lakin bu dəfə daha böyük qüvvə və artilleriya ilə şəhəri mühasirəyə alıb, top atəsinə tutdular. Evlərə dəyən top mərmiləri damları dağdır, əhalini uçqun altında qoyaraq öldürürdü. Bu hücumda Köhnəşəhərdə çoxlu tələfat oldu. (120, s. 559)

Köhnəşəhərə hücum edən erməni-aysor silahlılarına əlavə köməkçi dəstələr birləşdi. Şəhəri müdafiə edən mücahidlər vəziyyəti belə gördükdə məyus olsalar da, ümidlərini itirmədilər. Onlar məsləhətləşmədən sonra qərara aldılar ki, tüfəngi olan bütün şəxslər iki nöqtəyə toplaşsın və şəhəri müdafiə etsinlər. Həmin yerlərin biri Teymurağa Köhnəşəhri və qardaşlarının evi, digəri isə Hacı Hüseyin Köhnəşəhrinin evi idi. Teymurağanın evi geniş idi. Bu ev “Əmirərrüəyya” ləqəbi ilə tanınan Kərbəlayi Bağırın evinə bitişik idi. (38, s. 157) Mücahidlər bir gün həmin evlərdən

bayıra çıxma bilmədiklər və oradan hücumla keçən erməni və aysorlarla döyüşdülər. Lakin xristianlara əlavə yardımçı qüvvələr çatdı və bomba hücumu ilə mücahidləri ağır tələfata uğradılar. (120, s. 559-560) Ona görə də mücahidlər Hacı Hüseynin evini tərk edib, Teymurağanın evinə topladılar və bir neçə saat da oradan qəsəbəni müdafiə etdilər. Lakin 6 gün müqavimət göstərdikdən sonra onlara heç bir yardım yetişmədiyi, silah-sursatlarının və ərzaq məhsulları tükəndiyi, eləcə də ağır tələfat verdikləri üçün şəhəri boşaldaraq, tərk etməyi qərara aldılar. (123, s. 187)

1918-ci il mart ayının 20-də səhər açılmamış sağ qalan əhali bütün əmlakını buraxıb, yalnız ailələrini götürərək Köhnəşəhəri tərk etməyə başladı. “Didərgin düşən əhali Dilman və Xoy şəhərlərinə qaçmağa məcbur oldu. Qalanlar isə erməni və aysorların əlinə keçib güllələndilər. Minlərlə günahsız qadın, uşaq və kişi qətlə yetirildi”. (163, s. 79) Didərginlərin bəziləri də güllə yarası aldıkları üçün qan itirib yolda öldülər. Dilman erməni və aysorların mühasirəsində olduğu üçün didərginlərin əksəri Xoy şəhərinə hərəkət etməyə məcbur oldu. Lakin yolda erməni-aysor birləşmələrinə rast gəldikləri üçün bir qrupu qətlə edildi. Qalanlar isə özlərini Xoy şəhərinə çatdırma bildilər. (123, s. 187) Köhnəşəhərdən sonra uzaq və yaxın ətraf kəndlərin də əhalisi vəziyyətdən xəbər tutub qorxuya düşdülər. Onlar da tədricən Salmasa köçməyə başladılar. (120, s. 559)

Köhnəşəhərin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən işğal edildiyi gün qətlə edilən dinc azərbaycanlı qadın, uşaq və qocaların sayının 1000 nəfərdən (144, s. 728) çox olduğu qeyd edilir. Lakin Dilman və Xoy şəhərlərinə sığınan və daha sonra soyqırımına məruz qalan köhnəşəhərlilərin sayının minlərlə olduğu bildirilir. Köhnəşəhərə daxil olan erməni-aysor silahlıları isə şəhəri tərk etməyən əhalini soyqırımına məruz qoyub, evləri talayıb yandırdılar. Beləliklə, Salmas rayonunun ikinci şəhəri olan Köhnəşəhər erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən işğal edib dağıldı. Əhali isə həm işğal zamanı, həm də sonrakı aylarda soyqırımının qurbanı oldu.

*Ağapetrosun başçılığında erməni-aysor silahlı dəstələrinin
1918-ci ildə Salmasa hücumu*

Salmasda erməniləşdirmə prosesi və azərbaycanlıların soyqırımı

Salmas rayonu şimal-şərqdən Urmiya gölü, şimal-qərbdən Xoy rayonu, qərbdən Türkiyə və Cənubdan Urmiya bölgəsinə qonşudur. (116, s. 149) Dilman şəhəri isə bu bölgənin dövlət adamları yaşayan şəhəridir. Ermənilər və ciloların soyqırımı törətməsindən əvvəl Salmasin ətraf kəndləri ilə birlikdə əhalisi təxminən 60 min nəfər idi. Çox abad, əhalisi yaxşı imkanlara malik olan 5 darvazalı bu şəhərin ətrafına qala divarları hörülmüşdü. Lakin ermənilər və ciloların soyqırımı törətməsindən sonra şəhər tamamilə dağıldı. Soyqırımından sonra xarabaya çevrilmiş şəhərdə bayquşların ulaşmasından başqa heç bir səs eşidilmirdi. (120, s. 569-570)

Ermənilər hələ dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratma planını icra etmədən öncə Salması erməniləşdirməyə başlamışdılar. Salmas Qafqazla Şərqi Anadolu arasında körpü rolunu oynadığı üçün daim ermənilərin, eləcə də onların himayədarı olan çar Rusiyası və Qərb dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu bölgə, xüsusilə XIX əsrin sonlarından ermənilərin təxribatçı hərə-

katının əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi. Əsasən, köçüb Salmas dağlarında partizan həyatı yaşayan ermənilər rusların qulluğunda idilər. (123, s. 134) Ermənilər Azərbaycan şəhərlərini erməniləşdirmək və Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq məqsədilə davamlı olaraq Osmanlı ərazisindən bu bölgəyə köçürdülər. Açıqca həyata keçirilən bu plan haqqında Qərb diplomatların da qeydləri və məktublarında məlumat mövcuddur. Belə ki, Təbrizdə Fransa konsulunun “İran Ermənistanı” adlı yazdığı və Avropa qəzetlərinin birinə göndərdiyi məqalədə yazılır: “Azərbaycanda olan erməni əhalisi 14 min nəfəri, bütün İranda isə ermənilərin sayı 45 min nəfəri keçməz. Erməni xislətini bilməyən Avropa yalnız onların xristian olmasını nəzərə alıb və zülm altında olduqlarını güman edirlər. Halbuki İran erməniləri şahın ən xoşbəxt təbəələri hesab edilir. Dini sərbəstliyə malikdirlər, əsgərlikdən azaddırlar, əkinçiliklə məşğul olmasalar, vergi verməzlər. Üstəlik dövlətin əleyhinə planlar cızırlar. Fitnəkarlığın mərkəzi isə Salmasdır. Burada güclü inqilab komitəsi vardır. “Kitabsevənlər dərnəyi” adı altında fəaliyyət göstərən bir komitə müstəqil Ermənistan təxəyyül etməkdədir. Osmanlı dövlətində baş verən üsyanlardan sonra bir çox erməni Salmasa gəlib. Onların çoxu gənkdir və Rusiya ermənilərinin yoxsul təbəqəsini təşkil edirlər. Məhəllə-məhəllə dolaşib inqilabı təbliğ etməkdədirlər. Hətta keşişlər də ianə yığır və qurtuluş gününün yaxınlaşmaqda olduğunu açıqca söyləyirlər. Onların yeyəcək və silah ehtiyacları təmin edilir. Rahiblərin səyi ilə əhalidə milli hisslər oyanınca Asiya Polşası kimi bölüşdürülmüş ermənilərin üç dövlətin nəzarətindən çıxması məsələsi gündəmə gətirilirdi. İndi məqsəd qədim Erməni çarlığı Urartunun Urmiya gölü, Diçlə çayının qərb hissəsi və Kiçik Zab suyu arasındakı bölgələri əhatə edən ərazilərini, Urartuların paytaxtı Tuşpanı (Van) Tiflis, Muş, Urmiya və Huni şəhərlərini Osmanlı və İrandan ayırmaq yolu ilə yenidən yaratmaqdır. Başlanacaq inqilab həm dini, həm siyasi mahiyyət daşıdığı üçün erməni katalikosunun oturduğu Eçmiədzin də daxil olmaqla, İrəvan və Ərzrum şəhərlərinə qədər genişlənəcək. Salmas inqilab komitəsi sui-qəsdlə mexitarislərin baş rahibini öldürmüşdü. Salmasda rusların da nüfuzu zəifdir. Ruslar erməni

krallığının Araratın cənubunda ancaq öz himayələrində qurulacağını, bu krallığın Osmanlı ilə İran üçün böyük zərbə olacağını, eləcə də bu hakimiyyəti şimaldan Araratdan uzağa yaymamağa qadir olduqlarını bilirlər. İranla Osmanlıları ancaq ermənilər arasında parçalanma qurtara bilər. Bu günlərdə bir üsyan baş verə bilər. Hər gün Rusiyadan bir çox erməni komitələrinə vəsait gölməkdədir(14 fevral 1892)". (121, s. 279)

Kazak diviziyasının komandanı polkovnik Kasakovski də 2 oktyabr 1897-ci ildə ermənilərin Azərbaycan şəhərlərinə köçməsi barədə qeyd edir ki, "son zamanlar Türkiyədə təqib edilən ermənilər İrana köçürlər. Təxminən 7-8 min erməni Urmiya və Xoy şəhərlərinə sığınmış". (165, s. 400)

Türkiyənin ATASE arxivindən əldə edilən (ATASE, K, 1/3, D. 18, F.22; K.1/l, D 151, F 42) sənədə əsasən, "ingilislərin Alaçatı tərəfindən gizli yollardan qatır satın aldıkları və 5000-ə qədər erməni mühacirini Dilman (Salmasın mərkəzi - H.S.) ətrafındakı kəndlərə yerləşdirməsi haqqında da məlumat verilir". (45, s. 40)

Bitlisdən İstanbul alıqapısına göndərilən digər sənəddə isə ermənilərin Xoy və Salmasa topladığı söylənilir. Bunların xərcinin isə Tiflisdən və oradakı erməni komitələrindən təmin edildiyi qeyd edilir. (121, s. 279) Bununla bağlı arxivlərdə bir sıra məktublar da mövcuddur. On mindən çox erməninin Salmasda toplaşması haqqında bir arxiv məktubunda yazılır: "Xoy və Salmas nümayəndəliklərindən bildirilib ki, Salmas erməniləri birləşib on min nəfərlik bir cəmiyyət təşkil ediblər, fürsət yarandıqda Osmanlı şəhərlərinə təcavüz edəcəklər. Həmçinin Rusiyadan qırx-əlli nəfərlik bir erməni çətəsinin hücumu və Qarabulaq xəttini nəzarətə götürdükləri və beləliklə Bəyazıtda böyük çaxnaşma yaratdığı barədə xəbər verilmişdir. Ona görə də lazımi tədbirlər görülüb və Ərzrum vilayətindən alınan teleqrafa uyğun olaraq hərəkət edildi. (121, s. 280) Ümumiyyətlə, ermənilərin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi, xüsusilə Salması erməniləşdirməsi və oradan Osmanlıya qarşı hücum və təxribatın həyata keçirilməsində istifadə edilməsinə dair çoxsaylı arxiv materialları mövcuddur. (72, s. 143-144)

Rusiya ermənilərinin də Salmasa toplaşdığı osmanlıların Azərbaycanadakı kəşfiyyatının gözündən qaçmamışdır. Belə ki, 1896-cı il aprel ayının 19-da Eçmiədzin yepiskopluğuna bağlı erməni inqilabçılarının Təbriz və Salmasa gediş-gəlişi haqqında hesabat mövcuddur. Osmanlı gizli kəşfiyyatının hesabatına görə, ermənilər Makıda Muş erməniləri üçün münasib yer axtarışında olublar. Eyni zamanda onlar Salmasda erməni məktəbi açmağı qərara alıblar. (121, s. 280)

Ermənilərin Salmasa gəlib toplaşması və bu bölgəni erməniləşdirmə cəhdi missionerlərin qeydlərində də etiraf edilir. ABŞ-ın missionerlik fəaliyyəti ilə bağlı əsərdə qeyd edilir ki, “1917-ci ildə Türkiyənin Van bölgəsindən erməni mühacirləri Azərbaycana sığındı. Həmin ermənilərin bir hissəsi yollarda ölsələr də, təxminən 30-35 min erməni Salmas düzənlisinə gəlmişdilər”. (133, s. 79)

Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə aid digər sənəd isə ermənilərin Xoy və Salmasa toplaşdığı və Osmanlı keşişinin Salmasda inqilabçı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyinə etiraz edildiyi qeyd edilib. Həmçinin səfirliyə, Salmas, Urmiya və Təbrizdə Osmanlı nümayəndəliyinə lazımı göstəriş verildiyi bildirilib. 1889-cu il iyunun 31-də Rza paşanın əsgərlərindən baş nazir Kamilə 2000 ədəd sürməli tufəngin ermənilərə paylanması və bir çox erməni süvarilərin osmanlıların Hakkari bölgəsinə yaxın göndərilməsinə dair hesabat göndərildi. (121, s. 280)

Ermənilərin planlı şəkildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi, xüsusilə Salmas və Urmiyaya yerləşməsi aysordilli ədəbiyyatlarda da etiraf edilir: “Böyük Britaniya dövlətinin fitnəkarlığı nəticəsində ermənilər və aysorlar Osmanlıya qarşı üsyana qaldılar. Osmanlı dövləti də hücum keçən erməni və aysorlara qarşı 36 min nəfərlik ordu və kürd dəstələri birlikdə əks hücum keçdi. Nəticədə onlar məğlub olub, İran istiqamətində geri oturdular. Xoy, Salmas və Urmiya şəhərlərinə aysorlarla yanaşı, 50000 erməni axıb gəldi”. (170, s. 87)

Beləliklə, ermənilər yerli əhali olan azərbaycanlıların humanistliyindən istifadə edərək, məqsədli şəkildə Salmasda, eləcə də ətraf qəsəbə və kəndlərdə məskunlaşdılar. Bununla kifayət-

lənməyən ermənilər azərbaycanlıların köməyini unudub, onlara qarşı soyqırımı törətməyi qərara aldılar.

Urmiya və Köhnəşəhərdə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin törətdiyi kütləvi soyqırımından sonra Salmasda siyasi təşkilatlar və Azərbaycan Demokrat Partiyası mövcud vəziyyətlə bağlı yasa batmışdı. Onlar gecə-gündüz qiraətxanada (Oxu zalı - *H.S.*) toplantı keçirib, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin Salmasda da soyqırımı törətməsinin qarşısını almaq üçün plan cızdılar. Azərbaycan Demokrat Partiyası əhalini silah almağa təşviq edərək, bildirdi ki, Urmiyada baş verən faciə onları qorxutmamalıdır və özlərini qorumalıdırlar... Lakin Salmasın bəzi təcrübəli ağsaqqalları demokratların qeyd edilən fikri ilə razılaşmadılar. Onlar bildirdilər ki, Urmiya kimi böyük şəhər bir gün erməni-aysor silahlı dəstələri qarşısında müqavimət göstərə bilmədi. Salmas hansı güc və yardımla müqavimət göstərə bilər? Urmiya hadisəsindən sonra erməni-aysor silahlılarının sayının çoxluğu əhalini qorxuya salmışdı. (120, s. 592-593)

Urmiya və ətraf şəhər və kəndlərdə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi qanlı hadisələrindən xəbərdar olan Salmas əhalisi, Tehran, Təbriz və Xoyda məsələni dövlət rəsmilərinə çatdırmaqla yardım tələb etdilər. Beş nəfərdən ibarət heyət Təbrizə göndərildi. Təbriz əhalisi də vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzəyə təzyiq göstərirdi ki, camaatın yardımına qoşun göndərsin. (38, s. 177)

Salmas əhalisi ancaq dövlətdən yardım gələcəyi təqdirdə müdafiənin mümkün olacağını düşünürdü. Lakin əhalinin dövlətə ümid bağlaması xam xəyal idi. Dövlət onların yardım tələbinə məhəl qoymurdu. Çünki hərə-mərclik və anarxiya baş alıb gedirdi. Dövlət məmurları yalnız “ciddi tədbir görülcək” cavabı ilə kifayətlənirdilər. (120, s. 592-593)

B.Marşimonun 1918-ci il mart ayının 16-da qətindən sonra Salmasın əhalisi şəhərin qapılarını bağlayıb, hər gecə darvazalara gözətçi qoyurdular. Eyni zamanda Köhnəşəhər darvazasında yerləşən mərhum Əminərrüeyyanın evində şəhər ağsaqqallarından Abbasğa Hacı Haşımzadənin sədrliyi ilə müharibə komissiyası

təşkil edildi. Demokrat Firqəsinin üzvləri oraya toplaşıb, müdafiə məsələləri, eləcə də Təbriz və Xoy şəhərlərindən yardım istəmə məsələlərini müzakirə etdilər. Təbriz və Xoy şəhərlərinə müxtəlif teleqraflar göndərilib, təcili yardım və qüvvə göndərilməsini xahiş etdilər. Təbrizdən müsbət cavab gəldi, xoylular da qüvvə göndərməyə söz verdilər. Salmas əhalisi Təbrizdən qüvvə gələcəyinə ümid bağlayıb, gözləməyi qərara aldılar. (120, s. 601)

Azərbaycanın valisi Hacı Möhtəşəmossəltənə demokratlarla qoşunun göndərilməsinə dair müzakirə apardı. Qərara alındı ki, Mərənd silahlı dəstə hissəsinin başçısı hacı Əhmədخانın Salmasa tərəf hərəkət etməsinə göstəriş verilsin. Eyni zamanda əlavə 100 nəfər bir neçə qatıra bağlanan topla birlikdə Salmasa göndərildi. (121, s. 377) Qaradağdan Əmir Ərşəddə 300 nəfər atlısı ilə köməyə getdi. Lakin bu yardımlar yaxşı silahlanmış erməni-aysor silahlı dəstələrinin qarşısında kifayət deyildi. (141, s. 141) Eyni zamanda demokratlara beş və üç gülləli tüfənglər vermək yerinə köhnə tüstüləyən (berdeniqa) tüfəngləri verilmişdi. Bu da müdafiə işini çətinləşdirdi.

1918-ci ildə erməni-aysor silahlı dəstələrinin Salmas və Köhnəşəhərə hücumda topxanası

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi Köhnəşəhərdən sonra Salmasın mərkəzi hesab edilən Dilmana hücum etməyi planlaşdırdı. Lakin Təbriz və Şərəfxana şəhərlərindən buraya silahlı qüvvə göndərildiyi üçün erməni və aysorlar hücumu keçməyə cürət etmirdilər. Onlar digər ərazilərdən də qüvvələrini buraya toplayıb Dilman əhalisinə təzyiqlər artırdı. Daha sonra Dilmana hücumu keçən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin erməni komandanlarından Samsun qorxuya düşən şəhər əhalisinə şört qoydu ki, əgər müqavimət göstərmədən təslim olsalar qətlə ediləcəklər. (144, s. 731) Erməni və aysorların qəddarlığından qorxuya düşən əhali təslim olmağa məcbur oldu.

1918-ci il aprelin 3-də cilolar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - *H.S.*) Salmasın mərkəzi Dilmana daxil oldular. (38, s. 177) Şəhərə ilk öncə erməni Samsun öz silahlı dəstələri ilə hücumu keçdi, daha sonra isə aysor silahlı dəstələri Dilmana daxil oldu. Onlar Urmiya və Köhnəşəhərdən fərqli olaraq, əvvəlcə öz sözlərini tutdular və qırğına başlamadılar. Yalnız bazarları, evləri talamaq, küçələrdə isə əhalinin geyim və qiymətli əşyalarını soymaqla məşğul oldular. (151, s. 523) Az sayda əhali qətlə am edildi. Ermənilərə inanmayıb şəhərdən qaçan əhalinin əksəri isə qarlı və şaxtalı yollarda soyuqdan həlak oldular. (123, s. 190) Salmasın mərkəzi tutulandan bir neçə gün sonra Ağa Petros az sayda aysor silahlısını şəhərə yerləşdirib, silahlı dəstə ilə Urmiyaya hərəkət etdi. Qaradağdan Salmas bölgəsində Almasaraya gələn Əmir Ərşədin atlıları, eləcə də Xoydan gələn az sayda qoşun hissəsi fürsətdən istifadə edərək aprel ayının 19-da Dilmana daxil oldular. Onlar şəhərdə qalan bir neçə aysor silahlısını da öldürdülər. (144, s. 736)

1918-ci ilin aprel ayının sonlarında Ağa Petros birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri ilə Urmiyadan Salmasa gələrək, Dilmanı yenidən mühasirəyə aldı. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin sayı çoxaldı və kəskin döyüş baş verdi. 2 gündən çox davam edən hücumda Əsəd Humayunun dəstəsi məğlub oldu və böyük bir topda erməni-aysor dəstələrinin əlinə keçdi. (112, s. 261) Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri hər tərəf-

dən yolu bağladılar və şəhərə hücumla keçdilər. Ələ keçirdikləri böyük topla şəhəri (Salmas) top atəşinə tutdular. Atəş nəticəsində hər dəfə bir bina xarabaya çevrilirdi. Salmasın Səidiyə mədrəsəsi də həmin hücumda dağıldı. Çarəsiz qalan əhali bürclərdə özlərini müdafiə etməyə çalışırdı. Axşam müdafiə məsələsi də çətinləşdi və əhali Sədəqian darvazasının arxasında toplaşib qaçmağa imkan gözləyirdi. (121, s. 360) Lakin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tam şəkildə şəhəri təcrid edib, şəhərə gələn yolları bağladılar. Giriş-çığış yollarını bağlayan erməni-aysor silahlı dəstələri şəhəri güclü top atəşinə tutdular. (112, s. 261)

Əhali gecə qaçmağa yol axtardığı zaman birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Əhrəncan darvazasından şəhərə daxil oldular. Onlar gördükləri hər kəsi öldürür, evləri isə yandırırtdılar. Dilmanı mühafizə edən müdafiəçilər isə Pəyəcək darvazasından geri çəkildilər. Bəziləri bürclərdən özünü yerə atırdılar. Erməni-aysor silahlı dəstələri qaçanları gülləboran edirdi. Şəhər ətrafında cəsədlərdən tərpnəmək olmurdu, hətta xəndəklər də dolmuşdu. Gecənin qaranlığında qaçanlar çölə dağılışıb ağlaşmaqda idilər. Onlar piyada olduqları üçün bir fərsəx (hər fərsəx 6.240 m-dir - *H.S.*) yol gəndən sonra əksəri yorulub gecəni çöldə dağınıq və faciəli şəkildə qarın üzərində keçirməyə məcbur oldular. (38, s. 177)

Əhalinin üçdə ikisi, xüsusilə qocalar şəhərdə qalmağa məcbur olmuşdular. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri hər evin qapısını sındırıb yüzlərlə əhalini kütləvi şəkildə öldürürdülər. Övladı anasının gözü qarşısında, qardaşı qardaşının gözü qarşısında qətlə yetirirdilər. Bəzilərini öldürəndən sonra bədən üzvlərini kəsir, bəzilərini isə odda yandırırtdılar. Bir evdə quyudan su çəkən südəmər uşağı olan qadını uşağı ilə birlikdə quyuya salıb öldürdülər. (120, s. 607)

Salmas və Urmiya kəndlərində divarları deşib, azərbaycanlı qadın və kişilərin başını deşiyə keçirib, öküze bağlayıb bir hərəkətlə başlarını bədənlərindən qoparırdılar. Hələ də həmin şəhidlərin sümüklərinin qalıqlarını Salmas kəndlərindəki kütləvi qəbiristanlıqlarda müşahidə etmək mümkündür. (122, s. 381)

Salmas əhalisinin bir qrupu məscidin hörmətinin saxlanacağını düşündükləri üçün məscidə sığındılar. Lakin Dilman tutulduqdan sonra məscidə sığınanlar da gülləboran edildilər. O gündən sonra həmin məscidin adı “qanlı məscid” kimi qalıb. (121, s. 381)

Dilmandan və ətraf ərazilərdən 40 min nəfəri əsir götürüb, cəsədlərin üzərindən keçirməklə bir həftə Nəftvan və Qalada ac saxladıqdan sonra ac-yalavac səhralığa buraxdılar. Onların çoxu Nəftvan xarabalıqlarında aclıqdan və soyuqdan öldü. Diri qalanlar qürbət diyara - Güney mahalına (Şəbüstər ərazisi - *H.S.*) doğru irəlilədilər. Çöldə ayaqyalın və çarəsiz hərəkət edən həmin azərbaycanlıları isə kürdlər hücumu keçib geyimlərini soyundurub talamaqla qətlə etdilər. (150, s. 349)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Salmas rayonunun şəhər, qəsəbə və kəndlərində törətdikləri soyqırım nəticəsində bölgə əhalidən tamamilə boşaldı. Ona görə də soyqırımdan sonra İrənin nazirlər kabineti hətta Arazın şimalından, o cümlədən Lənkəran ərazisindən mühacirlərin və əhalinin bir qrupunun, Salmasa, eləcə də Urmiyaya köçürülməsi ilə bağlı layihə hazırlamışdı. (121, s. 406)

Qarabağlar və Quşçuda azərbaycanlıların soyqırımı

Aysorlar hələ 1918-ci ilin martında İ.Smitqonu öldürməyə and içmişdilər. Onlar Çehriqə tərəf hücum edəndə Kazım xan Quşçunun dəstə yaratmasından, Quşçu və Qarabağ cavanlarının silahlandırılmasından xəbər tutdular. Ağa Petros orada vaxt itirməmək üçün bu ərazilərdən yan keçdi. (38, s. 165)

1918-ci ilin aprelin sonlarında İ.Simitqo Dilmana, Salmasdakı müharibə komissiyası və dəstələrin başçalarına xəbər çatdırdı ki, Ağa Petrosun başçılığında birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiyadan çıxıb Salmasa tərəf hərəkət edir. İ.Simitqo silahlı dəstələrin qarşısını almaq üçün ona kömək etməyi tələb etdi. O, özü Şəkkak tayfasının rəisi Ömər xanın başçılığında 300 nəfər

atlı qüvvəni Sumay tərəfdən Quşçu gədiyinə göndərüb, Qarabağ (böyük kənd - *H.S.*) tərəfdən də Salmasa silahlı dəstə göndərməsini istədi. (120, s. 613) İ.Simitqonun yardım istəyinə görə Salmasdan 200 Qaradağ atlısı və Rəhim xan Köhnə şəhəri öz atlıları ilə Qarabağa yollandılar. Onlar orda Qarabağın 70 nəfərlik dəstəsi ilə birləşib gədiyin sol qanadını tutdular. Daha sonra Qaradağ atlıları və Rəhim xan burada davam gətirə bilməyib Salmasa qayıtdılar. Qarabağ dəstəsi isə ümitsiz şəkildə kəndə geri qayıdıb, bir yerə toplaşdılar. Onlar ailələrini götürüb Təsuc və Ərvənqə getmək üçün Ləkistana doğru hərəkət etdilər. Qarabağ əhalisinin çarəsizlikdən öz yurd-yuvasını tərk etməsini uzaqdan gören bir qrup erməni-aysor silahlı dəstəsi onlara hücum etdi. Qarabağ tüfəngliləri geri çəkilmə-çəkilmə cəsarətlə müqavimət göstərdilər. Lakin birləşmiş erməni-aysor dəstələrinin sayı çox idi və vəhşicəsinə hücumu keçirdilər. (120, s. 614)

Qarabağlılar çoxlu tələfat verdilər. Yalnız onlardan sağ qalan və yaralananları özlərini Quşçunun Kazım daşına çatdırıb, Kazım xana sığındılar. Çox sayda birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin hücumu, Qarabağ kəndi hadisəsinin baş verməsi, eləcə də Ömər xanın məğlub olması Salmas əhalisi və mühafizə üçün gələn dəstələri sarsıtdı.

Quşçu döyüşünün ardınca məğlub olan Ömər xan sağ qalan silahlı dəstəsi ilə Çehriqə çəkildi. Aysorlar da onun ardınca irəliləyib Çehriq qalasına daxil oldular. Daha sonra İ.Simitqonun imarətinə qədər irəlilədilər. Onlar İ.Simitqonu diri tutmaq istəyirdilər. Lakin İ.Simitqo çox çətinliklə qaçmağa müvəffəq olub (164, s. 30) kürəsünlülərin yaşadığı kəndlərə sığındı. İ.Simitqo orada az müddət qalandan sonra özünü təhlükədə hiss edib, Xoya tərəf qaçdı. Çehriq kəndini tutan cilolar əhalini qətlam etdilər. Daha sonra isə onlar kürəsünlülərin yaşadığı bir neçə kəndə hücum edib, həmin kəndlərin əhalisini də soyqırımına məruz qoydular. (120, s. 617) Beləliklə, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri bütün Urmiya, Salmas, ətraf qəsəbə və kəndlərini dağıdıb, əhalini soyqırımına məruz qoydular.

Ümumiyyətlə, ermənilər Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsilə yanaşı, hücumu keçdiyi bütün ərazilərdə, o cümlədən Şərqi Anadolu da soyqırımını törədib, ərazini xarabəyə çevirmişdilər. Belə ki, ruslar oktyabr çevrilişindən sonra ölkələrinə dönərkən ermənilərin də onlarla geri çəkilməsindən sonra bölgədə yoxlama aparən ingilis ordusunun mayoru E.O.Noel yazırdı ki, 1916-cı ilin yaz və yayında ruslar və onları müşayiət edən ermənilər bölgəni xarabəyə çevirirdilər... Eyni zamanda məğlub olduqlarını gördükdə əhalini qətləmə və təcavüzə məruz qoyurdular. (173, s. 20)

Beləliklə, çar Rusiyasının silahlandığı və digər böyük dövlətlər tərəfindən müdafiə olunan erməni-daşnak quldur dəstələri Şərqi Anadolu da və Azərbaycanda (həm şimalda, həm də cənubda) türk-müsəlman əhalini kütləvi surətdə qırmağa başladılar. Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ, Urmiya, Salmas, Xoy, Maku və digər yaşayış məntəqələrində yüz minlərlə Azərbaycan türkü - uşaqlar, qadınlar, qocalar məhv edildi. (15, s. 8) Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinin şəhərləri, qəsəbə və kəndlərinin əhalisinin əksəriyyəti soyqırımının qurbanı oldu. Ermənilər yaşayış yerlərini tərk edib qaçanları belə vəhşicəsinə soyqırımına məruz qoyub, bütün bölgəni xarabalığa çevirdilər.

Ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan azərbaycanlıların kütləvi məzarlıqlardan çıxan sümükləri

Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın (SCQACK) 2-ci maddəsində deyilir ki, “bu konvensiyada “soyqırımı” dedikdə, hər hansı milli, etnik, irqi, yaxud dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə törədilən aşağıdakı hərəkətlər başa düşülür:

a) irqi qrup, yaxud qrupların üzvünü və ya üzvlərini yaşamaq və şəxsiyyət azadlığı hüququndan məhrum etmək:

1) irqi qrup, yaxud qrupların üzvlərini öldürməklə;

2) irqi qrup, yaxud qrupların üzvlərinə ağır bədən xəsarəti, yaxud əqli pozğunluq yetirmək və onlara qarşı işgəncə, yaxud qəddar, insanlıqdan kənar və insanın ləyaqətini alçaldan davranış və cəza tətbiq etmək nəticəsində onların azadlığına və ləyaqətinə qəsd etməklə;

3) irqi qrup, yaxud qrupların üzvlərini özbaşına həbs etmək və qanunsuz olaraq həbsxanalarda saxlamaqla;

b) irqi qrup, yaxud qruplar üçün qəsdən onun və ya onların bütünlüklə və ya bir hissəsinin fiziki məhvinə hesablanmış həyat şəraiti yaratmaqla”. (58)

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən kütləvi qırğınlar SCQACK-nın bütün maddələrinə və soyqırımına verdiyi bütün təriflərə uyğun gəlir və azərbaycanlılara qarşı birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi qətlə birmənalı şəkildə soyqırımıdır.

Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə Andranikin hücumu

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin böyük fəlakətlər törətməsindən xəbər tutan Osmanlı qoşunu azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalmasını dayandırmaq məqsədilə ermənilərlə müzakirə aparmağa çalışırdılar. Osmanlı ordusu əvvəl danışıq yolu ilə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinə bir neçə dəfə təkliflər də verdilər. Lakin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri əhalini qətlə etməkdən əl çəkmədiyi və aqressiv mövqe nümayiş et-

dirdikləri üçün müharibə labüd idi. Ona görə də Osmanlı qüvvələrinin Cənubi Azərbaycana daxil olan hissələri artıq iyul ayının ortalarında Xoy və Salmasdan keçib Kərimabad kəndinə (Urmiya yaxınlığında - *H.S.*) çatandan sonra Andranik Qafqazdan 12 min nəfərlik erməni silahlı dəstəsi ilə Araz çayını keçib Cənubi Azərbaycana daxil oldu.

Andranik erməni terrorçuları içərisində ən fəal idi. O hələ “1918-ci ildə Mançester-Paris-Türkiyə-Ermənistan-İran-Tehran-Ordubad vasitəsilə İrəvana külli miqdarda silah gətirmişdi”. (91, s. 111)

Andranik erməni-aysor silahlı dəstələrinin işğalında olan Urmiya və Salması Ermənistan Respublikasına birləşdirməkdə əsas maneə hesab edilən Xoy şəhərini hədəfə almışdı. O, Xoy şəhərində yerli əhalini etnik təmizləmə yolu ilə məhv edəndən sonra özü ilə gətirdiyi erməni ailələrini orada yerləşdirməyi planlaşdırırdı. (158, s. 103) Andranik həmçinin Osmanlı qoşununu arxadan mühasirəyə almaq və Urmiyadakı erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstələrlə birlikdə iki tərəfdən hücumla keçərək, Osmanlı ordusunu məhv etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Andranik Osmanlı qoşununu məğlub edəndən sonra Urmiyadakı erməni-aysor silahlı dəstələrlə birləşməyi (19, s. 74) və Qafqazla Urmiya arasında yerləşən bütün əraziləri erməni dövləti tərkibində birləşdirərək, Azərbaycan və Osmanlı ərazisi hesabına dənizdən dənizə Ermənistan yaratmağı qərara almışdı. Çünki “Azərbaycanın bir hissəsi sayılan İrəvan əyalətində 28 may 1918-ci ildə Ermənistan dövləti yarandıqdan sonra işğalçı ermənilərin başçılarından olan Andranik bu dövlətin kiçik bir ərazidə yaradılması ilə razılaşmadığını bildirdi. O, Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər “Böyük Ermənistan” yaratmaq istəyən ifratçı ermənilərdən idi. Ermənistan dövlətinin bu kiçik ərazidə yaradılmasına qane ola bilmirdi”. (38, s. 216) Cənubi Azərbaycan ərazisində isə “ən azı Qərbi Azərbaycan (Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsi - *H.S.*), Ərvənq, Ənzab və Mərənd bölgələri onun işğal planına daxil idi”. (150, s. 352)

Ümumiyyətlə, erməni silahlı dəstələri I Dünya müharibəsi boyunca Azərbaycan və Anadolu türklərini qırmaqla rüslərə böyük köməklik göstərmişdilər. 1918-ci ilin əvvəllərində yüz minlərlə

dinc türk əhalisini qəddarlıqla qətlə yetirən, onların evlərini yandıran və əmlaklarını qarət edən qaniçən Andranik Ərzurumda türk ordusuna qarşı vuruşarkən, türk ordusunun komandanı Vehib Paşanın tabe olmaq təklifinə belə demişdir ki, Rusiya dövləti “Türkiyə Ermənistanı” dekreti ilə bizə müqəddəratımızı təyin etmək hüququ vermişdir. (1, s. 69-70) 1918-ci ilin iyun-avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may-avqustda isə Zəngəzurun Sisian hissələrində Andranikin və digərlərinin başçılıq etdikləri silahlı qüvvələr Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və həmin ərazilərdə etnik təmizləmə aparmaqla məşğul olmuşdular. (43, s. 56) Bir sözlə, o həm Arazın şimalında, həm də cənubunda azərbaycanlıları soyqırımına məruz qoymaqla ələ keçirdiyi Azərbaycan ərazilərini Ermənistan qatmağa çalışırdı. “Lakin Batum müqaviləsinə görə Andranikin silahlı dəstələri türk-silah olunmalı idilər. Ancaq Andranik yalnız Ermənistan Respublikasını qəbul etməməklə qalmayıb hər hansı bir sülh danışıqlarına belə getmək istəmirdi. O həmçinin öz qüvvələri ilə birgə Urmiya gölünün cənubuna çatıb orada ingilis qüvvələri ilə birləşmək fikrində idi”.(38, s. 216)

Azərbaycanda soyqırım törədən və Xoy şəhərinə hücum edən Andranikin başçılığında erməni silahlı dəstələri

Andranikin silahlı dəstələrinin Xoy şəhərinə hücumu barədə şəhər əhalisinə ilk məlumatı Osmanlı hərbi qərargahının komandanlığı elan etdi. Osmanlı ordusunun Salmasdakı qələbəsi ilə bağlı Xoy şəhərində 3 gün şənlik keçirilib, nitqlər söyləndi. 22 iyun 1918-ci ildə Osmanlı ordusunun siyasi məsələlər üzrə nümayəndəsi zabit Yusif Ziya öz nitqində bildirdi ki, təhlükəli günlərdir. İngilislər Zəncana kimi irəliləyib, 8000 erməni döyüşçüsü də Qafqazdan Culfaya gələrək Xoya hücumu keçmək istəyir. (165, s. 475) Aydın məsələdir ki, Andrank Xoy şəhəri və ətraf ərazilərinin əhalisini qətlə endirdikdən sonra özü ilə gətirdiyi 10000 erməni ailəsini burada yerləşdirməyi və bölgəni erməniləşdirməyi planlaşdırmışdı. (50, s. 306) Türk zabiti elan etdi ki, “şəhər əhalisinin hamısı silahlanmalıdır. Onların üç günlük azuqə ilə müdafiəsi üçün Evoğluna gedib, bizim qüvvələrə yardım etməsi məsləhətdir. Əhalinin bəzisi Yusif Ziyanın sözlərinə inanmadı. Lakin ehtiyat tədbirləri gördülər. Yardım üçün Makının sərdarının (hakiminin - H.S.) yanına elçi göndərdilər. Təbrizə teleqraf vurdular və kəndlərə də xəbər göndərdilər ki, yardım etsinlər. Polis Ağarəhim də yardım gətirmək üçün Yekanata göndərildi”. (165, s. 475)

Xoy şəhərində olan Osmanlı siyasi nümayəndəsi ilə iki Osmanlı əsgəri Andranikin Xoy şəhərinə hücumu və şəhəri mühasirəyə aldığı barədə Osmanlı ordusuna məlumat vermək üçün Urmiyaya yola salındılar. (136, s. 51-52)

Həmçinin “21 iyul 1918-ci ildə 500 nəfər erməni atlısı, 500 piyada ilə birgə Culfaya gəldilər. Onlarla üzvü olan bir dəstə hazırladılar. Bu dəstə guya artıq sülh bağlandığı üçün Vana qayıtdıqlarını, onların ardınca gələnlərin köçkünlər olduğunu bildirdilər. Əllərində ağ bayraqla Osmanlı qüvvələrinə hücum edib Arazın cənubuna keçdilər. Ermənilərin hücumunu və daha sonra Osmanlı mövqelərinə, xüsusilə Xoy şəhərinə tərəf irəliləməsini gören 4-cü korpusun komandanlığı ermənilərin qarşısını almaq əmri verdi. Osmanlılar 2 piyada rotası, 3 dağ topu və atlılarla birgə minbaşı Hüseyn Hüsünün komandanlığı altında 2 iyulda Şeytanava (Reyhanə - Xoy) yolu ilə Culfaya tərəf irəlilədilər. Bu

korpusun adı “Yeni Culfa korpusu” idi. Salmas cəbhəsindəki 4-cü korpusun komandanlığı isə Andranikin silahlılarını qırmaq üçün Osmanlı qüvvələrinin Urmiyaya tərəf hərəkətini dayandırdı”. (38, s. 216)

Şəhər əhalisi şəhərin müdafiəsi haqqında qərar vermək üçün “Xoy şəhərinin Qarı Məscidinə toplaşdılar. Qızgın müzakirələr getdi. Bəziləri bu müharibənin regional yox, dünya müharibəsi olduğu və İngiltərə ilə Osmanlı arasında getdiyini əsas gətirərək bildirdilər ki, bu müharibənin bizə dəxli yoxdur. Eyni zamanda onlar bizdən güclüdürlər və biz onların qarşısında dayana bilmərik. Müqavimət göstərsək də, qətlə edilərək, uşaq və ailəmizi qırğına verərik. Erməniləri mehribanlıqla qarşılayıb, onlara tabe olduğumuzu bildirək. Digər qrup isə Urmiyada baş verən qətləməni əsas gətirərək bildirdilər ki, bu silahlı erməni dəstələri bizim evimizə daxil olurlar. Urmiyada gördük ki, silahsız və sülhsevər əhəlinin başına nə bəlalər gətirdilər. İndi biz onları qarşılasaq və hətta onların qarşısında qoyun qurbanlıq kəssək də, yenə onlar bizim uşaq və qadınlarımıza rəhm etməyəcəklər”. (165, s. 475)

Xoy şəhərinin əhalisi “Andranikin hücum xəbərindən əvvəl bərk qorxuya düşdü. Hətta bəzi şəhər varlıları şəhərdən kənara çıxıb, Təbrizə getdilər. Lakin müqavimət göstərmək istəyən əhəli şəhərdən qaçanlara mane oldu və qalanın mühafizəsi üçün qəti qərara gəldi”. (112, s. 262)

Beləliklə, Urmiya və Salmasda əhəlinin başına gətirilən hadisələrdən xəbəri olan Xoy əhalisi müqavimət göstərmək qərarına gəldi. Onlar Xoy şəhərinin qala qapılarını bağlayıb, qala divarlarının üzərində istehkamlar qurdular”. (165, s. 475) Andranikin silahlı dəstələrinin Xoy şəhərinə hücum xəbəri Cənubi Azərbaycana daxil olan Osmanlı ordusuna çatdırılan kimi qoşunun baş komandanlığı 23 iyulda göstəriş verdi ki, Muğancığın şimalında dincəlməli olan 12-ci piyada diviziya iyulun 23-dən 24-ə keçən gecə Xoy şəhərinin 5 km-liyində Qəzənfər dağlarına çat-sın. (121, s. 394)

Osmanlı qoşunu isə bundan öncə Xoy şəhərindən Urmiyaya hərəkət edərkən yalnız əsgərlərindən 50-60 nəfərini həmin şə-

hərdə saxlamışdı. Onların da bəzisi xəstə idi. Salar Ovacığının atlıları ilə birlikdə “500 nəfərdən ibarət olan Osmanlı və Xoy atlıları şəhəri Andranikin hücumundan müdafiə üçün Evoğluna getdilər. Onlar Ərsi gədiyində Andranikin silahlı dəstələrinə çatdılar və toqquşma baş verdi. Hücum edən Andranikin silahlı dəstələri həm say baxımından, həm də hərbi təchizat baxımından on qatdan çox üstünlüyə malik idi. Osmanlı və Xoy şəhərinin atlılarından ibarət az sayda silahlı dəstə Andranikin silahlı dəstəsi tərəfindən mühasirəyə alındı. Onlar son gülləsinə qədər döyüldülər və əksəriyyəti ermənilər tərəfindən qətlam edildi. Az sayda sağ qalan və ya yaralanan atlılar geri çəkilib Xoy şəhərinə daxil ola bildilər. Onların özləri ilə apardığı üç top da erməni silahlı dəstəsinin əlinə keçdi. Erməni hücumçuları gecəni Səidabadın yaxınlığında qaldılar. (136, s. 52)

Andaraniklə ilk toqquşmadan salamat qalıb, qalaya qayıdan Osmanlı əsgərləri Xoy qalasını qoruyanlara qalanı mühafizə və müharibə üsulunu cidd-cəhdlə öyrətdilər. Digər tərəfdən isə Andranikin silahlı dəstəsi 1918-ci il 23 iyulda şəhərin ətrafını mühasirəyə alıb, top və odlu silahlarla şəhəri atəşə tutdu. Xoy əhalisi də ciddi şəkildə müqavimət göstərüb, onlara cavab verdilər. (121, s. 394-395)

Andranikin silahlı dəstələrini hücumu keçdiyi anda “Xoy şəhərinin alimlərindən Höccətülislam və Ağa İbrahim Müctəhidi əhalini cəsərləndirmək üçün hərəkətə keçdilər. İlk olaraq Höccətülislam əhalinin qarşısında çıxış edərəkdedi: “Ey millət hər kimsə bu gün oruc tutsa, günah edib. Bu vəziyyətdə oruc tutmaq haramdır. Hər kəs iftarını edib düşmənlərlə döyüşsün”. Hər ikisi iftar edəndən sonra, ayaqyalın şəkildə şəhərdəki istifadəsiz qalan topu iplə boyunlarına bağlayıb səngərlərə doğru çəkildilər. Bu iki alimin həmin hərəkəti gənclər və səngərlərdə olan əhalini coşdurdu. Səngərlərə gedib döyüşmək istəməyənlər də canlarından keçib, səngərlərə yola düşdülər. Səngərlərə doğru iki ruhani alim tərəfindən çəkilən top vasitəsilə ermənilərin şəhəri atəşə tutan əsas topu məhv edildi. Həmin topun səsi isə erməniləri qorxuya saldı”. (136, s. 53)

Gecə düşənə qədər Andranikin dəstələri mühasirədən əl çəkməyib, əksinə hücumlarını kəskinləşdirərək nəyin bahasına olursa olsun osmanlılar qayıdana qədər şəhəri tutmaq əzmində idilər. Andarnik osmanlılarla döyüşdə müqavimət göstərə bilmək üçün Xoy şəhərinin qala divarlarının imkanlarından istifadə etmək istəyirdi. Lakin onlar nə qədər çalışsalar da, qalib gələ bilmədilər. Səhər tezdən yenidən Andranik hər tərəfdən hücumla keçib, şəhəri işğal etməyə cidd-cəhdlə çalışdı. (136, s. 54)

Xoy şəhərinin əhalisi isə lazımı silah-sursatın olmamasına baxmayaraq, döyüşürdülər. Qadınlar da kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşür, bəzən isə döyüşən əhaliyə qida və hətta silah-sursat daşıyırdılar. (144, s. 754)

Şəhərin qala divarlarındakı səngərlərdə döyüşən əhalinin bir hissəsi erməni güllələrinə tuş gəlib öldürülmüşdü. Yalnız həmin gün nahar çağı Salar Avacığının 50 atlısının Çurs darvazasından şəhərə gəlməsi və atlıların səngərlərə paylanması Xoy əhalisinə yeni nəfəs verdi. Urmiya yaxınlığından geri dönməyən Osmanlı qoşunu hələ də gəlib çatmamışdı. (121, s. 395)

Şəhərdə Fətəli şah dövründən yadigar qalmış və yalnız ramazan ayında azan vaxtını bildirmək üçün istifadə edilən daha bir top mövcud idi. Həmin topu istifadə etmək üçün hündürlüyə qaldırdılar. Hətta atmaq üçün mərmə belə yox idi. Köhnə topçulardan olan Məşədi Tağı həmin topdan atəş açmağa başladı. Mərmə olmadığı üçün zəncirləri mərmə yerinə doldurub, şəhəri atəşə tutan erməni toplarının birinin istiqamətində atəş açıldı. Nəticədə, həmin erməni topu susduruldu. (165, s. 478)

Bürclərdə atışma nəticəsində onlarla insan şəhid edilmişdi. Top mərmisi üç nəfərin başını aparmışdı. Şəhərə dəyən top mərmiləri bir çox evləri darmadağın etmişdi. (165, s. 478) 1918-ci il iyul ayının 24-də günorta vaxtı erməni hücumçuları hiylə işlədərək şəhər darvazasının açılmasına nail olmaq istədilər. Belə ki, “Osmanlı türkcəsində danışa bilən üç nəfər erməni Osmanlı əsgəri geyimində Şəhanəq darvazasına yaxınlaşıb, dedilər ki, biz İslam ordusu tərəfindən gəlirik, ordu da bizim arxamızca gəlməkdədir, darvazanı açın”. (144, s. 754) Bürəddə dayanan əsgər-

lər sevinşələr də, darvazanı açmağa ehtiyatla yanaşdılar. Məşədi Xəlil və Seyid Həməzə adlı iki şəhər sakini bildirdilər ki, kəndiri bizim belimizə bağlayıb sallayın aşağıya, görək onlar kimdirlər və nə deyirlər. Xəlil kəndirlə aşağı sallanaraq onların erməni olduğunu başa düşdü və iki nəfərini qucaqlayaraq çığırdı ki, bunlar düşməndir, bunları mənimlə birlikdə vurun. Maraqlıdır ki, hər üçünü də əsgərlər vurdular və Xəlilə heç bir xəsarət dəymədi. O xəndəyə düşərək salamat qaldı və kəndirlə bürçə qaldırıldı. (46, s. 63)

Xoy şəhərində olan yaralı Osmanlı əsgərləri də zorla döyüşmək istədiklərini tələb etdilər. Onlara tüfəng verib bürçə qaldırıldı və saman üzərində yatırdılar. Onlar da atışmağa başladılar. (165, s. 478)

Axşamçağı güllələr tükənməkdə idi və səngərlərdəki əhalidə artıq ümitsizlik müşahidə edilirdi. Xoy əhalisinin daha müqavimətə gücü qalmamışdı. Əgər Osmanlı ordusu gec çatsa idi, Andranikin silahlı dəstələri şəhərə daxil olub, əhalini məhv etməklə, özü ilə gətirdiyi erməni ailələrini şəhərə yerləşdirəcəkdilər. Lakin bu vaxt Salmas istiqamətində Qəzənfər dağı tərəfdən Osmanlı toplarının atəşinin səsi eşidildi. Həmin an səngərlərdə Osmanlı əsgərlərindən biri çığırib dedi ki, daha qorxmayın, bu səs bizim qoşunun topunun səsidir. Bir neçə dəqiqədən sonra Osmanlı əsgərləri şəhərin Salmas darvazası istiqamətində ətraf dağlarda görünüb, davamlı olaraq top və başqa silahlarla Andranikin qoşununu atəşə tutdular. (136, s. 54)

Andranik Xoy ətrafına hücum edəndə osmanlılar Urmiyanın 4 fərsəxliyində (hər fərsəx 6240 m-dir - *H.S.*) yerləşən Kərimabadda erməni-aysor silahlı dəstələri ilə döyüşdü. Andranikin Xoya hücumunu eşidən Osmanlı qoşunu dərhal geri çəkilib 10 saat ərzində 18 fərsəx yol qət edib Xoya çatmışdı. (136, s. 55)

Andranik Əli Ehsan Paşanın qoşununun Salmasdan Xoya gələ biləcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdi. Ona görə də Xoy məntəqəsinə çatan kimi qoşununun bir hissəsini Salmas yolunun iki tərəfində yerləşən Qəzənfər və Qolabı dağlarında yerləşdirmişdi. (165, s. 478-479)

Osmanlı topxanası erməni silahlı dəstələrini atəşə tutub qısa müddətdə onların müqavimətini qırdı. Onlar qaçmağa məcbur oldular. Günbatana 1 saat qalmış Osmanlı ordusu Təzəkəndə yetişib, Səidabada doğru top atəşi ilə hücumu davam etdirdi. Andranik silahlı dəstəsi və özləri ilə gətirdiyi erməni ailələri ilə gəldikləri yolla Arazı keçib özünü Qafqaza çatdırdı. (136, s. 55) Beləliklə, 1918-ci il iyul ayının 25-də Osmanlı ordusu şəhər və ətrafını düşmən ünsürlərdən təmizlədi. Osmanlı ordusu Xoya doğru irəlilədi. Xoy əhalisi Osmanlı əsgərlərinin gəlişinə qədər ciddi müqavimət göstərdi. Xoyun xilasına gələn Osmanlı qoşunları Andranikin geri çəkilməsinə nail oldular. (99, s. 135)

Osmanlı ordusu həmin gecəni şəhərin xaricində qalır və sabahısı gün erməniləri Culfaya qədər izləyirlər. Erməni qoşunu Culfanı keçdikdən sonra Arazın üzərindəki körpünü yandırırırlar. (165, s. 479) Beləliklə, Xoy əhalisi böyük bir bəla və dəhşətli soyqırımından qurtardı. Lakin Andranikin başçılığı altında ermənilərin törətdiyi soyqırımı Cənubi Azərbaycanla məhdudlaşmamışdır. Onun törətdiyi soyqırımının “başlanğıcı Ərzurumda qoyulmuş, Naxçıvanda, Göyçə mahalında, İrəvanda daha amansızlıqla davam etdirilmiş, Zəngəzur və Qarabağda əsl mənada vəhşilik səviyyəsinə çatdırılmışdı”. (3, s. 36)

Andranikin Xoy şəhərinə hücum edib, bu şəhəri mühasirədə saxladığı bir vaxtda isə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiya gölünün şimal-şərqində yerləşən və strateji cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan Şərəfxana limanına hücumu gerçəkləşdirildi. Məqsəd isə orada qalan rus əsgərlərinin silah-sursatını götürmək və işğalın, eləcə də soyqırımının əhatəsini Şərəfxana, Şəbistər, Təsuc və hətta Təbrizə qədər genişləndirmək idi. (151, s. 523-524) Bu məqsədlə “1918-ci il iyul ayının 24-də aysor və ermənilərdən ibarət 180 nəfər yüksək hərbi təlim görmüş adamlardan seçib, ələ keçirdikləri ruslara məxsus buxar gəmisində, digər dəstəni isə yelkənli gəmidə yerləşdirib, onlara bir top da verib Şərəfxanaya göndərmişdilər. Plan qəflətən sahilə çıxıb həmin ərazini işğal etməkdən ibarət idi. Lakin onlar sahi-

lə çıxarkən Osmanlı və azərbaycanlı türklərin müqavimətinə rast gəldilər”. (46, s. 64)

Beləliklə, Andranikin Xoy şəhərini ələ keçirib, əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla gətirdiyi erməni ailələrini orada yerləşdirmək planı iflasa uğradı. Üstəlik o Xoy şəhəri ilə yanaşı, Təsuc, Şəbistər, Mərənd və hətta Təbrizi belə tutmağı, həmin şəhərlərin əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla Urmiya və Salmasa yol açmağı və Azərbaycan ərazisi hesabına dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmağı planlaşdırmışdı. Lakin xoşbəxlikdən Osmanlı qoşununun Cənubi Azərbaycana daxil olması və Andranikin məğlubiyyəti Azərbaycanda əhalinin soyqırımı miqyasının daha geniş xarakter almasının, eləcə də Azərbaycan ərazisi hesabına ikinci erməni dövlətinin yaradılmasının qarşısını aldı.

Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olması və onun nəticəsi

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni və aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı yalnız Osmanlı dövlətini narahat edirdi. Digər dövlətlər ya İran kimi bu soyqırımının davamının qarşısını almağa qadir deyildi, ya da Qərb və ruslar kimi erməni və aysorları himayə edib, onların Azərbaycan türklərini qətləliam etməsinə yardım edirdilər. Onların məqsədi Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində müsəlmanların sayını soyqırımı nəticəsində azaltmaqla erməni-aysor xristian dövləti yaratmaq idi. Belə vəziyyətdə Azərbaycan türklərinin erməni və aysorlar vasitəsilə Cənubi Azərbaycanın qərbində soyqırımına məruz qalmasından xəbər tutan Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycana gəlməyi qərarlaşdırdı. 1918-ci il fevral ayının 13-də birləşmiş erməni və aysor silahlı dəstələrini qırğın törətməkdən çəkindirmək və soyqırımının qarşısını almaq məqsədi ilə Osmanlı ordusunun baş komandanı tərəfindən III və VI (44, s. 104) batalyona göstəriş verildi. Lakin yollar qarlı olduğundan qoşunun hərəkət etməsi mümkün olmadı. (121, s. 339)

Artıq yazda Qafqazda fəal hərbi əməliyyatlar keçirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il martın 12-də Ərzurumu tutdular və tezliklə 1914-cü ildəki Rusiya-Türkiyə sərhədlərinə çıxdılar. (30, s. 399) Lakin Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycana cənub-şərq istiqamətindən hərəkət etdi. “İraqın şimalında ingilislərlə döyüşdən sonra heç də yaxşı vəziyyətdə olmayan Osmanlı qoşunu Rəvandüzdən hərəkət edərək 1918-ci il aprel ayında Urmiyaya tərəf yola düşdü. (38, s. 201) Urmu şəhərinin 3 fərsəxliyində (hər fərsəx 6240 m-dir - *H.S.*) Baranduz çayının ətrafındakı kəndlərə gəldilər. Bundan “xəbər tutan xristianlar qoşunun hərəkətinin səbəbini öyrənmək üçün Osmanlı qoşununun komandanı Xeyri bəyin yanına iki nəfər nümayəndə göndərdilər. Onlara bildirilmişdi ki, az miqdarda pul alıb geri dönsünlər, əks təqdirdə müharibəyə hazır olsunlar. Xristianların göndərdiyi həmin iki nəfərdən biri zorla nümayəndə kimi göndərilməyə məcbur edilən şəhər əyanlarından Sədiəlməmalik, digər isə xristian tacirlərdən Barun Qarapet idi. Onlar şəhərin 3 fərsəxliyində ordu komandanı ilə görüşdülər. Lakin Osmanlı ordusunun komandanı pul təklifi ilə razılaşmadı. Nümayəndələr şəhərə müraciət edib Osmanlı ordusunun fikirlərini Xristian Komitəsinə çatdırdılar (136, s. 41). Osmanlı ordusunun pulla ələ alınmasının mümkünsüzlüyünə əmin olan “Xristianlar kifayət qədər qüvvə ilə hərəkətə keçib osmanlılarla müharibəyə daxil oldular. Osmanlıların sayı az olduğundan, eləcə də orduda ərzaq qıtlığı olduğu üçün məğlub oldular. Nəticədə əsir və tələfat verməklə geri çəkildilər. (136, s. 41)

Əlbəttə, Osmanlı ordusu birinci hücumda keçmədən əvvəl danışıq yolu ilə erməni və aysorları azərbaycanlıları daha artıq qətləliyə etməkdən çəkindirmək üçün onlara təkliflər də vermişdilər. Belə ki, Azərbaycanda erməni və aysorların təslim olması üçün osmanlıların söyləri davam edirdi. Salmasda Osmanlı qüvvələrinin komandanı xristian başçılarından bir neçə nəfərlə görüşmək üçün xahiş etdisə də, bu təklif ermənilər tərəfindən qəbul olunmadı. (38, s. 205)

Xristianlar əhalini qətləməyə başlamışdılar və aqressiv mövqə nümayiş etdirdikləri üçün müharibə labüd idi. Ona görə də, “Altıncı korpusun komandanlığı 1918-ci il aprelin əvvəllərində Osmanlı ordusunun baş komandanlığına təklif etdi ki, dördüncü Osmanlı korpusu Dilman-Xoy yolu ilə hərəkət etsin. Bununla bu korpus erməni qüvvələrinin və Andranikin dəstələrinin Urmiya aysor və ermənilərinə tərəf irəliləməsinin qarşısını almış olar. Əldə olunan xəbərlərə görə İrəvan və Naxçıvan hüduqlarında toplaşmış ermənilərin çoxu Urmiya gölünün cənubunda ingilislərlə birləşmək və Həmədana gedib çatmaq istəyirdilər”. (38, s. 202) Osmanlı qoşununun Qafqaza gələn bölməsi artıq 9 may 1918-ci ildə Nuru paşa heyəti ilə bərabər Təbrizə daxil olur. (64, s. 9)

1918-ci il may ayının sonları və iyun ayının əvvəllərində isə Osmanlı ordusunun bir qrupu Xoy şəhərinə çatdı, daha sonra Salmasa doğru hərəkət etdi. Lakin həmin vaxt Salmas xristianlar tərəfindən işğal edilmişdi. Osmanlıların erməni-aysor silahlı dəstələri ilə ilk qarşılaşması burada baş verdi. (163, s. 111) Həmin gün birləşmiş erməni-aysor dəstələri ilə osmanlılar arasında müharibə baş verdi. Top səsləri səhərdən günortaya qədər eşidildi. Lakin nəhərdən sonra Osmanlı toplarının səsi kəsildi... İlk toqquşmada Osmanlı ordusu məğlub oldu və 150 nəfər Osmanlı əsgəri əsir düşdü”. (121, s. 384)

Erməni və aysorların bütün cinayətlərinə rəğmən Osmanlının yenə də onları azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətməkdən diplomatik yollarla çəkəndirmək səyi davam edirdi. Belə ki, “10 iyul 1918-ci il tarixində bir Osmanlı nümayəndəsi 4 jandarmı birgə şəhərə gələrək xristianların Mosuldakı baş dini rəhbərindən xristian liderlərinə məktub gətirdi. Məktubda yazılmışdı ki, Osmanlı dövlətinə təslim olsalar, dövlət onları qoruyacaqdır. Aysor və ermənilərin silahlı qüvvələri bu təklifi rədd etdilər”. (38, s. 205)

Osmanlılar diplomatik yolla erməni və aysorları soyqırımı törətməkdən çəkəndirə bilmədiyi üçün “tədricən erməni və aysorlarla Osmanlı qoşunu arasında döyüş başlandı. 12 iyul 1918-ci ildə aysor komitəsi müsəlmanlardan müharibə xərcləri ödəmək

üçün 50 min tüməndən çox pul istədi. Hər gün Salmas cəbhəsindən böyük bir qrup erməni və aysor göndərilirdi. 16 iyul 1918-ci ildə Urmiyadakı bütün minik vasitələrini müharibəyə görə Salmasa apardılar”. (38, s. 206)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin erməni əsilli başçısı Ağa Petros Urmiyadan xeyli təchizat və qüvvə ilə Salmasa doğru hərəkət etdi. Erməni-aysor dəstələri bir neçə gün Osmanlı ordusu ilə döyüşdülər, lakin müntəzəm olaraq Osmanlı ordusunun qarşısında müqavimət göstərə bilmədilər. “İyun ayının əvvəllərində türklər yenə şimaldan hücumə keçib, erməni-aysor qoşununu Vandan gələn 15000 erməni ilə birlikdə məğlub edib, Salmasdan geri çəkilməyə vadar etdi”. (151, s. 535) Geri çəkilmə prosesində Salmasda olan xristianlar ailələrini və ev əşyalarını da götürüb arabalara yüklədilər və Urmiyaya doğru hərəkət etdilər. Osmanlılar Salmasa çatanda artıq şəhərdə heç bir xristian qalmamışdı” (163, s. 111). Lakin ermənilər soyqırımını ilə işğal etdikləri Azərbaycan şəhərlərini buraxıb getmək istəmirdi. “Osmanlıların irəliləməsinin qarşısını almaq üçün hər tərəfdən qüvvə və tufəngçi göndəridilər”. (137, s 190)

Lakin birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri “Ağa Petrosun başçılığı ilə Salmasa hərəkət etdiyi vaxt, onların Osmanlıya məğlub olacağını təsəvvür etmirdilər. Ona görə də, erməni-aysor dəstələrinin məğlubiyyətindən xəbər tutan xristianlar təşvişə düşdülər. Ağa Petrosun Salmasdan geri dönməsi ilə qorxu hissi şəhərə hakim olmuşdu. Hətta həmin gün, 1918-ci il iyul ayının 19-da Ağa Petrosun həyat yoldaşı Zərifə xanım tərəfindən əhalinin şəhərə çıxması qadağan edildi. Ağa Petros gəlməmişdən əvvəl Urmiyada xəbərdarlıq edib bildirdi ki, kim evdən çıxsa öldürüləcək. Ehtimala görə, o istəmirdi ki, sağ qalan müsəlman əhali Ağa Petrosun başçılıq etdiyi məğlub olan silahlı dəstələri geri dönərkən görsün”. (163, s. 113)

Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlıların erməni və aysorlar tərəfindən qətlini dayandırması üçün hücumu və qələbə qazanması erməni və aysorları ciddi təşvişə saldı. Onlar “yardımın gəlmədiyini gördükdə qərara aldılar ki,

İran dövləti ilə müzakirəyə girib törətdikləri qətləmin bağışlanmasını istəsinlər. Ona görə də Urmiyanın müsəlmanlarından birini vasitəçi edib, üzr istəmək üçün Təbrizə göndərdilər. Lakin bu plan baş tutmadı”. (150, s. 351)

1918-ci il iyun ayının 23-də erməni və aysorlar osmanlıların hücumundan qorxuya düşdükləri üçün azərbaycanlılarla Urmiyada barışıq etməyə çalışdılar. Bağlanan sülh müqaviləsi 4 nüsxədə tərtib edildi. Bir nüsxə Təbrizə göndərildi, 3 nüsxə isə hökumət kabinetində saxlanıldı. Lakin sülh müqaviləsinin bağlanmasına baxmayaraq, Ağa Petrosun başçılığında olan birləşmiş erməni-aysor dəstələri iyul ayının 25-də Urmiya yaxınlığında Əsgərabad kəndinə hücum edib əhalini yenidən qətlə etdilər. (121, s. 384)

Birləşmiş erməni-aysor dəstələrinin məğlub olmalarına baxmayaraq, yenə talan və əhalini soyqırımına məruz qoymaqdan qalmırdılar. “Mal-qarası və ailələri ilə erməni və aysorlardan əlavə, onların silahlı dəstələri də yolüstü çatdıqları kəndləri qarət edir, qarşılıqlarına çıxanı öldürürdülər. Beləliklə, yenidən kənd və şəhərlərdə qarət və kütləvi soyqırımı başlandı”. (163, s. 113)

Andranikin Cənubi Azərbaycanın qərbinə hücumundan xəbər tutan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Culfaya doğru yolu açmağı və onlarla birləşməyi qarşıya məqsəd qoydu. (121, s. 387)

1918-ci il iyul ayının 25-də Urmiyada şayiə yayıldı ki, Osmanlı ordusu Salmasdan Urmiyaya doğru hərəkət edir. Ağa Petros müəyyən silahlı dəstə ilə onlarla qarşılaşmaq üçün hərəkət etdi, lakin onların qarşısında davam gətirə bilməyib, geri çəkildi. Osmanlılar Urmiyanın 4 fərsəxliyində Kərimabad kəndinə qədər çatdılar. (163, s. 114) Lakin həmin vaxt Osmanlı ordusuna xəbər gəlir ki, erməni Andranik 12 min nəfərlik qüvvə ilə Qafqaz istiqamətdən Araz çayını keçməklə Xoy şəhərinə hücumu keçib və şəhəri mühasirə edib. Ona görə də, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri ilə döyüşən Osmanlı ordusu həmin xəbəri eşidən kimi geri çəkilib, “on saat ərzində 18 fərsəx yol getdilər və Xoy şəhərinin müqaviməti qırılmadan oraya çatdılar. (136, s. 54)

Andranik Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Lakin Xoy əhalisi qala divarlarından şəhəri müdafiə etdi və ermənilər şəhərin

xaricində bir neçə gün gözləməyə məcbur oldular və beləliklə, Osmanlı ordusu Salmas istiqamətindən çatıb, top atəşi ilə bir hissəsini öldürdü, qalanı isə qaçmağa məcbur oldular. Xoy şəhəri onların əllərindən çıxdı. (163, s. 115)

Erməni-aysor silahlı dəstələri Andranikin dəstəsinin Xoy şəhərində məğlubiyyətə uğradılması və Şərəfxanaya gedən şəxslərin öldürülməsindən xəbər tutduqdan sonra daha da qorxuya düşdülər. Onlara dərhal xəbər çatdı ki, osmanlılar Urmiyaya doğru hərəkət edirlər. Ağa Petros onların irəliləməsinin qarşısını almaq üçün yola düşdü. Lakin bu dəfə erməni-aysor dəstələri daha uğur qazanacaqlarına inamlarını itirmişdilər. Eyni zamanda bölgə ilə telefon və teleqraf və ümumiyyətlə, əlaqə xətləri kəsildiyindən cəbhə vəziyyətindən xəbər yox idi. İngilislərin ordusunun da harada olduğu və onlara necə yardım edəcəklərini bilmirdilər. (163, s. 116) Bütün bunlara baxmayaraq, 1918-ci il iyul ayının 2-də onlar yenidən Urmiyada əhalinin soyqırımına başlayıb, 2000 nəfərdən çox insanı bir gündə öldürdülər. (122, s. 91)

Türk qoşununun irəliləməsi ilə törətdikləri qətləmin aqibətindən qorxuya düşən birləşmiş erməni-aysor dəstələri ümitsiz və xəbərsiz olduğu həmin vaxt - 1918-ci il iyulun 7-də Peninqton adlı ingilis pilot Urmiyaya endi, lakin artıq gec idi və ciddi tədbirlər görmək mümkün olmadı. (157, s. 124) O, silahlı dəstələri İngiltərənin İran üzrə qüvvələrinin komandanı general Denstervilin planı və mövcud vəziyyət haqqında məlumatlandırdı. (163, s. 116) Erməni və aysorların Osmanlı qoşununun hücumu qarşısında davam gətirəcəyi təqdirdə ingilislərin yardımının çatacağı bildirildi. Lakin artıq gec idi və Osmanlı qoşunu erməni və aysor dəstələrini Cənubi Azərbaycanın qərbindən geri oturtmaqda idi. Həmin dövrdə erməni Ağa Petros Sulduzdan 300 qarapapaq döyüşçüsünü və qarapapaq elinin başçısı Rəşidəs-Səltənəni bələdçi adı altında zorla şəhərdən çıxardılar və Həmədan tərəfə hərəkət etdilər. Lakin erməni-aysor dəstələrinin məğlubiyyəti artıq Sulduzda olan ciloları da qaçmağa məcbur etdi. Onlar həmin vaxt Qarapapaq süvarilərinin şəhərdə olmamasından istifadə edib şəhəri talayıb qaçdılar. (126, s. 139)

1918-ci il iyulun 7-də Penington adlı ingilis pilot İngiltərə tərəfindən Urmiyaya enib, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Urmiya və Salmasdan Sayınqalaya hərəkət etmələrinə göstəriş verdi

1918-ci ilin iyul ayında Osmanlı dövlətinin Dilməndə əməliyyat apardığı bir vaxtda 6-cı Osmanlı briqadası Urmiyada erməniləri və ciloları mühasirəyə almaq üçün Üşnəviyyə tərəfdən Urmiyaya tərəf hərəkətə başladı.

Bu qoşunun hərəkət yolu kimi Daşağıl Silani yolu göstərilmişdir. Erməni qüvvələri əsasən Dizətikə yolunda yerləşdilər. 6-cı briqada ermənilərin və ciloların müqavimətini qırıldıqdan sonra 14 iyulda Baldır çayda ermənilərlə döyüşə girdi. Daha sonra Osmanlı hissələri 14 iyulda Çinqıralı körpüsünü, 16 iyulda Saatlı və Barandüzü azad etdilər. Başqa bir yandan ermənilər 17 iyulda qüvvələrini toplayıb Savaqalaya tərəf hərəkət etdilər və qalanın şimalında yerləşən Osmanlı qüvvələri (Rəvandüz rotası) ilə döyüşə girdilər. Bu cəbhədə Osmanlı qüvvələri gerilədilər. Ermənilər Üşnəviyyəyə qədər irəlilədilər. Osmanlı ordusu 19 iyul-

da Sulduzda yerləşən Gedər çayının cənubunda toplaşdı. (38, s. 210) Mühasirəyə düşən ermənilər ingilislərdən yardım istədilər. Əslində, ingilislər də istəyirdilər ki, erməni və aysorlardan bir qrupu Sayınqalaya gedib orada ingilis qüvvələrindən silah və yardım alıb yenidən Urmiyaya qayıtsınlar. (144, s. 759) Məqsəd isə ermənilərin işğal edib əhalisini soyqırımına məruz qoyduğu Azərbaycan şəhərlərindən ingilislərin işğalında olan digər Azərbaycan şəhərləri Sayınqala və Həmədanla əlaqə qurmaq və burada Azərbaycan torpaqları hesabına ikinci erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin Osmanlı ordusu onlara yenidən özlərinə gəlib hücumu keçmək imkanı vermədi.

18 iyul 1918-ci ildə Osmanlı qüvvələrinin Dilmanda hərəkəti ilə eyni vaxtda 6-cı briqada 6-cı Osmanlı korpusu ilə birgə cənub tərəfdən Urmiyaya hücum etdi. Bu hərbi hissələrin hərəkəti zəif olsa da, 20 iyul tarixində Urmiya-Silvana yoluna çatdılar. 4-cü briqada Bitlis valisi Heydər bəyin başçılığı ilə tayfa atlıları ilə birgə Urmiyanın qərbində yerləşən Bacirgahdan Urmiya erməniləri üzərinə hücumlara başladı. Bu hücumlar zamanı 22-ci batalyon Dizətkəni, 16-cı batalyon isə Gövhər təpəsini tutdu.

1918-ci il 21 iyuldan etibarən Salmasda olan ermənilərin yardımı ilə Urmiyadakı erməni qüvvələrinin möhkəmlənməsindən sonra osmanlıların cənubdan Urmiyaya doğru irəliləməsi dayanmışdı. 23 iyulda Osmanlı qüvvələri Üşnəviyyənin cənub tərəfinə Gedərçay ətrafına doğru geri çəkilməyə məcbur oldular. Qərb tərəfdən isə vali Heydər bəyin komandanlığı altında olan hərbi hissələr Urmiyanın 6 km-liyində çatmalarına baxmayaraq, 6-cı briqada geri çəkildikdən sonra geriləməyə məcbur oldular. Bu geriləmələr sonradan çoxlu itkilərə səbəb oldu. (38, s. 214-215)

Ermənilər və aysorlar tərəfindən yüz minlərlə azərbaycanlının soyqırımına məruz qalmasına baxmayaraq, azərbaycanlılar yenə də erməni və aysorları hər növ bəladan və təhlükədən qorumağa çalışırdılar. Belə ki, 1918-ci il iyun ayının 24-də Urmiyada bir qrup azərbaycanlı hacı Əminəşşər vasitəsilə dövlətə məktub ünvanlayaraq bildirirdilər ki, müsəlmanlar öz malı və canı hesabına yerli xristianları qorumağa, onlara zərər toxunmasına

maneə olmağa çalışırlar və onların Urmiyadan köçməsinə ehtiyac yoxdur. (128, s. 377)

25 iyul saat 7-də 1500-dən çox düşmən atlısı və piyadası 2 topla 7-ci Osmanlı briqadasına hücum etdi. Ağır döyüşdən sonra osmanlılar geri çəkilməli oldular. 25-dən 26-a keçən gecə Osmanlı qüvvələri Quşçuya, daha sonra isə Əlikana tərəf geri çəkildilər. 26 iyulda ermənilər Quluncuya qədər irəlilədilər, lakin sonda osmanlıların müqaviməti ilə üzləşərək onların ağır atəşi qarşısında dayanmalı oldular. (38, s. 223)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri güclü Osmanlı ordusu qarşısında dayana bilmədiyi üçün Salmasdan Urmiyaya gələn erməni-aysorlarla bu şəhərdə yerləşən erməni-aysorlar şəhəri tərk edib, ingilis qoşunlarına birləşmək məqsədi ilə hərəkət etməyi qərara aldılar. Onlar 1918-ci il iyul ayının 30-da soyqırımından sağ qalan müsəlmanlara (azərbaycanlılara - H.S) bildirdilər ki, sabah hamısı şəhərdən çıxıb gedəcəklər. Osmanlıların qorxusundan dağınıq olsalar da, şəhərdən çıxarkən belə əhalini yenidən qətl və qarət etməkdən əl çəkmədilər. (43, s. 106)

Osmanlı qoşunun Cənubi Azərbaycana daxil olması ilə 1918-ci il avqust ayının əvvəllərində soyqırım törətmiş erməni və aysorların Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə hazırlaşması

Erməni və aysorlar əhalini qətlə edən Urmianı tərkdən Osmanlı qoşunu Urmiyaya doğru hərəkətə keçmişdi. “1918-ci il avqust ayının 1-də Osmanlı qoşunu Balu darvazasından Urmiyaya daxil oldu”. (151, s. 534) Salmas və Urmiya şəhərini tərkdən erməni və aysorların avqust ayının 3-də (122, s. 96) minədən çox ingilis hərbiçisinin tutduğu Sayınqalaya gətirməsi planlaşdırılırdı. 50 minədən çox erməni və aysor Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdən qarət etdiyi mallarla birlikdə Sayınqala istiqamətində Sulduza doğru hərəkət etdilər. Onların sayı başqa mənbələrdə 45 min göstərilir. Hərəkət istiqamətində qarşısına çıxan əhaliyə divan tuturdular. (154, s. 92) Onlar qaçmaqda olduqları üçün Sulduzda qarşısına çıxan azərbaycanlıların yalnız at və qızillərini əllərindən alırdılar. (169, s. 113)

Azərbaycanlıları 1918-ci ildə Urmiya və Salmasda soyqırma məruz qoyub əmlakı və malqarasına yiyələnən erməni-aysorlardan bir qrupu

Erməni və aysorlar Urmiyadan çıxan kimi bir-birlərinin canına düşdülər. Qaçan ermənilər və cilolar Urmiya və Salmasda yaşayan erməni və aysorların araba və faytonlarını əllərindən alıb qaçmağa başladılar. (122, s. 97-98) Çox hallarda geridə qalan uşaq və qocalara da baxmır, yolda buraxırdılar. Beləliklə, ermə-

ni-aysor xristianları çətinliklə özlərini Sayınqalaya çatdırdılar. Sayınqala ətrafında Çardavul və avşar tüfəngçiləri ilə toqquşdular. Şəhərə daxil olan xristianlar əhalini öldürür və şəhəri qarət edirdilər. Daha sonra onlar Tikantəpəyə doğru hərəkət etdilər. (57, s. 90)

İngiltərənin İran və Qafqaz cəbhəsində əməliyyatlarının sorumlusu olan general Desntervil Benqal nizəli batalyonunu erməni-aysor qruplaşmasını himayə etmək üçün Sayınqalaya göndərmişdi. Xristianlar həmin hindli dəstələrlə də osmanlılar qarşısında davam gətirə bilmədilər və ingilislərin əsas qüvvələrinin yerləşdiyi Həmədana doğru hərəkət etdilər. Oradan isə ingilislərin işğalında olan İraqa aparıldılar. (151, s. 538)

Osmanlı qoşunun Cənubi Azərbaycana daxil olmasından sonra birləşmiş erməni və aysorların soyqırım törətdikdən sonra Cənubi Azərbaycandan geri çəkilərək ingilislər tərəfindən İraqın Mindan bölgəsində yerləşdirilməsi (1920)

Beləliklə, Osmanlı qoşununun Cənubi Azərbaycana daxil olması azərbaycanlıların birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən törədilən soyqırımının daha geniş vüsət almasının qarşısını aldı. Həmçinin Osmanlının şərqudə - Azərbaycan ərazisində Rusiya və Qərb dövlətləri üçün dayaq nöqtəsi kimi əsrlər öncədən mövcud olan erməni-xristian dövlətinin yaradılma planının cənub qolu iflasa uğradı. Erməni-aysor dəstələrinin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsini tərk etməyə məcbur olması ilə 6 ay müddətinə onların törətdiyi kütləvi soyqırımından sonra Urmiya, Salmas və bütün ətraf qəsəbə və kəndlərin sağ qalan əhalisi nisbi sakitliyə çatdılar. Lakin erməni və aysor vəhşiliyinin və onların Azərbaycan ərazisində özlərinə dövlət qurma xəyallarının nəticəsində 200 minədək azərbaycanlı Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımına məruz qaldı.

NƏTİCƏ

Monoqrafiyada Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci il azərbaycanlıların erməni və aysorlar tərəfindən soyqırımına məruz qalması mötəbər mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında öyrənilib. 1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələri ilə eyni dövrdə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də azərbaycanlılar kütləvi şəkildə soyqırımına məruz qalmışdılar. Azərbaycanlılara qarşı baş verən bütün bu soyqırımlar vahid plan çərçivəsində azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə ermənilərə dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədi güdürdü.

Məşrutə inqilabından (1905-1911-ci illərdə) sonra İran dövlətinin faktiki olaraq bölgələrə, o cümlədən Cənubi Azərbaycana nəzarəti itirməsi və elə həmin dövrdən rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycana daxil olması azərbaycanlılara qarşı soyqırımı planının həyata keçirilmə prosesini sürətləndirdi. Faktiki olaraq 1918-ci ilədək Cənubi Azərbaycanı işğalda saxlayan rus qoşunları bölgədə idarəçiliyə maneçilik törədib, dağınıq halında yaşayan ermənilərin təşkilatlandırılmasında böyük rol oynadılar. Ermənilər isə çar Rusiyası ordusuna könüllü qoşulmaqla yanaşı, türklərə qarşı müharibədə aktiv iştirak etmiş və onların köməyi ilə Azərbaycan ərazisində özlərinə dövlət yaratmağı planlaşdırmışdılar.

1914-cü ildə I Dünya müharibəsinin başlaması ilə çar Rusiyasının qoşunlarının Cənubi Azərbaycanda olması, Osmanlı bu regiona qoşun yeritməyə məcbur etdi. Bununla da İran dövlətinin bitərəfliyini elan etməsinə baxmayaraq, Cənubi Azərbaycan ərazisi Antanta və Üçlər ittifaqının müharibə meydanına çevrildi. Rus-türk müharibələri, xüsusilə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində böyük dağıntılara səbəb oldu. Rusların tərəfinə keçən ermənilər çar Rusiyası qoşunu tərkibində Osmanlı ordusuna qarşı döyüşməklə yanaşı yerli əhaliyə də divan tutdu.

Çar Rusiyası və Qərb dövlətlərinin Cənubi Azərbaycanda fəaliyyəti, xüsusilə regionun 1918-ci ilədək rus işğalında qalması bölgədə idarəçiliyə maneçilik törədib, burada ciddi iqtisadi tə-

nəzzülə səbəb oldu. Ruslar Cənubi Azərbaycanı ticarət əlaqələrinə müdaxilə etməklə yanaşı, çar Rusiyası qoşununun ərzaq tələbatını burada istehsal edilən taxıl və ərzaq məhsulları hesabına təmin edirdilər. Xüsusilə istehsal edilən taxıl və digər qida məhsulları əhalidən ucuz qiymətə alınır və anbarlara yığılırdı. Hələ müharibə ərəfəsində rus qoşunları buradakı ərzağı və müharibə üçün lazım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardığından Azərbaycan iqtisadiyyatı daha yoxsul vəziyyətə düşdü, əhali qıtlıq və bahalıqla üzləşməli oldu.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində iqtisadi və sosial problemlərin meydana çıxmasında mühüm amillərdən biri də 1915-ci ildə 40 minədək aysorun kütləvi şəkildə Osmanlı dövlətinin Həkkari bölgəsindən Urmiya və Salmasa sığıb yaşaması idi. Aysorlar ermənilərlə birləşərək şəhər və kəndlərdə əhalinin əmlakını, mal-qara və ərzaq məhsullarını talayıb, əhalinin dolaşğını çətinləşdirdilər.

1917-ci ildə Cənubi Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olan digər amillərdən biri də Rusiya manatının məzənnədən düşməsi idi. Belə ki, rus manatının qiyməti müharibə illərində sabit qalmışdı. Əhalinin əksəri nəğd pulu rus manatına çevirmişdilər. Urmiya bazarında “mal mübadiləsi yerinə əhali manat alveri ilə məşğul olurdu. Kiçik dəllallar isə manat toplayıb böyük valyuta alverçilərinə satırdılar. Bazarın rastalarından biri (Şücaəddövlə sarayı) manat alveri üçün ayrılmışdı. Rus manatı burada hərrac yolu ilə alınıb-satılırdı. Lakin Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra manatın da gün-gündən dəyərdən düşməsi əhalinin iqtisadi vəziyyətinin daha da pisləşməsinə səbəb oldu.

Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra yaranan hərəmərəlikdən istifadə edən rus qoşunu Cənubi Azərbaycanın əksər şəhərlərinin bazarlarını talamağa başladılar. Əsgərlər ölkədən gedəcəklərini bildikləri üçün əhaliyə qarşı hər növ zülmədən çəkinmədilər. Əvvəlcə Urmiya bazarını yandıraraq, dükənləri qarət etdilər. Bunun ardınca Salmas və Xoy şəhərlərinin bazarlarının

ruslar tərəfindən talanıb yandırılması Cənubi Azərbaycanın iqtisadiyyatını tam çökdürdü.

1915-ci ildə İngiltərə dövləti vasitəsilə osmanlılara qarşı müharibəyə sövq edilən Həkkari bölgəsində yaşayan aysorların məğlub olması onların 40 min nəfərinin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə axın etməsi ilə nəticələndi. Bunun nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət daha da gərginləşdi.

Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə məskunlaşan aysorlar ermənilərlə yanaşı azərbaycanlılara zülm etməyə və qətl-qarət törətməyə başladılar. Çar Rusiyası və Qərb dövlətləri aysorları da bəhanə edib, bölgədə fəallığını daha da artırmış, erməni və aysorlara maddi yardım etməklə yanaşı, həm də onları təşkilatlandırır müharibəyə hazırladılar. Eyni zamanda yalnız dini cəhətdən ortaq nöqtələri olan ermənilərlə aysorlar, sırf Azərbaycan ərazisində erməni-xristian dövlətinin yaradılması məqsədilə birləşdirildilər. Bu işlərin təşkilində çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin, ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu və missioner təşkilatlarının başçısı A.Şed (Rever W.A. Shedd), eləcə də digər Qərb missioner təşkilatları və diplomatik nümayəndələri də rol oynadı.

Çar Rusiyasında baş verən 1917-ci il oktyabr çevrilişi, Cənubi Azərbaycandakı rus qoşununda çəşqinlik yaratdı. Ordu birlikləri özbaşınalığa başlamış, Cənubi Azərbaycan şəhərlərində, xüsusilə Urmiya, Salmas, Xoy, eləcə də ətraf qəsəbə və kəndlərdə qətl-qarətlə məşğul oldular. Onlar geri qayıdarkən silah-sursatlarını erməni və aysorlara verdilər. Eyni zamanda məqsədli şəkildə rusların ehtiyat silah-sursatları da erməni və aysorlara verilirirdi.

Rusiyada qarışıqlıq yarandıqdan və rus ordusu Cənubi Azərbaycandan çıxdıqdan sonra müttəfiq dövlətlər belə qərara gəldilər ki, osmanlılara qarşı erməni və aysorlardan ibarət silahlı dəstə təşkil etsinlər. Əslində, bununla bağlı plan illər öncədən mövcud idi və tədrici şəkildə həyata keçirilirdi. Lakin çar Rusiyasında oktyabr çevrilişinin baş verməsi həmin planın icrasını tezləşdirdi.

İngiltərə və Fransa Rusiyada qeyri-sabitliyi hiss etdikdən sonra ermənilər və aysorlardan ibarət silahlı dəstələr yaradıb, öz əlaltıları vasitəsilə idarə etməyi qərara aldılar. Onun üçün aysorların dini başçısı B.Marşimon və ermənilərin başçıları ilə danışığa başladılar. Bununla bağlı ingilis və fransız zabidləri Culfa yolundan daxil olub Urmiyaya yollandılar. ABŞ-ın Urmiyadakı nümayəndəsi A.Şed də həmin dövrdə onlarla əlbir hərəkət etdi.

Erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş silahlı dəstələrin təşkilində dağınıq şəkildə Urmiya və Salmasda yaşayan erməni və aysorlardan əlavə, Osmanlı ərazisindən bölgəyə gələn 40 minə qədər aysorla yanaşı, qaçaq ermənilərdən də istifadə etdilər. Qaçaq ermənilər isə, əslində, hələ Türkmənçay müqaviləsindən (1828-ci il) sonra İrandan və Türkiyədən Rusiyanın imperiya siyasəti istiqamətində Qarabağ və İrəvana köçürülən ermənilər idilər. Onlar Azərbaycan ərazisində ermənilərə dövlət yaratmaq planını həyata keçirmək üçün fəallaşdılar və 1917-ci ildə Araz çayını keçərək Urmiyaya gəldilər.

1917-ci ilin sonlarında 800 ağıqvardiyaçı rus zabiti Rusiyaya qayıtmaqdan imtina edərək, 75 nəfər fransız zabiti ilə erməni və aysorları qısa müddətdə təlimatlandırır, qoşun şəklində təşkilatlandırdılar. Siyasi qərarlar isə çevrilişdən sonra Rusiyaya dönməyən konsul B.Nikitin, ABŞ-ın Urmiyadakı konsulu doktor A.Şed, ingilis və fransız hərbiçilər tərəfindən verilirdi.

1918-ci ildə erməni və aysorlardan ibarət yaradılan silahlı dəstənin Urmiya, Salmas, ətraf qəsəbə və kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımı və qarət törətmələri, əhalinin evlərini qarət etdikdən sonra yandırmaları ciddi qıtlıq meydana gətirdi. Ermənilərin törətdiyi soyqırımından əlavə, yaranan qıtlıq və yoluxucu xəstəliklərin yayılması nəticəsində minlərlə azərbaycanlı öz həyatını itirdi. Təkcə Xoy əhalisinin üçdə ikisi öldü. Salmasdan Xoy şəhərinə sığınan 40 min nəfər didərgindən 10 min nəfəri belə sağ qalmadı.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədilməsinin tarixi köklərini araşdırarkən bu məsələnin kökünün hələ çox keçmişə gedib çıxdığı məlum olur. Belə

ki, Osmanlı dövlətinin hələ XV əsrdən güclənməsi və İstanbulu işğal etməsi Avropa ölkələrini qorxuya salmışdı. Bunun qarşısını almaq üçün dövrün qabaqcıl Avropa ölkələri iki strateji plan hazırladılar. Onlardan biri qısa strateji planda Osmanlı dövlətinin şərqində (Azərbaycanda) güclü hökmdarlar axtarıb tapıb Osmanlı dövləti ilə müharibəyə sövq etmək, digəri isə missionerini bölgəyə göndərməklə özlərinə gələcəkdə bu bölgədə dayaq nöqtəsi kimi xristian-erməni dövlətinin təşkili idi.

Uzunmüddətli Ağqoyunlu-Osmanlı və Səfəvi-Osmanlı müharibələri sırf Avropa dövlətlərinin qeyd olunan planı çərçivəsində qızıdırıldı.

Qərb dövlətləri və Rusiyanın uzunmüddətli strateji planı çərçivəsində isə Azərbaycana və ümumiyyətlə, bölgəyə göndərilən missioner təşkilatları köçüb gələn azsaylı ermənilərlə yerli azərbaycanlılar arasında ixtilaf yaratdılar. Bunun nəticəsində Osmanlı və Azərbaycan dövlətlərinin zaman-zaman himayəsində yaşayan ermənilər yerli əhaliyə düşmən gözü ilə baxmağa başladılar.

Qacarların dövründə isə missioner təşkilatlarının fəaliyyətləri xüsusilə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində gücləndi. Urmiyadakı xarici diplomatik nümayəndəliklər və missioner təşkilatları Azərbaycanın bu bölgəsində erməni-xristian dövlətinin yaradılmasını ciddi şəkildə qarşıya məqsəd qoydular. 1917-ci ilin sonlarından isə həmin planın icrası istiqamətində açıq şəkildə erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstə yaradıldı. Başqa etnosların da gücündən istifadə edib, yerli əhalini soyqırımına məruz qoymaqla xristian-erməni dövlətinin yaradılmasına demoqrafik dəyişikliklə zəmin yaratmaq üçün şökkak kürd tayfasının başçısı İsmayılğa Simitqonun da onlara birləşdirilməsi məsələsi Qərb dövlətləri tərəfindən gündəmə gətirildi. Lakin İ.Simitqo bu ittiifaqla xristianların ancaq kürdlərin gücündən istifadə etmək məqsədini anladığı üçün erməni-aysor silahlı dəstələrinin dini lideri B.Marşimonu birləşmə müzakirələrində qətlə yetirdi.

Yaradılan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri 1918-ci ilin fevral ayından Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıların kütləvi soyqırımına başladı. Osmanlı qoşununun

uzaqda olduğu 6 ay müddətində Urmiya, Salmas, Köhnəşəhər və bütün ətraf qəsəbə və kəndlərdəki əhali qarət edilib, kütləvi şəkildə soyqırımına məruz qaldı. Soyqırımı nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi tamamilə xarabalığa çevrildi.

Osmanlılar azərbaycanlıların birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən soyqırımını dayandırmaq məqsədilə onlarla müzakirələrə başladılar. Lakin onlar soyqırımından əl çəkmək təklifini rədd etdilər. Nəticədə, Osmanlı qoşunu Cənubi Azərbaycana daxil olmağa məcbur oldu. Osmanlı qoşunu Cənubi Azərbaycana daxil olduqda erməni-aysor silahlı dəstələri ilə ağır döyüşlər yenidən başladı. Xoy şəhərini işğal edib, erməni ailələrini orada məskunlaşdırmaqla Salmas, Urmiya ilə Şimali Azərbaycan torpaqlarını da yenidən yaradılan Ermənistan Respublikasına birləşdirmək istəyən Andranikin mənfur planı, məhz Osmanlı qoşununun yardımı nəticəsində baş tutmadı.

Erməni və aysorların 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıları soyqırımına məruz qoymasının aşağıdakı nəticələri olmuşdur:

1. Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf ərazilərin əhalisindən 200 min nəfərədək kişi, qadın və uşaq soyqırımı nəticəsində həyatını itirdi. Həmin bölgədə elə ailə tapmaq mümkün deyildi ki, ailəsinin ən azı bir üzvünü itirməsin.

2. Şəhərin əksər evləri, xüsusilə əyan və varlıların evləri və var-dövləti qarət edildi. Həmin gündə dək nöqər və qulluqçu işlədən şəxslər qısa müddətdə şam yeməyinə belə möhtac qaldılar.

3. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər viran edilib boşaldıldı, var-dövlətləri əllərindən çıxmış kəndlilər isə əkdikləri məhsulu yığa bilmədilər.

4. Urmiya, Salmas və Xoy şəhərinin bazarları ermənilər və ruslar tərəfindən bir neçə dəfə talanıb, tacirlərin var-dövləti qarət edildi.

5. Yolların bağlanması və ticarətin məhv olması ilə əhalinin gündəlik tələbat mallarında qıtlıq yarandı və qiymətlər bir neçə dəfə artdı. Həmçinin əkinin az olması, məhsulun olmaması və

qıtlıq üzündən də çox sayda insan aclıq, eləcə də soyqırımını və yayılan yoluxucu xəstəliklərdən tələf oldu.

6. Abadlıq və gözəlliyinə görə məşhur olan Urmiya şəhəri xarabaya çevrildi.

7. Son yüzilliklərdən bölgəyə köçən və sülh şəraitində mehribanlıqla bölgədə yaşayan erməni və aysorlar da evlərindən didərgin düşdülər.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 minə-dək azərbaycanlının soyqırımına məruz qalması, əhəlinin əmlakının talanması, çoxsaylı qaçqın dalğasının yaranması və s. I Dünya müharibəsi illərinin, xüsusilə erməni-aysorların birləşmiş silahlı dəstələrinin Azərbaycan xalqına yaşatdığı fəlakətin bir hissəsi kimi tarixə düşdü. Lakin belə dəhşətli soyqırımının bir daha təkrarlanmaması üçün onun araşdırılıb dünya səviyyəsində tanıtılması, eləcə də ona siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə çalışmaq zəruri və vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, Elm, 1995, 164 s.
2. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917–1918-ci illər), Bakı, Nurlan, 2007, 176 s.
3. Arzumanlı V., Həbibəoğlu V. və Muxtarov K. “1918-ci il qırğınları”. Bakı, Öyrətmən, 1995, 63s.
4. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı, Qartal, 1998, 279 s.
5. Aşırılı A. 31 mart soyqırımı: 1918–1920-ci illər mətbuatında. Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı, 2011, 65 s.
6. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. “Xalq qəzeti” qəz., Bakı, 1998, 27 mart, № 80
7. Azərbaycan tarixi XIII–XVIII əsrlər. Yeddi cildə, III cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2007, 562 s.
8. Azərbaycan tarixi. Redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, 687 s.
9. Azərbaycan tarixi – uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Redaktor: tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Süleyman Əliyərli, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1996, 869 s.
10. Boran Ə. Xocalı soyqırımı. Bakı, Azərnəşr, 2008, 223 s.
11. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Pedaqogika nəşriyyatı, Bakı, 2004, 392 s.
12. Çəmənzmənlı Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı, Gənclik, 1994, 71 s.
13. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2003, 393 s.
14. Erməni terroru. Baş məsləhətçi: Eldar Mahmudov. Bakı, İndiqo, 2007, 168 s.

15. Erməni xəyanəti: Terror, soyqırımı və deportasiya siyasəti. Layihənin rəhbəri və tərtibçi-müəllif: Sabir Hüseynov. "Avropa nəşriyyatı servis" MMC, 2009, Bakı, 121 s.

16. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Şərqi-Qərbi nəşriyyatı, Bakı, 2007, 407 s.

17. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan. Sabah nəşriyyatı, Bakı, 1994, 203s.

18. Əlibəyli H. "Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında" II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı), "İpək yolu" jurnalı, 1998, № 1, Bakı, Azərbaycan Universiteti, s. 54

19. Əlibəyli, H. "Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında" III məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində soyqırımı), "İpək yolu" jurnalı, 1998, № 2, Bakı, Azərbaycan Universiteti, s.74

20. Görürüylmaz Dr. Mustafa. Türk Qafqaz İslam ordusu və ermənilər (1918). Bakı, Qismət, 2009, 419 s.

21. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914-1918-ci illər). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988, 117 s.

22. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, Azərənşr, 1993, 361 s.

23. İbrahimova G. XIX yüzillikdə Osmanlı dövlətində "erməni məsələsi"nin ortaya çıxarılmasında xarici dövlətlərin missionerlik fəaliyyətinin rolu. "Elm" qəzeti, Bakı, 15 mart 2013-cü il, s.11

24. İbrahimov Ş.A. İran kommunist partiyasının yaranması. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1963, 260 s.

25. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, Mütərcim, 1997, 184 s.

26. Koçaş M.S. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. "Azərbaycan ensiklopediyası" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1998, 158 s.

27. Qasımlı M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. III hissə, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2004, 530 s.

28. Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920), Bakı: Mütərcim, 2014, 464 s.

29. Qasımlı M. Hüseynov C. Azərbaycanın baş nazirləri, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2005, 134 s.

30. Qasımov M. və Qasımov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2001, 453 s.

31. Qaziyev Y. Erməni məsələsi – yalanlar və gerçəklər, Bakı, Nurlar, 2009, 344 s.

32. Qəhrəmanov N. I Dünya Müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı, "E.L." Nəşriyyat və Poliqrafıya Şirkəti MMC, 2008, 296 s.

33. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduqlarına köçürülməsinin təsviri. “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1995, 27 s.

34. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri – Ağqoyunlu dövrü (XV əsrin II yarısı). “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2007, 45 s.

35. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 1977, 139 s.

36. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 163 s.

37. Məhərrəmov N. Daşnaksutyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.

38. Məlikzadə Dilməqani T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində – soyqırımı. Tərcümə: C.Mirzəyeva, Bakı, 2010 Bakı, Çap evi, 259 s.

39. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, Azərbaycan, 1992, 71 s.

40. Məmmədova H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920), Bakı, “Nağıl Evi” nəşriyyatı, 2006, 150 s.

41. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran, Nəcm İstiqlal Mətbəəsi, İstanbul, 1927, 40 s.

42. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.

43. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.

44. Nəcəfli. G. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan, Şərqi Anadolu və İranda ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları yeni arxiv sənədlərində, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) II beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, AMEA, Tarix İnstitutu, 2015, s. 103

45. Nəcəfli G. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). (ATASE sənədləri əsasında), Bakı: “Azərbaycan Tarixçiləri” İB, 2015, 112 s.

46. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, Maarif, 2002, 87 s.

47. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərənəşr, 2001, 535 s.

48. Rəhimli (Bije) Ə. Cənubi Azərbaycanda erməni-aysor hərbi birləşməsinin törətdiyi soyqırımı (1918-ci il), “Respublika” qəzeti, 20 fevral 2015-ci il, s. 6

49. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, Azərənəşr, 1997, 257 s.

50. Rəsuloğlu B. Azərbaycan yolunda – məqalələr toplusu, Qartal nəşriyyatı, Bakı, 2001, 340 s.

51. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, Sabah, 1994, 134 s.

52. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 113 s.

53. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı, Şərq-Qərb, 1994, 38 s.

54. Rüstəmov - Tohid S. Quba. Aprel-may 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. Heydər Əliyev Fondu, 2013, Bakı, 316 s.

55. Samyuel A. Uimz, Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri, təkrar nəşr, Bakı, Mütərcim, 2015, 388 s.

56. Səfəri H. Britaniyanın türk birliyinə qarşı uydurmalar yolu ilə fars dövlətçiliyini formalaşdırması, Masonlar toplusu – II kitab, Bakı, Turxan NPB, 2014, 300 S.

57. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 117 s.

58. "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiya.

http://az.wikipedia.org/wiki/Soyq%C4%B1r%C4%B1m_v%C4%B1

<http://www.migration.gov.az/images/pdf/2df40aa81099a2838b7511674dda5ec8.pdf>

59. Sumbatzadə Ə.C., Ş.Ə.Tağiyeva, O.S.Məlikov. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828 –1917). Elm nəşriyyatı, Bakı, 1985, 314 s.

60. Sübhan T. Səməd Sərdariniyanın əsərlərində soyqırımı və Qarabağ olayları, Güney Azərbaycan: Tarix və müasirlik. Zərdabi nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.53

61. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyə məktəbi. Bakı, Hərbiyə nəşriyyatı, 2000, 176 s.

62. Tağiyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1964, 246 s.

63. Tağiyeva Ş. Rəhimli Ə. və Bayramzadə S. Güney Azərbaycan. Orxan Nəşriyyatı, Bakı, 2000, 514 s.

64. Təkləli M. Mehmet Rıhtım. Qafqaz İslam Ordusunun xronologiyası. Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2008, 42 s.

65. Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı – 1918. Avcya nəşriyyatı, Bakı, 2011, s.9, 78 səh.

Türk dilində

66. Daei. M. Türk və İran kaynaklarına göre birinci dünya savaşı öncesinde İran'ın sınır şehirlerinde ermeni çetelerinin yaptıkları soyqırımları, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) II

beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, AMEA, Tarix İnstitutu, 2015, s. 405

67. Doğan Ş. Rus kaynaklarına göre Doğu Anadolu'daki ermeni faaliyetleri (1914–1918). Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş, Ocak – 2007, 112 s.

68. Halaçoğlu Prof. Dr. Yusuf. Sürgünden soykırıma ermeni iddiaları. Babıali Kültür Yayıncılığı, MAPSAN Matbaacılık, İstanbul, 2008, 126 s.

69. Karahisarlı A. Ermeni tehciri meselesi. “Turan” Stratejik Araştırmalar Merkezi – Uluslararası Bilimsel Hakemlik Mevsimi Dergi, Türkiye - Konya, yıl 1, sayı 2, ilk bahar 2009, s. 226

70. Mustafayev B. İlk Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan Petrolünün Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü (1918–1920). İğdır Üniversitesi, İğdır University Sosyal Bilimler Dergisi, No: 1, Nisan / April 2012: 59–79

71. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915 – 1920). T.C. Başbakanlık, Devlet Arxivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 14, Ankara–1995, 274 s.

72. Osmanlı belgelerinde erməni-rus ilişkileri (1899-1906), II, Ankara, 2006, 221 s.

73. Səfəri H. Samuel Weems ve sözde ermeni soykırımı konusunda ifşaçılıqları., “Yom” Türk dünyası mədəniyyət dərgisi (rüblük), 11/2008, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2008

Rus dilində

74. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918 – 1920 гг. Баку: Сабак, 1994, 112 с.

75. Алиев С.М. История Ирана XX век, Ив ран – Кравт+, Москва 2004, 645 с.

76. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900 – 1917. Баку: Елм, 1997, 335 с.

77. Балаев А. Азербайджанское национально – демократическое движение 1917 – 1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.

78. Вердиева Х. Гусейн-заде Р. “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку - «Elm» - 2003, 83 с.

79. В секретно армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса, г. Тифлис, Типография Штаба Кавказского Военного Округа, 1915 г. Баку - «Шур» - 1993, с. 22

80. Генерал-майор Денстервиль, Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания), перевод С английского, Б. Руденко, Изд-во «Советский Кавказ» - Тифлис, 1925, 127 с.

81. Жорж де Малевил, Армянская трагедия 1915 года, Баку. Элм 1990, 57 с.

82. Иванов М.С. Очерк истории Ирана, государственное издательство Политической литературы, Москва, 1952, 467 с.

83. Иманов К. Армянские инородные сказуи. Баку , 2008, Типография INDIGO, 328 с.

84. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку: Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с.

85. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918 – 1920 гг.): Дисс. канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с;

86. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку: Язычы,1990, 224 с.

87. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Общественно-политические процессы в Азербайджане в 1917-1920 годы. Баку: Азербайджан, 1997, 36 с.

88. Мархулия Г. Армяне в поисках Армении, издательство Универсал, Тбилиси 2010, 232 с.

89. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сэфэвидов с западноевропейскими странами, Издательство Бакинского Университета, Баку-1991, 262 с.

90. Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах, Баку: ИПО Турхан, 2015, 100с.

91. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть первая. Баку: Элм, 1993, 392 с;

92. Перинчек М. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. - М.: Лаборатория Книги, 2011, 256 с.

93. Преступления армянских террористически и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.), Баку - Элм – 2002, 395 с.

94. Рустамова-Тогиди С. Март 1918 г. Баку, Азербайджанские погромы в документах, Баку, 2009, 864 с.

95. Современный Иран, издательства Академии Наук СССР, Москва, 1957, ответственный редактор Б. Н. Заходер, 715 с.

96. Церцвадзе Ф. Забытый геноцид, Нью-Йорк, издательство Adegı Press, 92 с.

İngilis dilində

97. Erich Feigl, A myth of terror - Armenian Extremism: Its Causes and Its Historical Context, Edition Zeitgeschichte Freilassing – Salzburg, 1986, 144 p.

98. Güneş Eroğlu Münevver, Armenians in the Ottoman empire, according to ikdam 1914-1918, M. S., Department of History, Supervisor: Assoc. Prof. Ömer Turan, September 2003, 179 p.

99. İsgenderli A. Realities Of Azerbaijan 1917-1920, United States of America, Xlibris Corporation, 2011, 234 p.

100. Justin Mc Carthy, The Armenian “genocide”? Facts & Figures, Center for Strategic Research Ankara– 2007, 40 p.

101. Marjanlı M. Armenians. Russia. The Caucasus, Dubai Khazar University press, 2011, 77 p.

102. Rev. S. G. Wilson, Persia: Western mission, author of Persian life and customs, Philadelphia: Presbyterian board of publication and sabbath-school work. 1896, 381 p.

103. Salahi Ramsdan Sonyel, The Ottoman Armenians, London, 1987, published by K.Rustem & brother, 426 p

Fars dilinda

104. آرتم اوهانجانیان، شواهد و مدارک انکارناپذیر (اسناد اطریشی پیرامون قتل عام ارمنیان در سال 1915)، ترجمه ادیک باغداساریان، انتشارات نائری، تهران، چاپ اول، 1378، 247 ص.

105. آذربایجان در اوایل دوره پهلوی (براساس گزارش محرمانه سال 1927 به ارتش ترکیه)، ترجمه دکتر توحید ملک زاده، 128 ص.

106. آغری قزنتی، اورمیه، یکشنبه 20 بهمن 9 فورال (2014، سال دهم، شماره 150، اسماعیل اولکر، اورمونون قانلی دیواری، ص 11.

107. آقازاده جعفر و دکتر مسعود بیات، تبعید اقبال السلطنه ماکویی در جنگ جهانی اول: نمونه هایی از مداخلات روس ها در امور داخلی ایران، "فصلنامه گنجینه اسناد" شماره 67، سال نوزدهم، دفتر چهارم، تهران زمستان 1388، ص. 12-13

108. ابراهیم پور حسین (خونیک)، بحران آذربایجان در اثنای جنگ جهانی - نبرد شکریازی و ساری داش، انتشارات اختر، 1387، تبریز، 191 ص.

109. احمد زنگنه، خاطرات ماموریت‌های من در آذربایجان از شهرپور 1320 - تا دی 1325، انتشارات شرق، 185 ص.

110. احمد سلیمی فرد، نگاهی به تاریخ و جغرافیای شبستر، تسوج و صوفیان، انتشارات سیب سرخ، تهران، 1382، 618 ص.

111. احمد کویانپور، تاریخ ارومیه، چاپ اول، تهران 1378، 553 ص.

112. احمد کویان پور، تاریخ عمومی آذربایجان، موسسه انتشارات آسیا، تهران، 1346، 408 ص.

113. ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)، نگاهی به تاریخ ارمنیان ایران، چاپ احسان، تهران، چاپ اول 1389، 17 ص.

114. ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت امور خارجه، به کوشش کاوه بیات، انتشارات سازمان اسناد ملی، تهران، 1369، 371 ص.

115. پرویز زارع شاهمرسی، آذربایجان ایران و آذربایجان قفقاز، انتشارات اختر، تبریز، 1385، 120 ص.
116. پرویز یکانی زارع، معرفی شهرهایی از آذربایجان، تبریز، انتشارات اختر، 1385، 240 ص.
117. پیترولا والا، سفرنامه پیترولا والا، مترجم: شعاع الدین شفا، انتشارات علمی و فرهنگی، 1381، تهران، 384 س.
118. تاریخ ایران- دوره صفویان، پژوهشی از دانشگاه کمبریج، مترجم: دکتر یعقوب آژند، تهران، انتشارات جامی چاپ دوم 1384، 710 ص.
- 182
119. تایماز نظمی، سه برگ از تاریخ خونین آذربایجان، ویژه نامه: آذربایجان و یک قرن جنایات ارامنه، نشریه دانشجویان آذربایجانی دانشگاه امیر کبیر، تهران، 1383، 51 ص.
120. تحولات غرب آذربایجان به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره های سوم تا پنجم، به کوشش علی ططری، رحیم نیکبخت، تهران، 1390، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 735 ص.
121. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلماس، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700 ص.
122. توحید ملکزاده، تاریخچه دارلنشاط اورمیه، انتشارات یاز، اورمیه 1388، 139 ص.
123. توحید ملکزاده دیلمقانی، سلماس در سیر تاریخ و فرهنگ آذربایجان، جلد اول، 1378، تبریز انتشارات الدار، 286 ص
124. توحید ملکزاده دیلمقانی، نگاهی به تاریخ فعالیت‌های میسیونرهای مسیحی در آذربایجان، روزنامه "اولدوز"، سال ششم، شماره 260، سال 2008، ص. 6،
125. جمال آیریملو، اورمودا جیلولوق، روزنامه نوید آذربایجان، شماره 139، 31 مارت 2001
126. حاج اسمعیل نبی یار، آذربایجان و سولدوز، انتشارات آذربایجان (سلیمان زاده)، 1381، 200 ص.
127. حسن ارفع، کردها و یک بررسی تاریخی و سیاسی، ترجمه از متن انگلیسی، نیویورک، انتشارات سیدیان مهاباد، 1966، 153 ص.
128. حسن انزلی، اورمیه در گذر زمان، چاپ دوم با بازبینی و افزودنی‌ها، انتشارات دستان، تهران 1384، 926 ص.
129. حسین بابک، سیمای بناب، تبریز، نشر همادز، 1384، 469 ص.

130. حمیدرضا صفاکیش، صفویان در گذرگاه تاریخ، تهران، نشر سخن، 1390، 652 ص.
131. خاطرات لیتن، ترجمه دکتر پرویز صدری، نشر ایرانشهر، تهران، 1368، 480 ص.
132. خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه: ترجمه علیمحمد فره وشی، تهران، چاپ اوا 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، 325 ص.
133. دکتر جان الدر، تاریخ میسیون آمریکایی در ایران، مترجم سهیل آذری، انتشارات نورجهان، تهران، 116 ص.
134. دنیس رایت (سفیر پیشین انگلیس در ایران)، نقش انگلیس در ایران، ترجمه: فرامرز فرامرزی، انتشارات فرخی، تهران، 1361، 332 ص.
135. راجر سیوری، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، نشر مرکز، تهران، 1384، 290 ص.
136. رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشت‌هایی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیرازه، چاپ اول 1382، 162 ص.
137. رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیرازه، تهران 1379، 585 ص.
138. رسول داغسر، "500 سال چالدران" یا "پیوند ایران و ترکیه در مسئله شرق"، تبریز، انتشارات نباتی، 175 ص.
139. رضا طالبی، (با نگرشی بر 8 قرن تاریخ پرتنش مسلمانان و ارمنه، و نسل‌کشی مسلمانان)، انتشارات تکدرخت، تهران 1388، 704 ص.
140. زهره وفایی، میسیونرهای بدون صلیب، ویژه‌نامه: آذربایجان و یک قرن جنایات ارمنه، نشریه دانشجویان آذربایجانی دانشگاه امیر کبیر، تهران، 1383، 51 ص.
141. سرهنگ بابیوردی، تاریخ ارسباران، انتشارات کتابخانه ابن سینا، تهران، 1341، 301 ص.
142. سفرنامه بردران شرلی، ترجمه، آوانس، انتشارات به دید، چاپ دوم 1378، تهران، 212
143. سفرنامه شاردن - قسمت شهر اصفهان، ترجمه: حسین عریضی، انتشارات نگاه، تهران 1362، 206 ص.
144. سید احمد کسروی «تاریخ 18 ساله آذربایجان» چاپ 5، نشر امیرکبیر، تهران 1350، 919 ص.
145. سید محمد صمدی، تاریخ مهاباد، انتشارات رهرو مهاباد، 1373، مهاباد، 563 ص.

146. شهرام قاسم‌زاد، تاریخ و فرهنگ کوره سونلی ها، یاز نشر، اورمیه، 1391، 135 ص.
147. صمد سرداری نیا، ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود، انتشارات زوفا، تهران، 1380، ص. 243
148. صمد سرداری نیا، قره باغ در سالهای 20-1918 و نسل کشی در باکو و دیگر شهرها، وارلیق، 24-جو ال، یاز و یای 1381، سایب 1-124، تهران، ص. 68
149. صمد سرداری نیا، قره باغ در گذر تاریخ، ندای شمس، تبریز، 1384، ص. 414
150. عباس نبیبی و سلمان نبیبی، تسوج در گذر تاریخ (با نگاهی اجمالی به تاریخ، جغرافیا و فرهنگ منطقه شبستر (ارونق و انزاب)، پاییز 1382، تسوج، موسسه مطبوعاتی و کتابفروشی خوش نیت، 596 ص.
151. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص
152. علیرضا مقدم، خوی، دیار صفا (مجموعه مقالات در باب تاریخ و فرهنگ خوی)، مرکز خوی شناسی وابسته به مجمع خویی های استان تهران، مهران قم، 1389، 380 ص.
153. عیسی یگانه، نگاهی به تاریخ و فرهنگ ایل قارا پاپاخ، شمس، 144 ص.
154. غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، اورمیه، 1387، 232 ص.
155. فرمان علیمرادخان: اسناد و مکاتبات تاریخی: فرمان علی مرادخان) 2 صفحه - از 222 تا 222. (نشریه بررسیهای تاریخی - دی 2222 - شماره 22. نویسنده: مفخم، محسن) وابسته به: نشریه ستاد بزرگ ارتشستاران - کمیته تاریخ نظامی. دو ماهنامه بررسی های تاریخی، تاریخ و تحقیقات ایرانشناسی، قطع: کتابی. هیئت رئیسه افتخاری: تیمسار سپهبد اسدالله صنیعی، تیمسار فریدون جم، دکتر عالیخانی. هیئت مدیره: تیمسار سپهبد غلامرضا از هاری، تیمسار سپهبد علی کریملو، تیمسار سرلشگر حسین رستگار نامدار. هیئت تحریریه: آقای دکتر خانابا بیانی، دکتر عباس زریاب خوئی، سیدمحمد تقی مصطفوی، سرهنگ دکتر جهانگیر قائم مقامی؛ و شماره 2-2 ص 222-222
156. فرمان کریمخان زند، درباره آزادی مسیحیان در ممالک محروسه، تحریرا فی شهر شوال المکرم سنه 1117، سند شماره 22 و <http://www.isiqsonmaz.com/Seite146.htm> (فرمان کریمخان: (شماره سند: 22)، تاریخ: شهر شوال المکرم، سنه 2222، فرستنده: کریم خان زند، موضوع:

- در باره آزادی مسیحیان در ممالک محروسه اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز، تالیف دایره اداره انتشار اسناد -تهران، وزارت امور خارجه، موسسه چاپ و انتشارات، چاپ اول، [۲۲۲۲]
157. فرود خسروی چپانه، تاریخ ایل قراپایاق - بوزچلوی پیشین، انتشارات ادیبان، اورمیه 1389، 616 ص.
158. قاسم اشرفی، غارتگران- وقایع خونین اورمیه در جنگ جهانی اول، نشر اختر، تبریز 1387، 264 ص.
159. کامران فانی، جنگهای جهانی اول و دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران سال 1377، 65 ص.
160. ک.س. خداوردیان، گ.خ. سارگسیان، ت.خ. هاگوبیان، آ.گ. آبرامیان، س.ت. یرمیان، م.گ. نرسیسیان، مترجم: ابگرمانیک، تاریخ ارمنستان، جلد دوم، تهران 1360، 542 ص.
161. کشف یک محوطه تاریخی(گور دسته جمعی فاجعه جیلولوق (در خیابانی مدنی اورمیه، http://urmuiscileri1.blogspot.com/2012/10/blog-post_1342.html#more
162. گیو آقاسی، دکتر الکساندر پادماگربیان، تاریخ اجتماعی و سیاسی ارمنه "آرمناکان، هونچاکیان و داشناکسوتیون"، انتشارات سازمان فرهنگی یاد، تهران چاپ اول 1352، جلد دوم، ص. 404
163. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، اورمیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 ص.
164. محبوب داداشپور، کاظم خان قوشچو، انتشارات یاز، اورمیه، 1388، 207 ص.
165. محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، 602 ص.
166. محمد پرینچک، یکصد سند، مسئله ارمنی در آرشیوهای دولتی روسیه، ترجمه: دکتر محمد اسد فانید، انتشارات ندای شمس، چاپ اول 1390، تبریز، 328 ص.
167. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران، 1350، موسسه مطبوعاتی تمدن، 444 ص
168. محمد قلی مجد، قحطی بزرگ (1917-1919)، ترجمه محمد کریمی، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، تهران، 1387، 140 ص.
169. مسعود (مهدی) رضوی، ایل قراپایاق - تاریخ، آداب، رسوم، فولکلور و مونوگرافی، تهران، 1370، 161 ص

170. منشی. س. امیره، حقوق پایما شده آسوریها بدست دولت بریتانیا، تهران، انتشارات اشتار، 1362، 145 ص.
171. میرزه امین الشرع خویی، تاریخ تهاجمات و جنایات ارامنه، اسماعیل سیمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، به کوشش علی صدراپی خویی، 1385، 46 ص.
172. نامه های اورمیه، (اسناد و مکاتبات محمد صادق میرزا معزالدوله از حکومت اورمیه، شوال 1333 تا ربیع الاول 1334 هجری قمری)، به کوشش کاوه بیات، نشر و پژوهش فروزان روز، تهران 1380، 229 ص.
173. نگاهی به نژاد کشی ارمنیان و محاکمه طلعت پاشا یا دادگاه سوغومون تهلیریان، تالیف، ترجمه: ادیک باغداساریان، انتشارت لوئیس، اوتاوا، کانادا، 2005، 264 ص.
174. نیکتین ب. ایرانی که من شناخته ام، ترجمه و نگارش فره وشی، نشر معرفت، تهران 1941 م. 235 ص.
175. هانیبال گورگیز، گرویدن آشوریان به آئین پروتستان، کلیسای انجیلی آشوری تهران، 1385، 40 ص.

Ə L A V Ə L Ə R

**Cənubi Azərbaycanın Qərb bölgəsində 1918-ci ildə
birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi
soyqırımında tələfat və xəsarəti siyahıya alan komissiya
haqqında**

Xəsarəti müəyyənləşdirən komissiya

Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən bir neçə il bundan öncə xarici dövlətlərin qoşunlarının sərhədləri pozması nəticəsində İrana dəyən maliyyə xəsarəti, can itkisi və təcavüz halları ilə bağlı hesabatın düzgün tərtibatla ayrıca vərəqələrdə vilayətin bir neçə nəfər mötəbər şəxsinin şahidliyi və təsdiqi əsasında Xəsarət Komissiyasına üzv olan yerli idarələrin rəislərinin imzası ilə hazırlanıb mərkəzə göndərilməsi Kargüzarlığa tapşırılmışdı. Erməni-aysorların üsyanından əvvəl həmin vərəqələrin nümunəsi Urmiya Kargüzarlığına çatmışdı. Lakin qanlı hadisələrin baş verməsi üzündən işlər davam etdirilə bilmədi. 1918-ci ilin dekabr ayının əvvələrində yenidən mərkəzdən göstəriş gəldi ki, buna başlanılsın. Lakin bu çətin iş vəsait ayrılmadan mümkün deyildi. Məsələn Azərbaycan vilayətinə və baş kargüzarlığa bildirildi, lakin vəsait ayrılmasını qəbul etməyib, işin başlanmasına təkid etdilər.

Xəsarətin müəyyənləşdirilməsi göstərişinin kitabçasında adı qeyd edilən İdarələr rəisi Sərdar Fatehlə müzakirədən sonra əlavə olaraq hakim, kargüzar, maliyyə, teleqraf və poçt rəisi də hökumət idarəsinə dəvət edildilər. Müzakirə və müəyyən təlimat veriləndən sonra əhalidən 2 nəfər hörmətli şəxs hacı Mirzə Əbülqasım Mütəhid və Sədr seçildilər. Lakin Sədr Təbrizə göndərildəndən sonra onun yerinə hacı Aslan xan Mirpəncə təyin edildi. Onlar hər gün kargüzarlıqda olmalı və lazımı şəkildə xəsarətin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olmalı idilər. Hacı Əmir Tüman yalnız bir gün gəldi və imtina etdi. Onun yerinə Sədiqəlməmalik təyin edildi. O da ədliyyə rəisi təyin edildiyi üçün gələ bilmədi. Maliyyə, teleqraf və poçt naziri də gələ bilmədi. Yalnız hacı Mirzə Əbülqasım Müctəhid və hacı Aslan xan bir neçə gün gəldi

və daha gələ bilmədilər. Bu böyük və mühüm işin yerinə yetirilməsi əsasən mənim üzərimə düşdü. 2 aya yaxın gecəgündüz yerlərdə siyahıya alanlar müəyyənləşdi və onlara məvacib təyin edildi. Yüz tükəndən artıq xərc çəkildi. Sərdar Fateh özü də yüz tükən xərc çəkdi.

Dəyən xəsarət və tələfatın səviyyəsi

Şəhərin bəzi məhəllələrinə, eləcə də bəzi kəndlərə dəyən xəsarət və can itkisinin hələ də hesablanmamasına baxmayaraq, I Dünya müharibəsi başlayandan indiyə kimi sadəcə qeydə alınan və hesablama vərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 160 kror tükən idi... Xəsarət və insan tələfatı qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanarsa, dəyən maddi xəsarət 200 kror tükən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur.

Rətmətulla xan Mötəmidəlvüzarənin “Urmiya Dünya müharibəsində” əsərindən. (s. 228-230)

Urmiya və Salmasda hələ 1918-ci ildən öncə də erməni və aysorların azərbaycanlıları qətlə etməsinə əks etdirən onlarla sənəddən bir nümunə

Urmiya hakimi və əlavə
№ 3214, tarix 16.01.1916
Vəliəhd

Bu vilayətin əhalisinin Rusiya dövlətinin hərbiçilərinin bütün təzyiq və yaratdığı çətinliklərə dözməsinə baxmayaraq, digər tərəfdən də xristian quldurlar (ermənilər – H.S.) və cilolar hər yerdən qaçaraq gəlib burada toplaşblar. Mövcud vəziyyət və hakimiyyətin imkansızlığından, eyni zamanda çar Rusiyası məmurlarının onları himayə etməsindən istifadə edərək saldatların köməyi ilə şəhər və şəhəratrafı əhalinin canına düşüblər. Onlar

ürəkləri istəyən kimi əhaliyə qarşı qətl və qarət işinə davam edirlər. Vilayətin məğlub edilmiş əhalisini hücum və təcavüzə məruz qoydular. Çar Rusiyasının konsuluna məsələ ilə bağlı müraciət ediləndə hərbcilərin davranışlarına müdaxiləyə qanuni haqlarının olmadığını bildirir. Hakimiyyətin müzakirələrini xarici məmurlara çatdırmalı olan kargüzarlığa gəldikdə isə konsulluq kimi rəsmi orqanlarla məktublaşmağa icazəsi yoxdur. Ona görə də mən sizdən xahiş edirəm, mənim taleyimi müəyyənləşdirib, vilayətin ağır vəziyyətdə olan məzlum əhalisinin vəziyyətini yaxşılaşdırasınız. Onların Sizdən başqa çarə və ümidləri qalmayıb. Bundan artıq sözüümüz yoxdur.

Məktub "Namehaye Urmiyə" adlı əsərdən götürülüb.
(s. 158)

Urmiyada 1918-ci il ilaxır çərşənbə soyqırımını həmin hadisələrdə 9 yaşı olan Əli Dehqanın xatirələrində

Atam Marşimonun qətlə yetirilməsi xəbərini eşitmişdi. Axşam da ciloların şəhərə daxil olduğunu görmüşdü. Hava işıqlanan kimi Günəş çıxmadan öncə aysorların planından xəbər tutmaq və ailəni təhlükədən qorumaq məqsədilə evdən çıxdı.

Gecələr hələ xəlvət idi. Bizim evimiz Bazarbaşı məhəlləsində buğda satılan meydanın yaxınında yerləşirdi. Müctəhid Mirzə Mahmud Üsulinin evi də Meydanın yaxınında idi.

Atam mərhum Üsulinin evinə gedir ki, şəhərin vəziyyətindən və aysorların qərarından xəbər tutsun. Məlum olur ki, keçən gecədən Üsuli evi tərk edib. Çünki ABŞ missioneri tufəngçi gəndərib, onu aparıblar. Oranı boş görəndə məsələdən xəbər tutmaq üçün həmin ətrafda şəhərin digər hörmətli şəxsinin evinə gedir. Görür ki, qapı açıqdır və həyəətə daxil olanda otaqda bir neçə

nəfər danışdığını görür. Daxil olanda görür ki, xristianlar təxmin 15-20 nəfər məhəllənin hörmətli şəxslərini tutub talayırlar. Atamı görəndə xristianlar onu da tuturlar. Saat, üzük, pul və s. əşyalarını alır, deyirlər ki, əgər sizi öldürməyimizi istəmirsinizsə, onda müəyyən məbləğdə pul tapıb verməlisiniz. Atam danışdı ki, qərara gəldik ki, pul borc edib verək ki, öldürməsinlər. Lakin cilolar öz aralarında danışdılar. Həmin vaxt mənim yanımda olan adamlardan birinin dodağı çatladı və qan gəldi. O, ciloların dilini bilirdi və həmin an eşidir ki, onların biri deyir ki, bunları niyə öldürmürük. Başqası cavab verir ki, pul alandan sonra hamısını öldürəcəyik. Həmin vaxt başqa xristianlar da gəlir. Dərhal otaqda olanlar otaqdan çıxıb qapını bağlayırlar ki, onlar bunların taladıqlarına şərik çıxmasınlar. Bu an otaqda dama olan yolla atamgil dama çıxıb, qaçıb canlarını qurtara bilirlər.

Çərşənbə axşamı günü səhər tezdən yuxudan durub gördük ki, atam evdə deyil. Anam səhər yeməyi hazırladı. Gördük qapı möhkəm döyülür. Evin qulluqçusu gəlib anama dedi ki, bir qrup qaçaq ermənilərdir. Deyirlər qapını tez açın, yoxsa sındıracağıq. Anam tez çadrasını örtüdü və bizi də (dörd qardaş – böyüyü 10 yaşında, kiçiyi isə 4 yaşında) götürüb tez dama çıxdı. Qulluqçuya dedi ki, qapını aç, yoxsa sındıracaqlar.

Dama çıxanda Günəş təzə çıxmışdı. Gördük ki, dam uşaqlarının əlindən tutub bir damdan o biri dama qaçaraq ağlayan qadınlarla doludur. Onlar çarəsiz halda hara qaçacaqlarını belə bilmirdilər.

Biz öz evimizin damında bir tərəfdə dayanmışdıq və nə edəcəyimizi bilmirdik. Anamız qəti qərara gələ bilmirdi. Bu vaxt evin qapısı açıldı və bir neçə nəfər qaçaq erməni evə daxil oldu. Onlar evin bütün qiymətli əşyalarını evdən yığıb həyəətə tökükdülər. Xüsusilə biz çıraqların sınma səsinə eşidirdik. Az müddətdə evin bütün əşyalarını qarət edib, evi xarabaya çevirdilər. Onlar gedəndən sonra cilolar evə daxil oldular. Evdə heç nə qalmadığını gördükdə xidmətçidən tövlənin yolunu soruşub dedilər

ki, bilirik bunların yaxşı atları var. Tövləyə gedərkən onların biri damda bizim yanımızda olan böyük qardaşımı hədəfə alıb güllə ilə vurmaq istədi. Anam tez başa düşüb ağlayaraq özünü uşağın üstünə atdı. Nədənə ancaq atları aparmaqla kifayətləndilər.

Bu vəziyyəti görəndən sonra bizdə qadınlara qarışdıq və damlarda gizli yer axtardıq. Keçilməsi damların hamısının eyni hündürükdə olması ilə əlaqədar çətin olan bir neçə damdan keçəndən sonra sonda özümüzü mərhum Mahmud Üsulinin evinə çatdırdıq.

Damlarda qaçarkən bir cənazə gördüm. Məlum idi ki, qaçarkən yerdən güllə ilə vurmuşdular və hələ də qanı axırdı. Cənazəni gördükdə çox qorxduq və Üsulinin evinə daxil olduq. Biz fakirləşdik ki, Mirzə Mahmud Üsuli şəhərin müctəhididir və hamı ona hörmətlə yanaşdığı üçün orada təhlükədə olmayacağıq. İçəridə adam çox olduğundan elə fikirləşdik ki, hamı buranı təhlükəsiz hesab edərək bura gəlib. Otağın qapısını döydük. Lakin açan olmadı. Bu an xidmətçi gəldi və dedi ki, dərhal qaçın, Üsulini ailəsi ilə birlikdə ABŞ konsulu apardırıb. Bədbəxt əhali isə sizin kimi bura sığınmışdı, cilolar onları yaxalayıb talayırlar. İndi bura da gələcəklər. Biz bunu eşidib qorxduq və küçə təhlükəli olduğu üçün dərhal dama çıxdıq. Orada isə kişi yox idi və qadınlar uşaqları ilə təhlükədən qurtarmaq üçün bir tərəfdən digər tərəfə qaçırdılar.

Nahardan sonra şəhərdə bir az sakitlik yarandı. Xristianlar sanki müdafiəsiz əhalini qətlə edib talamaqdan yorulub bir az istirahətə başlamışdılar. Ona görə biz evimizə yollandıq. Damdan evə enəndə gördük ki, pəncərələrin şüşələri sınıb, evin hər şeyini talayıb aparıblar. Sanki heç burada yaşayış olmayıb.

Evi belə görməkdən narahat olmadıq. Çünki bundan önəmli bizim salamat qalacağımız idi. Səhər tezdən evdən çıxan atamızı belə fikirləşə bilmirdik. Yalnız təhlükəsiz yer tapıb canımızı qurtarmağa çalışırdıq.

Bu an xristianların səsi eşidildi. Özümüzü itirib qaldıq. Özümüzdən asılı olmayaraq, zirzəmidə mal-qaranın qışı üçün saxladığımız yonca tayasına girdik. Tayada 4-5 adamın gizlənməsi üçün yer açdıq və orada gizləndik. Lakin xidmətçi anamı razı salmaq istəyirdi ki, orada gizlənməyək. Çünki xristianlar bəzi qonşuların ot tayalarına da od vurmuşdular. Anam isə dedi ki, olsun, onda hamımız bir yerdə ölərik. Lakin hava çatmadığına görə 2 saatdan çox orada qala bilmədik. Elə təzəcə tayadan çıxmışdıq ki, bir nəfər silahlı aysor evə soxuldu. Anam dərhal bizi mətbəxdə təndirə atdı və özü də təndirə girdi gizləndik. Bir müddət sonra mətbəxin qapısının açıldığını və təndirə tərəf gələn ayaq səsləri eşitdik. Elə bildik, silahlı xristianlardır. Lakin bu dəfə atamın səsinə eşitdik ki, ağlaya-ağlaya bizi səsləyir.

Məlum oldu ki, atam qatil silahlı xristianların əlindən qurtarıb qaçandan sonra məhəlləmizdəki tanış bir asyorun köməyi ilə salamat evimizə çata bilib.

Atamız tərəfindən təndirdən çıxarılandan sonra axşama kimi qarət edilib xarabaya çevrilən evdə qaldıq. Lakin yenidən silahlı erməni-aysorların hücum etmə ehtimalı olduğu, eləcə də yaşamağa heç bir şey olmadığı üçün qonşuluqda ruslarla münasibəti olan hacı Hişmətmülkün evinə yollandıq. Orada təhlükəsiz qalacağımızı düşünürdük. 100m-dən az məsafədə qətlə yetirilən daha bir qonşunun cənazəsinin düşüb qaldığını gördük. Həyəətə daxil olub elə başa düşdük ki, təhlükəsiz yerə çatmışıq. Lakin bu an hacı Hişmətin nökeri bizi görüb dedi ki, tez qaçın. Hacı Hişmətvə ailəsi təhlükəsiz yerə aparılıb və bura yasəhərdən şəhərdə əhalini qətlə edən ermənilər və aysorlar gəlib araq içib istirahət edirlər. Sizi görüb öldürərlər. Gecə yenə evlərə hücum edəcəklər. Qorxub dərhal oradan qaçdıq. Evlərinə hücum edilməyən tanışımız Lətifəgəgilə getdik və bir-iki gün orada qaldıq.

Çərşənbə günü mart ayının 20-də şəhər nisbətən sakitləşmişdi. Lakin mərhum R.Tofiqin yazdığı kimi 10 min insan qətlə edilmişdi. Küçələrdə, bazarda, evlərin damlarında, həyətlərdə və

otaqlarda erməni-aysorlar tərəfindən öldürülən insanların cənazələri hələ də qalırdı. Onları dəfn etməyə heç kimsə yox idi.

Bazar bağlı idi. Qətlıamdan sonra sağ qalan əhalidə evlərində qala bilmədi. Sağ qalanlar ABŞ konsulluğuna, xəstəxanasına, Fransa missionerlərinin yerləşdiyi məhəlləyə, hökumət binasına sığınıb qətlıamdan canlarını qurtara bildirdilər.

Əli Dehqanın xatirələri onun “Rzaiyə Zərdüştyurdu” adlı əsərindən götürülüb. (s. 515-521)

Hadisələrin canlı şahidi olan Məxfi Əfşarın Urmiyada ilaxır çərşənbə günü azərbaycanlıların soyqırımını haqqında xatirələrindən bir parça

Bu gün 20 mart 1918-ci il (7 cəmədiəssani) ilaxır çərşənbə günüdür. Səhər gün çıxan kimi cilolar tərəfdən qəzəb və fəallıq müşahidə edildi. Qarasandığın yuxarı hissəsində cilolardan bir qrup qadın və kişilərin toplaşmasından 3 saat keçmişdi. Onların söhbətindən yarım saat keçməmiş qəflətən silahlı piyada və atlı dəstələr Əsgərhan, Hindu və Mehdiəlqədəm məhəllələrinin küçələrinə hücumə keçdilər. Küçələrdə qarşılmasına çıxan müsəlman qadın, kişi və uşaqların hamısını dərhal qətlə yetirdilər. Az sonra isə şəhərdə atəş səsləri ilə yanaşı, əhalinin çığırtısı və hay-küy göyə qalxdı.

Cilolar bir neçə nəfərlik dəstələrə ayrılıb müsəlmanların mənzillərinin qapısını sındırdılar. Heç bir səbəb olmadan evlərə daxil olub rəhm etmədən hər kəsi öldürürdülər. Bəziləri isə özləri ilə nərdivan gətirib, həmin nərdivanla əhalinin evinə daxil olur və qəddarlıqla hamını qətlıam edirdilər. Uşaqlar, qadınlar və kişilər kütləvi şəkildə damdan-dama qaçıb, ağlaşırdılar. Tüfəng səsləri isə kəsilmirdi.

İlahi, Novruz bayramı astanasında bu müsəlmanları nə üçün belə çətinliyə salmışsan? Mən özümdə öz övladlarımla bir dam-

dan digər dama qaçır, bəzən bir divardan digər divara dırmaşır, bəzən isə hündürlüklərdən tullanırdım. Harada olduğumuzu da artıq bilmirdim. Bir müddət kor-koranə qaçdıqdan sonra böyük damlardan, ətrafı hündürdamlarla əhatə olunan kiçik bir dama çatdıq. Orada 300 nəfərə yaxın qadın, kişi və uşaq yerə uzanmışdı. Hamı “ya Hüseyin” səsləyərək, nigaran baxışlarla ətrafa baxırdı ki, ciloları görənlər kimi baş qatərfə qaçsınlar. Fikrimcə, bu həyət bağlı dalanda 300-400 evin ortasında da yerləşdiyi üçün ümumi yollar da nuzaq idi. Ona görə də təhlükəsiz idi.

Nahara kimi ac-susuz, didərgin və ağır vəziyyətdə orada qaldıq. Atəş səsləri, əhalinin, yaralıların və əsirlərin nalə və qışqırığı kəsilmirdi. Hər yerdən nalə, yalvarış və sızıltı səsləri gəlirdi. Qan qoxusu hər yeri bürümüşdü.

Günortadan 2-3 saat keçmiş, bəziləri dedilər ki, şəkkak kürd tayfasının başçısı onunla birləşmək istəyən Marşimonu Salmada öldürüb. İndi isə Petros və silahlı dəstə düşmənin işinə görə müsəlmanların (azərbaycanlıların) qətlinə fərman veriblər.

İlahi, başımıza haranın külünü tökək?! Küçələr qadınların və uşaqların cənazəsi ilə doludur. Evlərin əksəri ölümlə dolub. Çoxları da damda güllələnib. Bəziləri də yaralanıb düşüblər və yardım istəyirlər. Lakin heç kimsə onları fikirləşə bilmir. Hər kəs öz canını götürüb qaçır. Necə qorxulu vəziyyətdir. Xülasə, gecəyə kimi bir qrup qadın, kişi və uşaq acınacaqlı vəziyyətdə titrəyətitrəyə qaçış yolu tapmaq üçün o tərəf-bu tərəfə qaçdıq. İlahi, bu nə məhşərdir? İlahi, bunları yuxuda görürəm, yoxsa ayıqlıqda?

Gecədən 2-3 saat keçmişdi, mən başa düşdüm ki, Mirzə Həsənağanın damındayam. Yolu tapıb uşaqları evə yönəltdim.

Gecənin qaranlığı hücum edənlərin (erməni-aysor silahlı dəstə) hücumunun kəskinliyi azaldı. 1-2 saat hərəkətdən və bəlkə, min dəfə yerə yıxıldıqdan sonra yorğun və yaralı vəziyyətdə, stress və ağır psixoloji durumda evə çatdıq. Çarəsiz uşaqlar bir az iydə və kişmiş götürüb qorxudan təndir olan yerdə saman və quru yarpaqların altında gizləndilər. Mən özüm də təndirə girdim.

Lakin belə zillət içərisində yaşamaqdan bezdim. Ona görə də təndirdən çıxıb həyətdə ağacın altında oturdum və özümü Allaha tapşırıdım. Çünki o necə istəsə, elə olacaq.

Səhərə kimi gözümə yuxu getmədi. Qulağım isə tüfəng səsləri, əhalinin sızıltısı, yalvarması və naləsindən bir an rahatlaşmadı. Həqiqətən də, necə ilaxır çərşənbəmiz oldu. İlahi, səni imam Hüseyinin tökülən nahaq qanına and verirəm, tezliklə bizim canımızı al ki, daha bundan artıq dözümlü qalmayıb.

Səhərə yaxın məni həyətin bağçasındakı ağacın altında yuxu aparmışdı. Qəflətən qonşunun evində açılan atəş səsinə oyanıdım. Gördüm ki, silahlı cilolar qonşunun damında dayanıb və evləri atəşə tuturlar ki, kimsə varsa və qaçmaq istəyərsə vursunlar. Yerimdə kəlmeyi-şəhadətimi deyib uzandığım yerdən tərپənmədim. Allahdan dönmüşlər bir-iki dəfə atəş açıb, kimsənin olmadığını düşünüb getdilər.

Onların getməsindən sonra qonşunun su novdanından bizim evə kiçik daşın atıldığını gördüm. Başa düşdüm ki, sol tərəfdəki qonşu Kərbəlayi Mahmudağa başını bayıra çıxarıb və məni səsləyir. Yavaşca cavab verdim. Dedi ki, mən indi damdan gələcəyəm. Cilolar hamısı Həftasiyab və Torpaqqala tərəfə getdilər. Yaxşı olar uşaqları götürəsən, gedək hacı Əhmədağa ibn Mütəllibgilə. Onların evlərində kəhriz vardır. Kəhrizin tunelində özümüz və uşaqları gizlədə bilərik. Dedim, qardaş həyat və ölüm Allahın əlindədir. Nə olacaqsız, qoy olsun. Uşaqlar təndirin yanında gizlənib, mən də bir az kişmiş, iydə və su aparıb onlara verəcəyəm. Sonra da Quran oxuyacağam. Ölsəm də, qoy Allahın kitabının yanında ölüm. Sonra da dediyim kimi etdim. Allah şahiddir belə yaşamaqdan elə yorulmuşam ki, ölməyi ən yaxşı qurtuluş bilirəm.

Xülasə, cilolar günbatana kimi şəhərdə əhalinin qətliamı və qarətlə məşğul oldular. Güllələr göydən yağış kimi yağdı. Nalə və çığırtı səsi hər yeri tutmuşdu. Lakin mən zirzəmidə Quran oxumaqla özümə toxtaqlıq verirdim. Qəflətən gördüm ki, uşaq-

ların anası (həyat yoldaşım) da yanımda oturub və yaz buludu kimi gözlərindən yaş axır.

Deyirlər, bu gün o qədər günahsız insan öldürülüb ki, hətta şəhərin yarısı yandırılıb məhv edilib.

Cümə axşamı gecəsi nisbətən sakitlik yarandı və cənab Sərdar hansı yollasa qaniçən Petrosu günahsız insanların qətlini dayandırmağa razı saldı. Lakin nə faydası var idi. Olan olmuşdu. Təkcə Seyid Hüseyin bəy məhəlləsindən 800 qadın, kişi və uşaq öldürülmüşdü. Xüsusilə ruhanilərdən (din xadimlərindən) çoxu öldürülmüşdü. Belə ki, bəzi evlər sakinlərdən tam boşalmışdı. Hətta bir çox xanədanların nəslı kəsildi.

Evlərinin bir-birindən məsafəsi 10 addımdan çox olan adamların heç birinin qohum-əqrəbasından xəbəri yox idi. Çünki heç kim bayıra çıxmağa cürət etmirdi. Bayıra çıxmaq ölümə bərabər idi.

Əhalinin çoxu həmin iki günü kəhriz tunellərində, quyularda və iki örtüyü olan damlarda gizlənmişdi. Deyilənə görə, bəziləri də həmin məkanlarda iylənən cəsədlərin çoxluğundan və ölümlərin cənazələrinin ağır havasından ölüblər. İlahi, bu nə qorxunc bələdir ki, qəflətən bizə göndərmisən?

Ey mehriban, şəfqətli və rəhman Allah!

Bu gün həmin qorxunc hadisələrdən 2 gün ötür. Deyilənə görə, on iki min nəfərdən çox insan həlak olub.

Bu gün şənbə 23 mart (10 cəmədiəssani) vilayət elə sakitdir ki, insanı qorxuya salır. Əhalinin bir qrupu sakit şəkildə səhərdən axşamədək ölümləri kütləvi məzarlıqda basırmaqla məşğul olub. Belə ki, qəbiristanlığın ortasında dərin yer qazırlar və qadınların və uşaqların cənazələrini bir-birinin üstünə atırlar və üstünü torpaqla örtürlər. Min nəfərin bir-birinin yanında bu şəkildə dəfn edildiyini desəm, yalan olmaz.

İki gündür sağ qalan kişilər ölümləri dəfn etməklə məşğuldurlar. Yenə də evlərdən və küçələrdən tikə-tikə edilmiş və qan içində olan cəsədləri bir-birinin ardınca gətirdilər. Öz gözlərimlə gördüm ki, cəsədlərin bəzisinin başı yoxdur, bəzi cəsədlərinisə

ayağı və qolları kəsilmişdi. Xülasə, yazılması mümkün olmayan qorxunc mənzərə idi.

Çərşənbə axşamı martın 26-dan silahlı cilolar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi) İsmayıl ağanı cəzalandırmaq məqsədilə çoxlu top və sursatla Salmasa tərəf hərəkət etdilər. Küçələr araba və yükçəkən dördayaqlılarla irəliyə gedən cilolarla dolu idi... Bu gün xəbər gətirdilər ki, çoxsaylı cilolar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi) Qəhrəmanlı və Əsgərabad kəndlərinə (qəsəbə kimi böyük kəndlər olublar) hücum edib, kəskin atəşdən sonra digər ətraf kəndlərdən də bu iki kəndə sığınan günahsız əhalini məsciddə qətlə ediblər. Belə ki, məscidin pəncərəsinin çərçivəsinin altından qan bayıra axırdı. Min nəfərə qədər qadın və kişinin öldüyü bildirilir. Həmin iki kənddən bir nəfər də sağ qalan olmadı. Rəcəb ayının sonunadək vilayətin bütün əhalisi qətl-qarət və müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşdı. Təsəvvür etməm ki, dünyada buna bənzər zülm və faciə yaşana.

Xatirələr Müctəba Azadinin “Azərbaycan müsəlmanlarının cilolar vasitəsilə qətlə” adlı əsərindəndir.

Hadisələrin canlı şahidi olan Məxfi Əfşarın Urmiyada 1918-ci il fevral ayının 22-də azərbaycanlıların 3 günlük soyqırımını haqqında xatirələrindən bir parça

Bu gün çərşənbə axşamı ayın 7-si (1918-ci il fevral ayının 18-də) qan qoxusundan zövq alan cilo silahlıları əvvəlcə Qaradağ atlıları ilə kəskin döyüşə başladılar. Bir neçə cilo öldü və Qaradağ atlıları qaçdılar. Lakin bu rəhmsizlər küçələrdə yoldan keçən qadın və kişiləri dərhal qətlə etdilər. Belə ki, Sədr küçəsində Əli-ağa Tütüncü və şeyx Əliqulu Qossalı öldürdülər. Bir neçə nəfəri də Seyid Hüseyn bəy meydanında öldürdülər. Digər məhəllələrdə neçə nəfərin öldürüldüyündən xəbərim yoxdur. Çərşənbə günü

cilo başçıları qəddar Petros və qardaşı hökumət evinə gəlib hakimimi məcbur etdilər ki, şəhərin gecə təhlükəsizliyini ona təhvil versinlər. Bundan sonra 100 nəfər cilo, 50 nəfər nəzmiyyə polisi Petrosun rəhbərliyi altında işləyib, şəhərin təhlükəsizliyini təmin edəcəklər. Gün kimi aydındır ki, o qəddarlar polisin tərksilah edilməsini nəzərdə tuturdular. Lakin cənab hakim etiraz etmədən orada olanların fikrini qəbul edib, əslində, onlara təslim oldu.

Cümə axşamı ayın doqquzunda (fevral ayının 20-də) şəhərin ətrafındakı kəndlərdən insanlar ağlaya-ağlaya şəhərə gəlib bildirdilər ki, cilolar və qaçaq ermənilər kəndlərdə əhalini talayır və onları qətliama məruz qoyurlar. Əksər kəndləri yandırdılar, kəndlilərin qalanı isə qadın və uşaqlarını götürüb, dağa və çölə qaçıbılar. Gələn xəbərlərdən məlum oldu ki, vilayətin kəndlərində on mindən çox qadın, kişi və uşaq onlar tərəfindən qətlə edilib.

Şəhərin içərisində nə gecə nə də gündüz heç bir təhlükəsizlik yox idi və silahlı dəstələr (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri – H.S.) polislərin silahını əllərindən alıb, özlərini də öldürürdülər. Belə ki, ancaq 11 nəfər onların əlindən qurtarıb qaça bilmişdi.

Gecələr günbatandan səhər gün çıxanadək əhalinin yalvarması, çığırtı və sızıltısı kəslimədi. Çarəsiz əhali bəzi dalanlarda sındırılmış qapı və divarları yenidən bərpa edirdilər ki, ciloların hücumu qarşısında özlərini müdafiə edə bilsinlər. İş o yerə çatdı ki, ailələrin əksəri bir yerə topladı və ciloların hücumundan xəbərdar olub onların əlindən qaça bilmək üçün gecələr kişilər damlarda keşik çəkməyə başladılar. Lakin təəssüf ki, gecələr keşik çəkən şəxslərin əksərinin tüfəngi yox idi və yalnız ağac və balta ilə damlarda dayanırdılar.

Günahkarlar isə əhalinin rus saldatlarından tüfəng almasına mane olan məmurlar və rəhbərlikdir. Çünki bu xaraba vilayəti ən azı on min tüfəngli döyüşçü qoruya bilərdi. Lakin məmurlar Paqard və Şedin iradəsinə uyğun olaraq əhali özünü müdafiə edə bilmədi.

Bu gün cümə günü cəmədiəl əvvəl ayının 10-da (1918-ci il fevral ayının 21-də) vilayətin əhalisi bir çox cəhətdən çətinlik çəkir. Bir tərəfdən xəmir və keyfiyyətsiz çörək belə yeddi qrana da tapılmır. Digər tərəfdən isə günbatana yarım saat qalmış tüfəng səsləri susmaq bilmir. Əhalinin isə nalə və sızıltısı kəsilmir. Şəhərin hakimi isə heç bir çarə yolu tapmır.

Gecə yarısından 3 saat keçirdi ki, qəflətən atəş səsləri ilə yanaşı, əhalinin yalvarma və “ya Hüseyn” səsləri eşidildi. Deyirlər, Bazarbaşı məhəlləsində cilo silahlı dəstələri misli görünməmiş qətl və qarət törədib, yüzlərlə insanı öldürüblər.

Daha sonra top səsləri eşidildi. Topların səsindən evlər titrəyirdi. Pəncərə şüşələrinin əksəri isə sınırdı.

Deyirlər, silahlı dəstələr Göytəpə kəndində yerləşdirdikləri toplarını şəhərətrafına gətirib, Hezaran və Bazarbaşı məhəlləsini davamlı atəşə tutublar. Neçə evin dağıldığı, neçə qadın, kişi və uşağın öldüyü məlum deyil.

Qəflətən axşam vaxtından 4 saat keçmiş Gömrük sarayında toplaşan silahlı dəstələr (birləşmiş erməni-aysorlar – H.S) atəş açmağa başladılar. Gecənin qaranlığında küçədə, yollarda və damda kimləri görürdülərsə dərhal vurub öldürürdülər. Mən özüm evin yuxarı hissəsində deşikdən baxıb görürdüm ki, onlar hətta it və pişiyə də atəş açırlar. Atəş açılan ikinci yer isə qəddar Petrosun evi istiqamətindən idi. Əsgərhan və Mehdiəlqədəm məhəllələrində dəhşətli vəziyyət hakim idi. Digər atəş mərkəzləri isə xristianlığı yayan şəxslərin (missionerlər nəzərdə tutulur – H.S.) evlərinin istiqaməti və Minarə məscidinin yaxınlığı idi. Əzazəddövlənin evini mərkəzə çevirmişdilər.

Bu Allahı tanımayanlar (xarici missionerlər – H.S.) bu vilayətə gələndə iddia edirdilər ki, biz həkimik və gəlmişik sizin dərдинizə çarə qılaq. Biz sülh və sevgi yayırıq və siz bizə inanmalısınız. İndi məlum oldu ki, onların bilik və bacarığı yalnız cilolar üçün imiş. Onların məqsədi yalnız müsəlmanların məhv edilməsidir.

Mənim evim Seyid Hüseyn bəy meydanında təhlükəli olan üç cəhənnəm arasında yerləşirdi. Günahsız uşaqlar qorxudan bilmirdilər harada gizlənsinlər. Bəziləri təndir içində, bəziləri də yerin altında kömür və odunlar arasında gizlənilər. Mən də davamlı olaraq bəzən vəziyyətdən xəbər tutmaq üçün dama çıxırdım, bəzən də uşaqlara baş çəkmək üçün aşağı düşürdüm.

Məhəllənin əhalisi üç atəş mərkəzinin arasında qalmışdı və özümüzü müdafiə etmək üçün bir dənə də tufəngimiz yox idi.

Nəhayət, bütün uşaqları yerin altında toplayıb çarəsizlikdən və qorxularının azalması məqsədilə dua oxumağa vadar etdim.

Şənbə günü səhər məlum oldu ki, xristianlar Petrosun göstərişi ilə bir neçə topu Cügudlar dağının başına çəkib və oradan şəhəri atəşə tutublar. Deyilənə görə, 2000-dən artıq günahsız insan öldürülüb, min nəfərə yaxın adam isə bu qarışıqlıqda həyatını itirib.

Mən nahara yaxın özümə cəsərət verib evin yuxarı hissəsindəki deşikdən Qarasandıq qəbiristanlığı və meydanına, eləcə də Gömrüyün qarşısına baxdım. Küçəyə hər addımdan bir təxminən 200-ə yaxın cəsəd səpələnmişdi.

İlahi, bu gün qiyamətdirmi ki, belə dəhşətli faciə baş verib?

Axşama yaxın eşidildi ki, cilolar gecədən Göytəpə kəndindən şəhərə top mərmiləri gətirməklə məşğuldurlar. Top mərmiləri daşıyanlar Dəhvar kəndinin kənarında bir neçə nəfər avşar gəncinin hücumuna məruz qalıb, bir neçə tələfat verməklə geri oturublar. Allaha and olsun, əgər vilayətin gəncləri silaha malik olsaydılar, silahlı dəstə üzvləri (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstə - *H.S.*) şəhəri top atəşinə tutmağa yox, heç bayıra çıxmağa belə cəsərət edə bilməzdilər.

İndi mənim evimdə bir dənə də çörək yoxdur. Vilayətdəki evlərin əksərində vəziyyət belə olmalıdır. Mənim günahsız ailə üzvlərim də nahar etməyiblər və acdırlar. Biz indi ancaq əvvəldən evdə olan bir az kişmiş, iydə və qoz yeməklə kifayətlənirik. Anaları uşaqları aparıb ac da olsalar, çətinliklə zirzəmidə yatırdı.

Bazar günü cəmədiələvvəlin 12-də (1918-ci il fevral ayının 23-də) Gömrük ətrafı məhəllənin kişilərinin bir neçəsi çarəsizlikdən və çətin vəziyyətə son qoymaq məqsədilə qərara aldılar ki, gecənin qaranlığında gömrüyün böyük qapısını neft tökməklə yandırsınlar.

“Ya Əli” deyərək, hücumu keçib İmarətin divarlarının kənarında mövqə tutdular. Evləri Gömrüklə Rzabaf məscidinin arasında yerləşən bir neçə nəfər silahlı da Hacı Mahmudağa Bəzzazın damının arxasından onların başını qatmaq üçün Gömrüyə atəş açdılar.

Bir neçə dəqiqə keçməmiş Gömrüyün qapı və divarlarından alovlar göyə yüksəldi. Əsgərxan və Mehdiəlxədəm məhəlləsinin kişiləri bu fədakarlığı gördükdə toplaşib tufəng, dəyənək, ağac və s. ilə Petrosun evinə hücumu keçdilər. Belə ki, o davam gətirə bilməyib qaçdı. Əhali onun evini odladı. Petrosun evi və Gömrük yandıqda quldurlar (erməni-aysor silahlıları) şəhərdən qaçmağa başladılar.

Lakin Petrosa bağlı bəzi qeyri-müsəlmanlar müsəlmanların divarlarını deşib onların evlərini odladılar. Hindu, Əsgərxan və Mehdiəlxədəm məhəlləsində onlarla müsəlman evi odlanıb yandı. Mən öz gözlərimlə gördüm ki, onlarla ev yanır və müsəlmanların yalvarmaqdan başqa çarəsi yox idi. Petros isə damlardan yardım gətirməklə Gömrükdə yerləşən quldurları (müsəlmanları qətlam edən erməni-aysor silahlılarından bir qrupunu – *H.S.*) qurtardı.

Az sonra Əsgərxan məhəlləsindən xristianların qələbə səsi eşidildi.

Digər tərəfdən isə mərhum Nəsirəddövlə Əmirtuman qalası və bağında yerləşən kazakların qərərgahından kəskin atışma səsi eşidildi. Daha sonra məlum oldu ki, çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu və missionerlər kazakların komandanının müavini gənc general Rza xanı barışıq bağlamaq adı ilə çağırıb öldürüblər. Silahlı xristianlar daha sonra gecənin qaranlığında kazaklara hücum edib, yuxuda onları qətlam ediblər. 200 nəfər kazak dəstəsindən yalnız 17 nəfər sağ qalmışdı.

Din xadimləri və bəzi tanınmış şəxslər ağ bayraq qaldıraraq bir daha missionerlərin vasitəsilə barışıq elan etdilər və şəhər əhalisi çarətsizlikdən silahlı dəstəyə təslim oldu.

Bu gün bazar 13 cəmədiələvvəl (24 fevral 1918-ci il) tarixində bütün müsəlmanlar təslim oldu və Mirzənin atlıları axşama kimi silahı olan müsəlmanlardan silahları yığdılar. Daha sonra heç bir müqavimət görmədən onları qətlə etməyə davam etdilər. Xülasə, xristianlar tökülüb əhalini qətlə edərək talayıb, şəhəri yandırdılar.

Bu gün müsəlmanlara aid 300-dən çox ev yandırıldı. Qətlə edilən yüzlər və minlərlə müsəlmanın cənazəsi küçələrdə, evlərdə və damlarda düşüb qalmışdı. Heç kimsə canının qorxusundan onları basdıra bilmirdi.

Şəhərdə az sayda olan yəhudilər də bu bələdan kənarda qalmadı.

Bizim qonşunun körpə uşağını beşikdə vurub parçalamışdılar. Evlərin birində öldürülən ev sahibinin kəsilmiş bədən üzvləri həyətə atılmışdı. Qonşuların birində südəmər uşağı əmizdirən ananı güllə ilə vurub öldürmüşdülər və körpə yanında ağlaya-ağlaya süd əmirdi.

Öz gözlərimlə gördüyüm bir evdə qadın, kişi, uşaq və böyüklərin cənazələri evdə və zirzəmidə yerə düşmüşdü qanları isə divarlarda və yerdə qurumuşdu. Bu dəhşətli mənzərəni görəndən sonra 2 gün boğazımdan bir damcı su da keçmirdi.

Yüzlərlə müsəlman ailəsi xristian silahlılarının törətdiyi qətləmədən qorxuqları üçün evlərindən bayıra çıxma bilməmiş və aclıqdan ölmüşdür. Hətta elə qorxunc vəziyyət hakim idi ki, divarbir qonşu belə öz qonşusundan xəbər tuta bilmirdi. Evdə ölənlərin cənazəsi iyləndən sonra qonşunun öldüyü bilinirdi. Çörək tapılmırdı. Qıtlıq idi.

Çərşənbə axşamı (fevral ayının 26-da) Tərgür cilolarından bir qrupu müsəlmanları qətləmə və qarət etmək üçün şəhərə hücum etdilər.

keçdilər. Əvvəlcə 14 nəfəri, bəzilərinin dediyinə görə, 21 nəfəri Balı darvazasında öldürdülər.

Sağırçılar küçəsi kimi tanınan yerdə və bizim evdə bir neçə qonşu keşik çəkir və evin yuxarısındakı deşikdən Gömrük sarayı və qəbiristanlıq tərəfi izləyirlər ki, bu tərəfdən hücum olarsa, tez digər məhəllələrə qaçıb canımızı qurtaraq.

Xristianların yeni gəlmiş silahlıları əhalinin evinə hücumla keçib evləri yandıрмаğa başladılar. Əvvəlcə İzzətağanın evini yandırdılar. Daha sonra mərhum hacı Rəzinin oğlu hacı Əliməhəmmədəğanın, mərhum hacı Əlinin oğlu Kərbəlayi Əsədulla Tacir və Cəfər Sadiqağanın evlərini yandırdılar. Mənim də evimi yandırdılar. Lakin yalnız yuxarı mərtəbə yandı. Cəfər Sadiqağanın evini yandırarkən qoca anası evdə yandı və qurtarmağa da qoymadılar. Mən uşaqları başqa məhəllədə tanışın evinə aparıb, özüm də Fransa missionerlərinin evlərinə qaçmışdım. Qayıdanda evlərdən heç nə qalmamışdı. Mənim də evimi talamışdılar. Çarəsizlikdən uşaqları apardığım tanışdan yorğandöşək aldım ki, evdə qala bilim.

Petros özünü Urmiyanın hakimi kimi aparır. Şəhərdə sakitlik olanda belə, hər gecə ən azı on ev yandırılaraq qarət edilir.

Dr. Şed (ABŞ konsulu və missioneri) gecə-gündüz taxıl və dənli bitkiləri alıb anbara yığırdı. Bunların başında böyük xəyallar vardır və hələlik kimsə ondan xəbərdar deyil. Marşimon, Petros, həkim Paqardın və dr. Şed bəzi fransız keşikləri ilə birlikdə vilayətin müsəlmanları təslim olanda müsəlmanların səlahiyyətini tamamilə əllərindən alıblar. Onların niyyətini yalnız özləri bilir.

Xatirələr Müctəba Azadinin “Azərbaycan müsəlmanlarının cilolar vasitəsilə qətləmi” adlı əsərindəndir.

Rəhmətullah Tofiqin Urmiyada 1918-ci il ilaxır çərşənbə günü azərbaycanlıların erməni-aysorlar tərəfindən soyqırımına məruz qalmasını gördüyü kimi təsvir etməsi

1336-cı il (1918-ci il) ilaxır çərşənbə, yəni Novruz bayramına 3 gün qalmış bütün İran vilayətlərində şənlik edilir. Lakin Urmiya əhalisi 33 gündür ki, qorxu və həyəcan içərisində evlərinin küncünə sığınıb matəm edirlər. Çörək də tapılmır. Onlar Marşimon və Köhnəşəhər hadisələrindən də xəbərsizdirlər. Cilolar öz rəhbərlərinin ölüm xəbərini eşidən kimi komitələrinə gəldilər. Onları heç nə sakitləşdirmirdi. Nəticədə, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin başçıları tərəfindən 12 saat müddətinə şəhərdə günahsız əhalinin qətləminə göstəriş verildi. Çərşənbə günü səhər tezdən 12 min nəfər xristian silahlısı müsəlmanların məhəllələrinə hücum keçdilər. Bəhanə axtaran ermənilər də cilolarla birlikdə evlərə daxil olur, qapıları sındırır və damlara çıxaraq heç bir müqavimət göstərməyən günahsız uşaqları, qızları, qadınları və kişiləri otaqlarında, dəhlizlərində və qorxusundan çıxdıqları damlarda güllələyib öldürürdülər. Bu gün, həqiqətən, böyük faciə baş verib. Nə sığınacaq var, nə də qaçmaq imkanı. Əhali bu küçədən başqa küçəyə və ya bir damdan başqa dama qaçır. Xristianlar on dəqiqə sonra həmin küçəyə və ya dama çatıb günahsız əhalini qətləminə edirlər. Sanki Urmiyada qiyamət baş verib. Uşaqlarını qan içində görən qadınların çığırtısı və naləsi bir-birinə qarşımışdı. Dəhşətli vəziyyəti təsvir etməyə söz qadir deyil. Bütün şəhər sızıldayır. Onların səsi xristianların (erməni-aysor silahlı dəstə) kobud səsinə və açdıqları atəşin səsinə qarışmışdı. İş o yerə çatdı ki, 26 nəfərlik komissiya yaradıldı və dərhal Petrosun qardaşı Mirzə vasitəsilə aysorlar və xristianlar küçələrdən geri çəkildi. Axşama 2 saat qalmışa qədər talançılar qarət etdikləri xalçaları, qızılları və s. əşyaları daşıyıb aparırdılar. Bu gün mən öz gözlərimlə gördüm ki, heç kim müqavimət göstərmir və xristianlar qadınlarını da gətirmişdi ki, qarət etdikləri

malları aparsınlar. Axşama bir saat qalmış tufəng səsləri tam kəsildi, lakin evlər cənazələrlə dolu idi. Hər yerdən diri qalanların sızıltısı eşidilirdi. İləxır çərşənbə günü Urmiyada yaşayan az sayda yəhudi də müsəlmanlar kimi xristianlar tərəfindən qətlam edildilər.

Rəhmətullah Tofiqin “Urmiya tarixi-I Dünya müharibəsi illərindən və ondan sonrakı üsyanlardan qeydlər” adlı kitabından. (s. 36-37)

Həsən Səfəri

Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı

Çapa imzalanmışdır: 14.03.2016

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 12,75 ç.v.; Sifariş:138

Sayı:300

Kitab “Araz” nəşriyyatının
mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: *Bakı, Mətbuat pros. 529-cu məhəllə*

Tel: (012) 432-34-82